EDITORUM CONSILIUM

SOPHIA ABRAMOWICZ, TORUNII
BRONISLAUS BILIŃSKI, ROMAE
MIECISLAUS BROŻEK, CRACOVIAE
MARIA CYTOWSKA, VARSAVIAE
GEORGIUS DANIELEWICZ, POSNANIAE
SILVESTER DWORACKI, POSNANIAE
GEORGIUS ŁANOWSKI, WRATISLAVIAE
VICTOR STEFFEN, POSNANIAE
IOANNES WIKARJAK, POSNANIAE

COMMENTARII EDUNTUR ADMINISTRANTUR
61–874 POZNAŃ, UL. MARCHLEWSKIEGO 124–126
INSTYTUT FILOLOGII KLASYCZNEJ

EDITORUM ADIUTOR
LESZEK MROZEWICZ

Commentarii eduntur sumptibus
Academiae Scientiarum Polonae

EOS LXXI 1983

EOS

ORGAN

POLSKIEGO TOWARZYSTWA

FILOLOGICZNEGO

POD REDAKCJĄ

SYLWESTRA DWORACKIEGO, JANA WIKARJAKA

Rocznik LXXI 1983

WROCŁAW · WARSZAWA · KRAKÓW · GDAŃSK · ŁÓDŹ
ZAKŁAD NARODOWY IM. OSSOLIŃSKICH
WYDAWNICTWO POLSKIEJ AKADEMII NAUK

EDITORUM CONSILIUM
SOPHIA ABRAMOWICZ, TORUNII
BRONISLAUS BILIŃSKI, ROMAE
MIECISLAUS BROŻEK, CRACOVIAE
MARIA CYTOWSKA, VARSAVIAE
GEORGIUS DANIELEWICZ, POSNANIAE
SILVESTER DWORACKI, POSNANIAE
GEORGIUS ŁANOWSKI, WRATISLAVIAE
VICTOR STEFFEN, POSNANIAE
IOANNES WIKARJAK, POSNANIAE

COMMENTARII EDUNTUR ADMINISTRANTUR
61–874 POZNAŃ, UL. MARCHLEWSKIEGO 124–126
INSTYTUT FILOLOGII KLASYCZNEJ

EDITORUM ADIUTOR
LESZEK MROZEWICZ

Commentarii eduntur sumptibus
Academiae Scientiarum Polonae

© *Copyright by Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo, Wrocław, 1984*

Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo. Wrocław 1984.
Nakład: 600 egz. Objętość: ark. wyd. 14,70, ark. druk. 9,88 ark. A1-13.
Papier druk. sat. kl. III, 70 g, 70 × 100. Oddano do składania 31 III
1983 r. Podpisano do druku 18 I 1984. Druk ukończono w lutym 1984.
Wrocławska Drukarnia Naukowa. Zam 2257/83 Cena zł 160. –

ni mirum quia non cognovit quae sit habendi
finis et omnino quoad crescat vera voluptas;
idque minutatim vitam provexit in altum
et belli magnos commovit funditus aestus.

Navigii ratio iam caeca non iacebat. Honores navigandi causam fuisse concedimus. Hisce praemissis scripturam, quae una tantummodo littera a codicum fide abhorret, proponere audeo:

tum mare velivolis florebat propter (h)onores.

Posnaniae

PL ISSN 0012-7825

EOS

COMMENTARII SOCIETATIS PHILOLOGAE POLONORUM

EDITORES

SILVESTER DWORACKI, IOANNES WIKARJAK

Volumen LXXI 1983

Fasciculus 1

WROCŁAW · WARSZAWA · KRAKÓW · GDAŃSK · ŁÓDŹ
ZAKŁAD NARODOWY IMIENIA OSSOLIŃSKICH
WYDAWNICTWO POLSKIEJ AKADEMII NAUK

EOS

COMMENTARII
SOCIETATIS PHILOLOGAE POLONORUM

EDITORES

SILVESTER DWORACKI, IOANNES WIKARJAK

Volumen LXXI 1983

Z księgozbioru
Polskiego Towarzystwa Filologicznego

WROCŁAW · WARSZAWA · KRAKÓW · GDAŃSK · ŁÓDŹ
ZAKŁAD NARODOWY IM. OSSOLIŃSKICH
WYDAWNICTWO POLSKIEJ AKADEMII NAUK
1983

bant. Nonnulli quidem Servii adnotationem non obliviscentes coniecturam, quae propius ad lectionem codicum accederet, quaerebant, e. g.

proris florebat opertum — Ellis

iam mare velis florebat prorisque decoris — Krokiewicz

C. Lachmann traditum ‘tum’ in ‘iam’ immutat, post vocem ‘puppibus’ interpungit, vocabula ‘et res’ cum versu qui insequitur, contexit:

iam mare velivolis florebat puppibus, et res
auxilia ac socios iam pacto foedere habebant.

Cuius medela postea varie immutabatur; Munro e. g. scribit: puppibus; urbes. Cui astipulatur Th. Petrovski. Perpauci (Wakefield, Chodaczek) lectionem codicum ‘propter odores’ tueri conantur, quam nulla emendatione indigere putant. Nonnulli editores cauti quidem, quid scripserit poeta, perspici posse negant, locum desperatissimum dicunt[5], e Servio unam vocem ‘navibus’ recipiunt, versum mutilum relinquunt:

tum mare velivolis florebat navibus —

Ita fecerunt Brieger, Ernout.

Quae cum ita sint, quaestionem incudi denuo imponere operae pretium mihi videtur. Primo Servii adnotatio accurate et convenienter examinanda est. Servius Vergilii dictum „florentes aere catervas” in *Aen.* VII 804[6] testimoniis allatis excusat: poeta enim — ut ait grammaticus — Ennium et Lucretium secutus est „qui florere dicunt omne quod nitidum est — aliter acyrologia est”. Apud Vergilium res nitida est aes, i.e. arma, quibus florent (nitent) Camillae milites, apud Lucretium nitidae erant velivolae scil. naves, quibus florebat mare sive pontus[7]. Manifestum est a Servio neque Lucretii versum neque eius partem esse allatam; grammaticus tantummodo dictum afferre voluit, qua ratione verbum ‘florere’ a poetis adhibitum esset.

Proximum est, ut de vocabulo ‘velivolis’ pauca dicam. Adiectivum hoc, quod et navi et mari adponi solet, est unum ex eis epithetis ornantibus, quae a poetis Romanis qui Graecos secuti sunt — Pacuvium, Ennium, Ciceronem (in *Arateis*) praecipue dico — libenter usurpantur. Lucretius multa eiusmodi adiectiva composita recepit, multa ipse novavit. At Lucretii proprium est — id quod animadvertere velim — ut nonnumquam epitheton solum adhibeat detracto eo, cui adponi solet; tum adiectivum pro substan-

---

[5] C. Bailey, *Lucreti De rerum natura, Commentary*, III, Oxford 1972, p. 1546: „perhaps the most desperate textual crux in the poem”.

[6] Idem versus legitur Verg. *Aen.* XI 433.

[7] Cf. Lucr. IV 450: *bina lucernarum florentia lumina flammis. Ciris* 387: *coma Sidonio florens deciditur ostro.* Ernout dictum simillimum ex Catone (*De cons. suo*) adiecit: *mare velis florere videres.* Cf. Bailey, *l.c.*

[8] Cf. Quintiliani *Inst. orat.* VIII 6, 29: *antonomasia, quae aliquid pro nomine ponit, poetis utroque modo frequentissima, et per epitheton, quod detracto eo, cui adponitur, valet pro nomine.* Serv. *Aen.* I 23: *‘Saturnia’ antonomasia est non epitheton, quae fit quotiens pro proprio nomine ponitur.*

improba navigii ratio tum caeca iacebat.
tum penuria deinde cibi...

Et porro:

inde casas postquam ac pellis ignemque pararunt...[11]

Hisce versibus versus tam valde vexatus una cum duobus praecedentibus in superioris gradus imagine Lucretiana respondere videtur:

iam validis saepti degebant turribus aevom,
et divisa colebatur discretaque tellus,
tum mare velivolis florebat propter †odores.

Itaque magis quam omnes allatae coniecturae arridet mihi lectio codicum. Voce ʻodoresʼ luxuriosissimas merces designari contendit Wakefield, quem secuti sunt nonnulli, in his Chodaczek noster. At ceteris haec interpretatio non placuit. Lucretium enim odores vel unguenta unam navigandi causam dixisse difficile intellectu putabant[12].

Mihi quidem hanc rem deliberanti emendatio quaedam lenissima in mentem venit: una littera mutata pro ʻodoresʼ ʻonoresʼ legendum esse. Eiusmodi litterarum mutatio et vocum confusio saepissime in libris manu scriptis facta est. Apud Ovidium e. g. in *Met.* VIII 740 alii codices tradunt: „nullos aris adoleret honores", alii: „odores". In carmine q.i. *Ciris* 439 legimus: „pronuba nec castos accendit pinus honores" — v. l. „odores". Honos (-r) scribitur aspiratione neglecta ʻonosʼ (-r); unde saepe fit lusus verborum: onori et oneri, onoribus et oneribus. Sed quaeret quispiam, quidnam velint isti (h)onores. Honos nonnumquam significat fere id quod ornamentum, pretium, ut docent exempla:

namque ipsa decoram
caesariem nato genetrix lumenque iuventae
purpureum et laetos oculis adflarat honores (Verg. *Aen.* I 591).

patrios imitatus honores
pumiceam concussit apex in vertice cristam (*Ciris* 500).

tu (scil. Daphne) perpetuos semper gere frondis honores (Ovid. *Met.* I 565),

et alia multa. Ipse Lucretius scribit (V 1123n.):

ad summum succedere honorem
certantes iter infestum fecere viai.

Alio autem loco (V 1423–1424) causam curae et belli nominat:

tunc igitur pelles, nunc aurum et purpura curis
exercent hominum vitam belloque fatigant.

Et porro (v. 1430–1435):

Ergo hominum genus in cassum frustraque laborat
semper et ⟨in⟩ curis consumit inanibus aevom,

---

[11] Lucr. V 1000, 1001, 1006, 1007, 1011.

[12] Cf. Bailey, *l.c.*: „It could only be construed 'to search for spices', but it is clearly impossible, as Clodaczch (!) (Eos XXVI 103) maintains, that Lucr. can have given that as the sole reason for navigation".

Śladów pism Cycerona, w tym *Partitiones oratoriae*, można by szukać w *Ars rhetorica* Chiriusza Fortunatianusa, napisanej metodą *per interrogationem et responsionem*, a więc podobnie jak *Partitiones* Cycerona. Ale w księgach tej *ars* pojawia się imię Cycerona czy Tulliusza, pojawiają się przykłady z jego pism, oznak świadomości istnienia samych *Partitiones oratoriae* u autora tego nie widać. Nie wiadomo także, jaką drogą przetrwały one do X czy XII wieku, kiedy to powstały wspomniane na wstępie rękopisy.

Kraków

QUO TEMPORE CICERONIS „PARTITIONES ORATORIAE" CONSCRIPTAE SINT

Summarium

Fuerunt, qui coniectarent opus conscriptum esse anno a. Chr.n. 54, fuerunt, qui 46, aut his annis proximo quodam tempore. Hac disputatiuncula pluribus annis elucubratum esse admittitur. Nam e tribus compositum est partibus: una de artifice et arte tractatur (2,7 — 7,26), altera de opere (8,27 — 17,59), tertia de quaestione (18,61 — 39,138), quae duabus illis multo amplior multoque cognitu difficilior est. Quamvis igitur partes illas priores iam anno a.Chr.n. 54 fere conscriptas puerisque rhetoris scholas frequentantibus satis aptas concesseris, de tertia dubitaveris, an non iam tum quoque pueris annorum decem aut undecim impingenda confecta sit. Nam et interrogationes in ea rariores, et responsiones per plura capita, per plures paginas tractatae, et res obscuriores occurrunt, quam quae a puerulis facile comprehendi potuerint.

Est igitur verisimillimum Ciceronem, si non omnes, at tertiam operis partem filio iam rebus illis percipiendis maturiori obtulisse, anno a.Chr.n. 46 aut 45; sed nec postea ab ea perficienda cessasse, post Caesaris quidem *Anticatones* perlectos. Nam quae *Partitionibus oratoriis* de vitiis virtutibus propinquis plura inseruit eorumque vitiorum tamquam indice composito illustravit (23,81), vix dubium videtur, quin Caesaris refutatione commotus inseruerit. Qui quidem in *Anticatonibus* et alia usus est refutationis ratione, et illa potissimum, qua res — quod in *Topicis* (25,94) legitur — non eo nomine affici possent, quo laudator affecisset.

Partitionum igitur *oratoriarum* partem tertiam Cicero ampliore quodam ac tardiore tempore limavisse deprehenditur; ut quamquam iam et initio librum et conclusione instruxisset, ipse non divulgaverit.

De *Atticorum* autem, qui vocantur, obtrectationibus in *Partitionibus* nihil, quia quae parte tertia de quaestione exposuit, ea nihil ad elocutionem; quae vero de elocutione in priore opusculi parte disseruit, breviter disseruit, materia libro, quem *Oratorem* inscripsit, anno a.Chr.n. 46 concinnato, satis pertractata.

Restat, ut admoneamus fieri potuisse, ut quae Cicero vitiorum illa virtutibus similium ac finitimorum paria plura congessisset, ea e Caesaris *Anticatonibus* cum suo *Catone* collatis excerperet. Quod si datur, et ipsa ad Catonem *Anticatonesque* refingendos cum fructu adhiberi possint.

żym doświadczeniem zawodowym. Ale nasz sposób nauczania jest — jak ci dobrze wiadomo — nieco uczeńszy (*paulo eruditius*) i systematyczniejszy (θετικώτερον). Nie chcę stawać Cyceronowi na drodze w jego nauce. Sam chłopiec także z większą, jak widać, przyjemnością idzie za owym deklamacyjnym sposobem nauczania. Nas również w nim kształcono. Pozwólmy mu zatem iść drogą przez nas przebytą. Mamy nadzieję, że dojdzie do tego samego. Jednakże jeżeli go z sobą wyciągniemy gdzieś na wieś, wprowadzimy go we właściwą nam metodę (*in nostram rationem consuetudinemque*).

Syn Kwintusa był więc uczniem Pajoniosa. Może na życzenie swego wuja, Pomponiusza Attyka, znanego przyjaciela Cycerona. Bo stryjowi, tj. Cyceronowi, ten Pajonios nie bardzo się podobał. Akceptował go, chyba właśnie ze względu na Attyka. Ale uważał, że wykształcenie Kwintusa będzie musiał uzupełnić własnym ujmowaniem rzeczy, własną metodą. Otóż czy do tego doszło? Jak i kiedy po dacie listu, tj. po 24 paźdz. roku 54?

W dwa lub trzy dni później Cyceron pisze do Kwintusa, że ucieka przed igrzyskami (*ludi*) z Rzymu do Tuskulanum i zabiera z sobą swego syna (*Ciceronem meum*) do szkoły uczenia się, nie zabawy (*in ludum discendi, non lusionis*). Skąd ta uwaga? I dlaczego tylko swojego syna? Można więc myśleć, że Kwintusa syn pozostał na czas igrzysk w Rzymie i że w owym przeciwstawieniu *in ludum discendi, non lusionis* kryje się słowo przygany w odniesieniu do niego. Niestety, odtąd brak danych o synach. Zachowane listy do Kwintusa urywają się na roku 54. Listy do Attyka mają także lukę w latach 54—51[8]. A kilkanaście listów z tego okresu w zbiorze *Ad familiares* nic nam tu nie daje.

4. Obu chłopców razem widzimy przy Cyceronie znowu dopiero od roku 51, w Azji, wraz z nauczycielami Dionizjosem i Chryzypposem, kiedy Cyceron zarządza Cylicją. Z końcem listopada r. 50 chłopcy wrócili razem z nim do Brundyzjum w Italii. I w tym właśnie czasie próbowano także umieszczać powstanie *Partitiones oratoriae*[9]. Chłopcy mieli wtedy 16 i 15 lat, byli więc dojrzalsi do Cyceronowego kursu retoryki, a sam Cyceron także mógłby się wtedy nimi zająć. Syn Kwintusa już w marcu 50 r. przywdział *toga virilis*, ale obaj chłopcy pozostają pod opieką Cycerona i jego żony Terencji, w Formianum. Cyceron, istotnie, gotów był sam zająć się ich dalszym kształceniem, jednakże zajął się tym znowu Dionizjos.

5. W marcu 49 roku również syn Cycerona, Marek, otrzymał *toga virilis*. Ale to już początek wojny Cezara z Pompejuszem. Wkrótce więc obaj starsi i obaj młodsi Cyceronowie udali się do Grecji, do Pompejusza. Wojna, a potem rozłąka braci do końca roku 47, kiedy wrócili do Italii. Syn Kwin-

---

[8] G. A. Gilleband w Classical Philology LXVI 1961, s. 29 i n., lansował tu rok 52, bez akceptacji ze strony innych.

[9] A. D. Leeman, *Orationis ratio*, Amsterdam 1963; także bez dalszej akceptacji.

SYRIAMQ[8]NC[9] wie ein ausgeschriebenes SYRIAMQUE, PROUINCIAET[10] für *prouinciam etiam*[11] wie ein ausgeschriebenes PROUINCIAM aus. Interpretieren wir die Fehler der Paradosis richtig, so wäre der jetzt diskutierte Satz einmal zu lesen:

„Bellum quod(dam) e(s)s*e* in Syria Syriamq(ue) *n*(un)*c* prouincia(m) *et*(iam) tibi tributam esse a Caesare ex tuis litteris cognoui".

Es ist eine andere Frage, ob Cicero hier nur in Syria schrieb, denn es war dann *Syria*, in der Du bist, oder besser *Syria tua*[12]. Es gehörte sich so zu formulieren, dem Adressaten zu schmeicheln war nämlich das erste Gebot Epistolographie oder einfach der Lebenserfahrung. Da das Hauptwort bekanntlich bis auf SYR[13] abgekürzt werden konnte, halten wir IA für ein schlecht überliefertes TA als Abkürzung für *tua*[14].

Cicero sieht jetzt einen guten Anlaß oder auch Verpflichtung, dem neugebackenen Statthalter von Syria zu gratulieren. Aber auch hier ist der Text gestört durch die lange Paradosis. Alle neueren Ausgaben lesen nämlich nach einer Konjektur von Lambinus *eam rem tibi uolo bene et feliciter euenire* (so nach Baiter und Tyrrell-Purser leider auch Kasten und jetzt Shackleton Bailey) oder — einer großen Gruppe der Hand-

---

[8] Zu Q = que s. Studemund, 290; Lindsay, 228; Bains, 36; Cappelli, 300f. und 495; Pelzer, 67.

[9] Dazu s. Studemund, 282: NC = nunc; Lindsay, 158: N^{c}; Bains, 27: N^{c}, NC; Cappelli, 230f.: N^{c}, NC; Kopp, 240: N(u)C = nunc.

[10] Zu A = -am s. Studemund, 255: ROMANA = Romanam; Lindsay, 342; Bains, 56; Cappelli, 170; IA = iam; Kopp, 4: A(m) = am, 168: IA(m) = iam.

[11] Zu ET = etiam s. Studemund, 267; Lindsay, 77; Bains, 15; Cappelli, 124; Kopp, 369: (e)T(am).

[12] Zum Ausdruck vgl. Cicero, *ad Fam.* XIII 38, 3: cuius cum patre magna mihi fuit amicitia iam inde a quaestura mea Siciliensi; II 11, 2, 4: quod nihil cuiquam insidiarum in mea prouincia nisi sibi fiat; III 2, 1, 1: ut mihi cum imperio in prouinciam proficisci necesse esset; X 34, 1, 2: (Lepidus) cum audissem M. Antonium ... in prouinciam meam uenire; XII 15, 5, 13: usque Sidam, quae extrema regio est prouinciae meae; XIII 67, 1, 1: Ex prouincia mea Ciliciensi; XV 2, 1, 11: si ex Syria (Parthi) egredi atque inrumpere in meam prouinciam conarentur; XV 4, 9: quae pars eius montis meae prouinciae est; *ad Att.* V 14, 1, 5: in prouincia mea fore me putabam Kal. Sext.; V 18, 1, 10, 16: quae Syriae pars proxima est prouinciae meae ... nec illi ante in meam prouinciam transierint; VI 1, 21, 6: nullum in mea prouincia nummum nisi in aes alienum erogari; *ad Fam.* I 3, 1, 1: qui in tua prouincia magna negotia ... habet; I 7, 6, 5: eam esse naturam et regionem prouinciae tuae, ut; III 8, 5, 19: si in prouincia de tua fama detrahere umquam cogitassem; VIII 5, 1, 1: (Caelius) quod ad pacem prouinciae tuae ... attinet; XII 22a, 3, 7: in tua prouincia; XIII 14, 1, 3: in tua pr.; XIII 33, 5: in pr. tua; XIII 56, 1, 2: in tua pr.; XIII 63, 2, 5: in tua pr.; XIII 65, 2, 9: ex tota tua pr.; XIII 77, 3, 6: in pr. tua.

[13] Dazu s. Cappelli, 505: SYR = Syriaca (classis), Syriacus; Kopp, 366: SU(r) = Syria.

[14] Zu T = tu s. Lindsay, 358: TM = tum, 122: TE = tu(a)e; Cappelli, 370: T^{a} = tua; Kopp, 370: TA = tua.

Severus (38) erwähnt der Verfasser, dass der Kaiser täglich Hasen ass und dass aus diesem Grund sogar ein anonymes Spottgedicht entstanden ist; im Zusammenhang damit führt er Martials Spottepigramm, dessen Adressatin Gellia ist, an (V 29):

Si quando leporem mittis mihi, Gellia, dicis:
Formonsus septem, Marce, diebus eris.
Si non derides, si verum, lux mea, narras,
edisti numquam, Gellia, tu leporem.

Hier unterscheidet sich der von dem Biographen überlieferte Text von Martial[7]. In Hadrians Biographie taucht die witzige, für den Kaiser bestimmte Antwort des Favorinus auf: *Non recte suadetis, familiares, qui non patimini me illum doctiorem omnibus credere, qui habet triginta legiones* (HA 15, 13).

Doch eine besondere Rolle fällt in der HA den Zitaten aus Vergils *Aeneis* zu; sie tauchen nämlich als sog. *sortes Vergilianae* auf, d.h. der *Aeneis*-Zeilen bedienen sich oft die Orakel, wenn sie die an sie gerichteten Fragen beantworten. So als Hadrian erfahren wollte, was Trajan ihm gegenüber vorhat und das Orakel danach fragte, hörte er als Antwort die Zeilen aus dem sechsten Buch des Epos, die sich bei Vergil auf Numa Pompilius beziehen:

Quis procul ille autem ramis insignis olivae
Sacra ferens? nosco crines incanaque menta
regis Romani primam qui legibus urbem
fundabit, Curibus parvis et paupere terra
missus in imperium magnum cui deinde subibit.

Mit zwei anderen Zeilen aus demselben Buch antwortete die Wahrsagerin Clodius Albinus in Apollos Heiligtum in Cumae (CA 5). Auch Fortuna Primigenia in Praeneste spricht Alexander Severus mit zwei, sich in *Aeneis* auf Marcellus beziehenden Zeilen (AS 5) an; dagegen hörte Alexander, als er — wie der Biograph schreibt — *...parentis hortatu animum a philosophia musicaque ad alias artes traduceret*, von der Wahrsagerin das berühmte Fragment aus dem sechsten Buch der *Aeneis* (VI 847–853):

Excudent alii spirantia mollius aera,
credo equidem; vivos ducent de marmore vultus,
orabunt causas melius caelique meatus
describent radio et surgentia sidera dicent;
tu regere imperio populos, Romane, memento.
Hae tibi erunt artes pacisque imponere morem
parcere subiectis et debellare superbos.

Die Zeilen aus dem ersten (I 265; 278) und sechsten (VI 669) Buch bilden den Inhalt der Antwort des Orakels an Claudius II. Vergils Zitate,

[7] *Cum leporem mittis, semper mihi, Gellia, mandas: /septem formosus, Marce, diebus eris: / si verum dicis, si verum, Gellia, mandas, / edisti numquam, Gellia, tu leporem* (Mart. V 29).

Eos LXXI 1983
PL ISSN 0012–7825

CICERO AN CORNIFICIUS, AD FAM. XII 19

Von

RICHARD GREGOR BÖHM

„Libentissime legi tuas litteras, in quibus iucundissimum mihi fuit quod cognoui meas tibi redditas esse. non enim dubitabam quin eas libenter lecturus esses; uerebar NE (*aut* UT) redderentur.
Bellum QUOD EST in Syria SYRIAMQUE PROUINCIAM tibi tributam esse a Caesare ex tuis litteris cognoui. EADEM (*aut* EANDEM) REM tibi uolo bene et feliciter euenire; quod ita fore confido fretus et industria et prudentia tua".

Dieser erste Abschnitt des dritten von drei zeitlich zusammenhängenden Briefen an Quintus Cornificius weist einige Überlieferungsfehler auf, die unseres Erachtens nicht richtig korrigiert worden sind, und andere, die überhaupt noch nicht bemerkt worden sind, so z.B. gleich in dem allerersten Satz, bzw. in dessen Begründung. Denn hier lesen alle Editionen *uerebar ut redderentur*, aber so lesen nur die codd. M und V, nur Moriccas Apparat sagt uns, daß eine dritte Handschrift, der cod. D nämlich, *uerebar ne redderentur* liest. Auch die anderen Editoren wußten möglicherweise von dieser Lesart; wenn das der Fall ist, so haben sie wie die übrigen diese Lesart (*ne redderentur*) mit Recht abgelehnt, aber die Ablehnung nicht begründet. Dies wäre ihnen so leicht auch nicht gelungen, denn... auch die Lesart *uerebar ut* der ahnungslosen communis opinio ist nicht richtig. Hätten sie versucht, die vorgezogene Lesart zu begründen, so hätten sie vielleicht gemerkt, warum der Text gerade bei der quasi richtigen Lesart *uerebar ut* nicht richtig klingt, vielleicht auch gemerkt, daß die andere Lesart trotz allem in einer bestimmten Hinsicht besser ist, sie liest nämlich mehr Striche als die Lesart UT und verrät dem aufmerksamen Leser, daß Cicero hier möglicherweise mehr geschrieben hatte als nur das drei Striche breite UT, wenn der Librarius des cod. D auf die Idee kommen konnte, dafür sicherlich falsch aber immerhin das vier Striche breite NE zu lesen.

Man sollte nicht glauben, daß die Librarii den Unterschied zwischen einem *uerebar ut* und dem recht anderen *uerebar ne* nicht kannten. Wenn der Librarius des cod. D trotzdem *uerebar ne* schrieb, so wohl deshalb, weil er sich dazu gezwungen sah: die Vorlage hatte um einen Strich für ein UT zu viel. Und das, was der Text für ein einsames *ut* zu viel hatte, das braucht er, um richtig zu klingen, aber der fragliche Librarius hatte nicht gemerkt, daß mit dem quasi überflüssigen Buchstaben schon ein

Nicht von ungefähr sagte Cicero zuvor also *cognoui meas t i b i redditas esse*, und so *muß* er auch hier automatisch geschrieben haben *ut tibi redderentur*. Aber er selbst oder ein späterer Librarius schrieb das eine wie das andere Wort in Abbreviatur und aus U für *ut* und T für *tibi*[4] wurde in den codd. M und V das schon bekannte UT (für *ut?*). Die Vorlagen der anderen codd. hatten UT für *ut* und T für *tibi* oder aber nur U für *ut* und TI für *tibi*[5] und aus alledem wurde das schon bekannte NE. Da E nur in der Kursive so aussieht wie TI oder TT, ist das eine Erklärung für die Verbreitung des Fehlers: er ist uralt. Aber wir werden einmal lesen:

„...non enim dubitabam, quin eas libenter lecturus esses, uerebar, u(t) t(ibi) redderentur".

Ganz bestimmt schlecht überliefert ist nun auch und erst recht der Satz unserer Ausgaben *bellum quod est in Syria Syriamque prouinciam tibi tributam esse* usw., nur muß man bedenken, daß Cornificius nicht nur Statthalter von Cilicien oder Syrien war, sondern zuerst einmal Dichter und auf jeden Ausdruck, besonders den unfeinen, empfindlich reagierender Autor. Wenn Cicero also einmal auf die dumme Idee gekommen wäre, zu *cognoui* nicht nur den Acc. c. Inf. zu wählen sondern zugleich, und zwar an erster Stelle das *quod*, dann... wohl nicht in diesem Brief an den wählerischen und anspruchsvollen Cornificius. Kurz: die Buchstabengruppe *quod est* halten wir für eine Korruptel, für eine miserable Konjektur.

Cicero mußte schon in der ersten Satzhälfte an das *cognoui* denkend, das er natürlich jetzt schon im Kopfe hat, *Bellum... esse* geschrieben haben, und das Zeitwort war wohl auf ESE abgekürzt[6]. Erst recht war dann das davor stehende Wort abgekürzt geschrieben; es sah dann wie die Abkürzung für *quod* aus, aber es war wohl Abkürzung für *quoddam*[7], denn Cornificius konnte bei aller Unsicherheit der Lage die Aktivitäten des M. Caecilius Bassus nicht einfach oder direkt *bellum* nennen, also sagt auch Cicero nur *Bellum quoddam*.

Cornificius befand sich in derselben Gegend schon bevor ihm Caesar die Provinz Syrien übertragen hatte, er war dann wohl, wie allgemein angenommen wird, in Cilicien und zwar vielleicht als Statthalter. Cicero wußte das alles besser. Dann schrieb er aber automatisch „und Caesar hat Dich a u c h zum Statthalter von Syrien ernannt" oder noch besser, denn die eine Ernennung folgte der anderen nicht auf dem Fuß, „und Caesar hat Dich nun auch zum Statthalter von Syrien ernannt". Cicero schrieb dann wohl *Syriamque nunc prouinciam etiam tibi tributam esse a Caesare... cognoui*, aber unter Anwendung von Abbreviaturen sah ein

---

[4] Zu T = tibi s. Lindsay, 123: TI; Bains, 22: T^{i}; Cappelli, 370 und 506: T = tibi.

[5] Dazu s. auch Cappelli, 375.

[6] Zu E = es- s. Studemund, 265: HETO = heres esto, ESE = esse; Cappelli, 113: E = et, est; Kopp, 114: E(s) = es, E(s)S(e) = esse.

[7] Dazu s. Cappelli, 308: QDD = quoddam, 312: QOD = quod, 307: QD = quoddam, quod; Kopp, 303: Q(t) = quod, quoddam.

tusa poszedł z Cezarem na wyprawę do Hiszpanii, syn Marka gotował się do studiów za granicą. W marcu 45 roku wyjechał do Aten.

Ta właśnie okoliczność przygotowywania syna przez ojca do dalszych studiów, w Grecji, wydała się części uczonych właściwą okazją do napisania dla syna *Partitiones oratoriae*. Teraz dopiero, pod koniec roku 46 lub na początku 45[10], kiedy dziewiętnastoletni syn był o wiele dojrzalszy do rozumienia uczonego wykładu systematyki kursu retorycznego, jakim są *Partitiones oratoriae*, podczas gdy dla jedenastoletniego chłopca w roku 54 byłby to wykład zbyt trudny — mimo pozorów łatwości, sugerowanych wstępną sceneriią i wstępną wymianą pytań i odpowiedzi w dialogu syna z ojcem.

Zauważono także, że w *Partitiones oratoriae* Cyceron poświęca problemowi *genus dicendi laudativum* więcej uwagi i traktuje go obszerniej niż w innych opracowaniach przedmiotu, w *De inventione* czy w *De oratore*, co może się wiązać z doświadczeniami autora przy komponowaniu niedawno powstałej pochwały Katona Utyceńskiego[11].

6. Tyle spostrzeżeń i propozycji dotychczasowych. Jeżeli wracamy tu do nich ponownie, to dlatego że można by rzecz tę ująć inaczej i uzasadnić ją jednym czy drugim nowym spostrzeżeniem, rzutującym na chronologię nie tyle powstania, ile powstawania dzieła. O powstawaniu mówił tu już Piderit, kończąc je na roku 46. Datę tę jednak można przesunąć niżej.

7. *Partitiones oratoriae* przedstawiają, jak już wspomniano, systematykę kursu retorycznego w formie dialogu ucznia z mistrzem. Uczeń pyta, mistrz odpowiadając wykłada. Cyceron zdawał sobie z tego sprawę, że kto ma pytać, musi wiedzieć, o co pytać. Musi znać przedmiot. Krótka wstępna scena zawiązująca dialog ma więc na celu nie tyle podanie okoliczności dialogu (wolnego czasu, okazji do wyjazdu z Rzymu, inicjatywy syna), ile uprzedzenie zdziwienia czytelnika co do roli ucznia i zaznaczenie, że kurs ten chłopiec przerobił już w języku greckim, ma więc dane do tego, by pytać teraz o znane rzeczy w języku łacińskim. Jak dalece to uprzedzenie było potrzebne, zobaczymy dalej.

Wykład samej rzeczy dzieli się na trzy wyraźnie zaznaczone części. Pierwsza — to zadania mówcy w zakresie znanych pięciu punktów postępowania: *inventio*, *dispositio*, *elocutio*, *actio* (*pronuntiatio*), *memoria*.

---

[10] K. W. Piderit, *Ciceros Partitiones oratoriae*, Leipzig 1867, s. 4 i n., wielorako motywował powstanie *Part. orat.* w roku 46. Za tym rokiem opowiadają się m. in. Bornecque, *o.c.* s. XI i n. (à fin 46); Romano, *o.c.*; V. Palladini, *Storia della lett. lat.*, II, 1970, s. 124; Kumaniecki, *o.c.* s. 310. Niejasno R. Philippson w przeglądzie naukowych pism Cycerona, RE II, VII A 1, *M. Tullius Cicero*, s. 1122, umieszcza *Part. orat.* między *De legibus*, które to dzieło miało powstać w latach 53–51, a *Brutusem* i *Oratorem*, z roku 46, ale nie zajmuje jaśniejszego stanowiska. R. Pichon, *Hist. de la litt. lat.*, 9e éd., Paris 1924, s. 205, umieszcza *Part. orat.* w r. 45 (por. Bornecque, *o.c.* s. XII: „à la fin de 46 ou au début de 45").

[11] Por. Kumaniecki, *o.c.* s. 310.

Świadectwo Kwintyliana jest jednak dla nas pierwszym, po przeszło stu latach po śmierci Cycerona, i na razie jedynym starożytnym świadectwem egzystencji tego pisma. Stąd mimo powyższych danych identyfikacja autorstwa nie obeszła się tu bez trudności lub co najmniej wątpliwości; tym bardziej że sam Cyceron nigdzie w swych pismach tego dzieła nie sygnalizuje. Zwrócono uwagę na osobliwą u Cycerona formę dialogu: pytań i odpowiedzi, pytań ucznia i odpowiedzi mistrza, a także na brak w tym piśmie tak właściwego Cyceronowi ilustrowania wykładu praktycznymi przykładami. Podniesiono trudności związane z chronologiczną lokalizacją powstania dzieła wśród działalności i twórczości autora. Powstała więc kwestia autentyczności utworu, powstała do dziś dyskutowana kwestia jego chronologii.

Kwestię autentyczności można jednak dzisiaj uważać już za bezprzedmiotową[5]. Otwarta pozostaje kwestia chronologii.

3. Propozycje co do czasu powstania *Partitiones oratoriae* oscylują między rokiem 55 a 44 p.n.e. Szukano mianowicie, kiedy Cyceron miał czas i warunki do pisania takiego „podręcznika" czy „katechizmu" retoryki. Bo takich właśnie doczekało się to dzieło określeń. Stąd różne różnych domysły. Stąd także widoczna w propozycjach chronologicznych luka między rokiem 50 a 46, tłumacząca się sytuacją Cycerona w okresie konfliktu Cezara z senatem i Pompejuszem.

Umieszczający dzieło we wcześniejszym okresie, ok. r. 54[6], sugerowali się faktem, że nie ma w tym dziele polemiki z attycystami, mobilizującymi Cycerona w roku 46, w pismach *Brutus*, *Orator*, *De optimo genere oratorum*. Tym łatwiej też uznali słowa samego Cycerona w listach do Kwintusa z października 54 roku za wyjściowy i decydujący motyw czy nawet moment powstania dzieła. W pierwszym z tych listów, z 24 paźdz., Cyceron pisał do brata o jego synu: Twój i zarazem nasz Cyceron[7] z wielką ochotą oddaje się nauce u swego retora Pajoniosa. Człowiek to, myślę, zacny i z du-

---

[5] Po pracy D. Romano, *La cronologia delle „partitiones oratoriae" di Cicerone*, Palermo 1964. Por. K. Kumaniecki, *Literatura rzymska. Okres cyceroński*, Warszawa 1977, s. 310.

[6] R. Hirzel, *Der Dialog*, I, Leipzig 1895, s. 493, przyp. 4. Potem W. Kroll i Fr. Skutsch, Teuffels *Geschichte der römischen Literatur*, I, Leipzig-Berlin 1916, s. 398; a W. Kroll jeszcze w *Ciceros rhetorische Schriften*, RE II, VII A 1 (Stuttgart 1939), s. 1102; także C. Hosius, Schanz, *Gesch. der röm. Lit.*, I, München 1927, s. 463; R. Hanslik, *M. Tullius Cicero* (*syn*), RE II, VII, A 2 (Stuttgart 1943), s. 1281,55 i n.; A. Rostagni, *Letteratura latina*, I, 1949; K. Büchner, *Röm. Literaturgesch.*, Stuttgart 1959, i inni. Odosobniony G. Ammon lokował *Partit. orat.* wcześniej, w roku 55, w Burs. Jahresber. CXVII 1903, s. 142. Również M. Hadas, *A History of Latin Literature*, N. York 1960, s. 122, uznał ten rok za bardziej prawdopodobny niż rok 46.

[7] Te słowa rozumiano czasem mylnie, jakoby była mowa o synach obu Cyceronów; tak je pojmował np. Hanslik, *l.c.* Ale Cyceron pisze dalej w liczbie pojedynczej, mówi więc tylko o synu Kwintusa. Poprawnie zrozumiał sens słów *tuus nosterque* (twój, a w tej chwili nasz, bo pozostający pod naszą opieką pod twoją (Kwintusa) nieobecność) F. Münzer, *Q. Tullius Cicero* (*syn*), RE, s. 1306.

wane krótko lub krócej, a główna część dzieła skupiła się na problemach *elocutio*, problemach języka i stylu, i w ogóle formy, w tym rytmiki prozy oratorskiej. I wydaje się, że co do podziału zadań i ról *Partitiones oratoriae* pozostają w ścisłej korelacji z *Oratorem*, co również wydłuża ich czas powstawania do roku ok. 46, roku powstania *Oratora*.

10. Ale możemy się posunąć dalej. Bo jeżeli idea kompozycji *Partitiones oratoriae*, choćby w formie szkolnego zarysu, powstała już wcześniej, Cyceron niewątpliwie nadal potem pracował nad uzupełnieniem tego zarysu i mogły się w tym dziele przejawić własne jego doświadczenia oratorskie. I śladem tego może być wspomniane już wyżej obszerniejsze w *Partitiones oratoriae* niż w poprzednich pismach retorycznych uwzględnienie *genus dicendi laudativum*, co istotnie może się łączyć z napisaną w roku 46 pochwałą Katona Utyceńskiego. Bo wtedy dopiero Cyceron miał okazję zastosowania i potrzebę szczegółowszego poznania tego rodzaju kompozycji oratorskich.

Innym tego owocem może być także intensywniejsze i obszerniejsze w *Partitiones oratoriae* zwrócenie uwagi na niebezpieczeństwo mieszania cnotopodobnych wad z prawdziwymi zaletami. Wspomniał Cyceron o tych *vitia virtutibus propinqua et finitima* już kiedyś, w *De inventione*, ale krótko, przytaczając trzy przykłady takich oboczności[12]. Natomiast w *Partitiones oratoriae*, przestrzegając przed mylnym podawaniem wad imitujących cnoty za same cnoty, zgromadził całą serię takich imitacji[13]. I ten, tak obszerny, a nie tłumaczący się samym dydaktycznym założeniem wykładu ekskurs o *vitia virtutibus similia* tłumaczyć tu można niewątpliwie doświadczeniem Cycerona z odpowiedzią Cezara na jego pochwałę Katona. Bo właśnie w ten sposób Cezar w swoich *Anticatones* wypracował w portrecie Katona cechy ujemne, że cechy chwalone przez Cycerona jako *virtutes* dementował jako tylko cnotopodobne *vitia*. Jeżeli więc Cyceron chwalił wstrzemięźliwość Katona, to Cezar wykazywał jej pozory zarzu-

---

[12] *De invent.*, 2,54,165: *fidentia*, uzasadniona ufność w swe siły — *audacia*, zuchwałość; *perseverantia*, wytrwałość — *pertinacia*, upór; *religio*, religijność — *superstitio*, zabobonność.

[13] *Part. orat.* 23,81; *prudentia*, mądra roztropność — *malitia*, przebiegłość; *temperantia*, umiar, wstrzemięźliwość — *immanitas in voluptatibus aspernandis*, przesadne wyrzekanie się przyjemności; *magnitudo animi*, wielkoduszność — *superbia in nimis extollendis et despicientia in contemnendis honoribus*, duma w zbyt wielkim szczyceniu się godnościami lub lekceważący i pogardliwy do nich stosunek; *liberalitas*, hojność, szczodrość — *effusio*, rozrzutność; *fortitudo*, odwaga, dzielność — *audacia*, zbytnia śmiałość, zuchwałość; *patientia*, cierpliwość, wytrwałość — *duritia immanis*, nieludzka nieczułość; *iustitia*, sprawiedliwość — *acerbitas*, surowość; *religio*, religijność — *superstitio*, zabobonność; *lenitas*, łagodność — *mollitia animi*, miękkość serca; *verecundia*, poczucie przyzwoitości — *timiditas*, bojaźliwość; *disputandi prudentia*, rzeczowa wymiana zdań — *concertatio captatioque verborum*, czepiająca się słów kłótliwość; *oratoria vis*, tężyzna oratorska — *inanis profluentia loquendi*, pusta słów potoczystość. Podobnie w szlachetnych zamiłowaniach odróżniać trzeba właściwą miarę od zbytniej namiętności.

Eos LXXI 1983
PL ISSN 0012–7825

KATEGORIA PRZECHODNIOŚCI — NIEPRZECHODNIOŚCI CZASOWNIKA W JĘZYKU ŁACIŃSKIM

Napisał
MICHAŁ BEDNARSKI

Bliski związek pomiędzy kategoriami przechodniości — nieprzechodniości z jednej strony, a diatezy z drugiej, był przez długie wieki powodem mieszania, jeśli nie utożsamiania tych kategorii. Jest rzeczą zrozumiałą, że związek ten w jednych systemach odczuwany jest bardziej niż w innych, podobnie jak w różnym stopniu uzewnętrzniać się on może w różnych epokach rozwoju tego samego języka. W łacinie zależność pomiędzy tymi kategoriami jest szczególnie znamienna. Po pierwsze — dotyczy ona (podobnie jak w innych językach) związków semantycznych pomiędzy liczną grupą czasowników nieprzechodnich a czasownikiem przechodnim użytym w stronie biernej, gdzie w obu wypadkach daje się przede wszystkim odczuć nieagentywny charakter podmiotu[1], co daje podstawę do określenia treściowej zawartości tych czasowników jako wyrażanie stanu, por. *taceo* „milczę", tj. „znajduję się w stanie milczenia" obok *laudor* „jestem chwalony", tj. „znajduję się w stanie chwalenia mnie przez kogoś". Po drugie, w grę wchodzą tu związki syntaktyczne, w jednym bowiem i drugim wypadku mamy do czynienia z brakiem obecności akuzatiwu obiektu.

Pomijając na razie treściowo-składniowe zależności pomiędzy wyrażeniami refleksywnymi a wspomnianymi wyżej kategoriami, musimy przede wszystkim podkreślić fakt, że w języku łacińskim, podobnie jak i w greckim, istnieją też pewne związki formalne pomiędzy kategorią przechodniości a kategorią strony, ściśle mówiąc, związki morfologiczne. Chodzi tu o bogato reprezentowaną pod względem liczbowym kategorię deponentiów, które często, kontynuując znaczenie dawnego medium mają charakter intranzytywny, jak np. łac. *laetor*, *irascor*, *recordor*, *conor*, gr. tranz. φαίνω obok intranz. φαίνομαι. Trzeba jednakże zauważyć, że są to związki raczej przypadkowe, natomiast ściśle formalnego rozróż-

[1] Por. F. Sommer, *Vergleichende Syntax der Schulsprachen*, Leipzig-Berlin 1921, s. 48: „Es erhellt schon [...], dass das Passiv nur eine besondere Art der in der Sphäre des Subjekts sich abspielenden Intransitivierung darstellt, die sich nur in bestimmten Fällen und in verschieden hohem Grade aus dem grösseren Gebiet herausheben lässt, und es würde für den Beweis ihrer inhaltlichen Zusammengehörigkeit schon genügen, auf die lateinische Schulgrammatik zu verweisen, in der das aktivisch flektierende Intransitivum *perire* als „Passiv" zu *perdere* gilt"; por. też Charis. *gramm.* I 166.

COMMENTATIONES

Eos LXXI 1983
PL ISSN 0012–7825

LUCRETIANUM V 1442

Scripsit

IOANNES WIKARJAK

Lucretii carmen de rerum natura libris manu scriptis ita est traditum-ut multis locis emendatio sit necessaria. Itaque multi viri docti locis de, pravatis varias commendant coniecturas; non desunt quoque, qui remedium afferant locis suspectis, qui prave traditi tantum videantur, re vera autem medela non indigent. In numero versuum, qui saepissime emendantur et detorquentur, est v. 1442 libri quinti:

tum mare velivolis florebat †propter odores†.

Suspecti videntur isti 'odores'; locum non reddit faciliorem Servii adnotatio ad Vergilii *Aen.* VII 804, nempe grammaticus vocibus *florentes aere catervas* adscripsit: „Ennius et Lucretius florere dicunt omne quod nitidum est; hoc est secutus Vergilius, aliter acyrologia est: Lucretius ⟨V 1442⟩ florebat navibus pontus".

Longum est enumerare viros doctos, qui hunc versum variis modis agitabant. In quorum agmine non desunt Poloni; nam tredecim abhinc lustris A. Krokiewicz emendationes quasdam Lucretianas scripsit[1] et quinque post annis L. Chodaczek eandem rem tractavit[2], nuperrime autem quaestionem in memoriam redegerunt N. Szymański[3] et V. Steffen[4]. Alii philologi vocabula 'propter odores' glossema verbo 'florebat' a librario quodam adscriptum in textum falso irrepsisse putabant et Servii adnotatione fulti versum vario pacto supplere conabantur, e. g. navibu' pandis — Marullus; mari' v. f. navibus' pontus — Housman; navibu' ponti — Martin; navibus atque — Merrill; navibus, tumque — Diels. Alii Servii sententia neglecta, quid sub vocibus 'propter odores' latitaret, divinare stude-

---

[1] A. Krokiewicz, *Emendationes quaedam Lucretianae*, Eos XXIII 1918, p. 29–30.

[2] L. Chodaczek, *Lucretiana*, Eos XXVI 1923, p. 105–106.

[3] N. Szymański, *Glossae Lucretianae interpretatae*, Eos LXIX 1981, p. 256–257.

[4] In commentatione *De duobus desperatis fere locis Lucretianis* inscripta, quae mox in Symbolis Philologorum Posnaniensium (vol. VI) publici iuris fiet.

Eos LXXI 1983
PL ISSN 0012–7825

DO PROBLEMU CHRONOLOGII „PARTITIONES ORATORIAE" CYCERONA

Napisał

MIECZYSŁAW BROŻEK

1. Kilkakrotnie podejmował Cyceron próbę wykładu kursu retorycznego. Po raz pierwszy w młodości, w planowanych obszernych *libri rhetorici*, ale ostatecznie zrealizowanych tylko częściowo, w znanych dwu księgach *De inventione* — choć w I 9 wymienia tu wszystkie punkty kursu, *inventio*, *dispositio*, *elocutio*, *memoria*, *pronuntiatio*, nie zaznaczając, że zajmie się tylko problemem inwencji.

Po raz drugi podjął to zadanie — po dwudziestu kilku latach praktyki oratorskiej — w trzyksięgowym dziele *De oratore*, w którym w formie literackiego dialogu nie tyle przedstawił, ile przedyskutował całość teoretycznego przygotowania adepta sztuki retorycznej do jej stosowania w słowie żywym czy pisanym.

Potem wracał do tegoż przedmiotu w *Partitiones oratoriae* i w *Orator*; choć zdawało się, że dzieło *De oratore* było ostatnim tutaj jego retorycznym credo, skoro jemu samemu wydawało się pod każdym względem udane, co do formy i co do treści. Mimo to i po nim jeszcze miał coś do powiedzenia o systemie i treści kursu retorycznego.

Tu zajmiemy się krótko kwestią identyfikacji wspomnianych *Partitiones oratoriae*, głównie zaś kwestią chronologii tego dzieła.

2. W dwu rękopisach średniowiecznych z X i XII wieku[1], a także w niektórych młodszych, z XV wieku[2], zachowała się ta systematyka wykładu retoryki, określona w incipitach i explicitach jednoznacznie jako *M. Tulli Ciceronis partitiones oratoriae*[3]. I te rękopiśmienne *Partitiones oratoriae* są identyczne z tymi, które znał Kwintylian w I wieku n.e. Autor ten korzystał obficie z pism retorycznych, zresztą i z innych pism Cycerona, między innymi także szereg razy z *Partitiones oratoriae*[4].

---

[1] Parisinus 7231(P) z X wieku, Parisinus 7696(p) z XII wieku.

[2] Reprezentujących dwie grupy genetyczne, a więc niejako dwa dalsze rękopisy. Por. *Cicéron, Divisions de l'art oratoire, Topiques*, texte établi et traduit par H. Bornecque, Paris 1924, s. XV i n.

[3] Niektóre ze wspomnianych młodszych rękopisów zmieniają tytuł pisząc *De partitione oratoria.*

[4] Tytuł ten przy pierwszych cytatach — w rozpoczynającej wykład retoryki trzeciej księdze *Institutionis oratoriae* — wymienił trzy razy: 3,3,7; 3,11,10; 3,11,19. W dalszych księgach cytował rzecz bez tytułu.

12. Długa praca nad tym dziełem tłumaczy się może i tym, że Cyceron, nie dokończywszy czegoś od razu, niełatwo brał to na warsztat ponownie, jak sam wyznaje w *De legibus* I 3,9[17]. Łatwiej więc kończył produkowane na bieżąco dzieła filozoficzne, niż wracał do prac odkładanych[18].

Mimo to *Partitiones oratoriae* otrzymały już — przed właściwym dialogiem — wstęp i dyspozycję całości dzieła, otrzymały zwięzłe zakończenie.

Do publikacji jednak nie doszły. Dlaczego? Może chciał je autor jeszcze jakoś przepracować? Na co jednak nie znalazł już czasu w gorącym okresie walki z Antoniuszem o restytucję senatorskiej republiki, aż go zaskoczyła śmierć, w grudniu 43 roku. Może jako pisane dla syna jemu właśnie dzieło zostało oddane do dyspozycji?

Cyceron zginął, syn pozostał. Proskrybowany uciekł do Sekstusa Pompejusza, ale potem pogodził się z Oktawianem i wrócił do Italii. Tymczasem zaś spuścizną Cycerona zajęli się pewnie przyjaciele, wierny wyzwoleniec Tyron, wierny przyjaciel Attyk. W końcu zaś także syn. Ale Attyk umarł w roku 32 p.n.e., ślady życia syna Cycerona gubią się ok. r. 23 p.n.e. I nie wiadomo, czy pozostawił potomstwo. Wszystkich natomiast przeżył długowieczny Tyron, zmarły w r. 4 p.n.e. On to i żywot Cycerona kilkuksięgowy napisał, i mowy pośmiertne wydawał, i listy zebrał, i wobec tego bardzo prawdopodobne jest, że zaopiekował się również resztą spuścizny swego pana, w tym naszymi *Partitiones oratoriae*.

13. A potem dziełem tym interesować się mogli wykładowcy retoryki. I na pewno się interesowali. Jeżeli zaś dopiero u Kwintyliana widzimy korzystanie z tego pisma, to niewątpliwie dlatego, że dopiero jego dzieło retoryczne z czasów pocycerońskich się zachowało; a co przedtem powstało, pod piórami nauczycieli Kwintyliana i innych, jak Domicjusza Afra, Werginiusza Flawusa czy Anneusza Kornutusa, przepadło.

Dziwić natomiast może, że również po Kwintylianie, który *Partitiones oratoriae* kilka razy wymienił i zacytował, brak wzmianki o tym dziele w zachowanych wykładach spraw retorycznych. Częściowo można to wytłumaczyć tym, że Rutyliusz Lupus, Akwila Romanus czy Juliusz Rufinianus dają przeglądy tzw. *figurae sententiarum* i *figurae elocutionis*, przytaczając mnóstwo przykładów praktycznych z mów Cycerona, ale nie mając potrzeby odwoływać się do jego pism teoretycznoretorycznych.

---

[17] *De leg.* 1,3,9: *animi pendere soleo, cum semel quid orsus sum, si traducor alio, neque tam facile interrupta contexo, quam absolvo instituta.*

[18] Podobne losy przeszło, jak się zdaje, to właśnie dzieło, tj. *De legibus libri*. I tutaj zdania co do jego chronologii są podzielone: jedni widzą powstanie dzieła w latach 53—51, inni w latach 44—43. Tak samo tego dzieła Cyceron nie wymienia we wstępie do drugiej księgi *De divinatione*, tak samo dzieło to nie ujrzało światła dziennego za życia autora, tak samo różnicę zdań co do czasu powstania tego dzieła i różnicę argumentacji w tej kwestii tłumaczyć należy zapewne tym, że należałoby i tutaj mówić o czasie powstawania, a nie tylko o czasie powstania pracy.

esse a Caesare ex tuis litteris cognoui. ea de *c*(aus)*a* rem (*aut* r(em) *o*m-(nem))[19] tibi uolo bene et feliciter euenire"[20].

Der zweite Abschnitt:

„Sed de Parthici belli suspicione quod scribis sane me commouit. quid enim copiarum haberes CUM ipse coniectura consequi poteram tum ex tuis litteris cognoui. ITAQUE opto ne se illa gens moueat hoc tempore, dum ad te legiones HAE perducantur quas AUDIO duci. quod si paris copias ad confligendum non habebis, non te fugiet UTI consilio M. Bibuli, QUI se oppido munitissimo et copiosissimo tam DIU TENUIT (*aut* DIU DETINUIT) quam diu in prouincia Parthi fuerunt".

Die Nachricht von einem möglicherweise bevorstehenden Krieg mit den Parthern hat Cicero tief beunruhigt und dieser sagt auch warum: Kasten übersetzt: „Denn was Dir an Truppen zur Verfügung stehen würde, kann ich mir ungefähr selbst denken und entnehme ich auch aus Deinem Briefe". Dann ist der lateinische Text aber wohl nicht komplett. Denn *coniectura* kann auch absolut angewandt werden und so etwas kommt recht oft vor, wohl aber nicht hier, denn auch Cornificius selbst kombiniert über seine Möglichkeiten nur ex coniectura, und dann haben wir den Fall, wo Cicero zu *coniectura tua* auch *coniectura mea* sagt[21]. Der Fall scheint hier deshalb gegeben zu sein, weil unmittelbar vor *ipse coniectura consequi poteram* ein ausgeschriebenes CUM steht, aber dieses pflegte man, und zwar auf CU oder gar auf C allein, abzukürzen[22], M allein oder auch MA war aber Abkürzung für *mea*, *meum* usw.[23] Der Satz klänge besser, wenn wir lesen dürften:

„quid enim copiarum haberes c(um) *m*(e)*a* (*aut* cu(m) m(ea)) ipse coniectura consequi poteram tum ex tuis litteris cognoui".

Cicero kann des weiteren nicht einfach *itaque opto ne se illa gens moueat hoc tempore* usw. geschrieben haben, wie das unsere Editionen offenbar annehmen, denn das Wohl des Cornificius lag Cicero zu sehr am Herzen

[19] Zum Ausdruck vgl. Cicero, *Verr. actio pr.* 33: res omnis mihi tecum erit, Hortensi; *Cluent.* 180: rem omnem (puer) dominae indicauit; *Catil.* II 12: rem omnem ad patres conscriptos detuli; *Cael.* 31: res est omnis in hac causa nobis; *ad Fam.* II 6, 5, 5: nunc tibi omnem rem atque causam meque totum commendo atque trado.

[20] Dazu vgl. Cicero filius, *ad Fam.* XVI 21, 7: (an Tiro) emisse te praedium uehementer gaudeo feliciterque tibi rem istam euenire cupio.

[21] Dazu vgl. Cicero, *ad Att.* II 25, 2, 8: nos, ut opinio et spes et coniectura nostra fert, firmissima beneuolentia hominum muniti sumus; VII 13a, 3, 10: ista magis exspecto, ... quae sit populi urbani uoluntas, quae tua coniectura de rebus futuris; VIII 11, 4, 8: Habes coniecturam meam; III 23, 5, 7: ut ego perspicio cum tua coniectura tum etiam mea; *ad Fam.* XV 15, 2, 4: equidem fateor meam coniecturam hanc fuisse, ut.

[22] Zu C oder CU = cum s. Studemund, 260: C; Lindsay, 41: C, CM; Bains, 9: C; Cappelli, 39: C, 67: CU; Kopp, 52: C(u).

[23] Zu den Abkürzungen s. Lindsay, 117: MS = meus, MI = mei, M = mea; Bains, 21: MA = mea; Cappelli, 209f.: M^{a}, MA = mea; Kopp, 216: M(e) = me, M(e)i = mei, M(e)o = meo, usw.

aristokratie. Die *sortes Vergilianae* weisen also auch darauf hin, dass man den Verfasser der HA in den Kreisen des Senatsadels suchen soll. Unbekannt dagegen bleibt noch der Kreis, dem er abstammen konnte. W. Hartke[15] verbindet ihn mit dem Kreis des Symmachus und der besonders politisch aktiven Nicomachi. Ebenfalls Horovitz und Optendrenk äussern die Meinung, dass unsere Biographiensammlung im Kreis des Symmachus entstanden ist[16]. Doch dieses Problem sowie das Identifizieren des Biographen mit irgendeiner bekannten Person (z.B. mit Nicomachus Flavianus) muss, wie es scheint, weiter noch im Bereich der Hypothesen bleiben.

Die Erwägungen über das Verhältnis der HA zu der früheren antiken Literatur erlauben uns noch folgende zwei Schlüsse zu ziehen. Erstens ist es bemerkenswert, dass die angeführten Stellen aus den Werken der früheren Autoren im allgemein genau zitiert werden; diese Tatsache könnte ein gewisses Licht auf das Verhältnis der Biographien zu den Quellen, auf die sie sich berufen, werfen. Zweitens muss man auch hervorheben, dass die Zitate aus früheren Autoren, die — wie wir wissen — verschiedene Zwecke verfolgen, sowie die *sortes Vergilianae* in verschiedenen *vitae* unabhängig vom Namen des Biographen auftauchen, was auf eine ziemlich einheitliche Kompositionstechnik und auf einen einzigen Verfasser der HA (neben anderen Argumenten) hinzuweisen scheint.

Warszawa

---

[15] W. Hartke, *Kinderkaiser*, S. 412.

[16] P. Horovitz, *Essai sur la date de la publication et le but de l'Histoire Auguste*, Mélanges d'Archeologie et d'Histoire offerts à A. Piganiol, III, Paris 1966, S. 1746 ff.; Th. Optendrenk, *Die Religionspolitik des Kaisers Elagabal im Spiegel der Historia Augusta*, Phil. Diss. Bonn 1968, S. 31.

weiteres Wort gemeint war, geschrieben natürlich in Abbreviatur. Dieses zusätzliche wichtige Wort hatten auch die Vorlagen der codd. M und V, auch hier wohl in Abbreviatur. Aber dann war... auch *ut* dort abgekürzt geschrieben, wenn es als ausgeschrieben gelesen das zuerst rätselhafte Wort verschlang. *Ut* kann nun nicht mehr als auf U abgekürzt geschrieben werden[1]. Das zweite Wort schrieb sich also wohl mit T. Kombinieren wir richtig, so schrieb Cicero auf jeden Fall *uerebar u(t) t*...

Was damit gemeint war, wird uns klar, wenn wir bedenken, daß Cicero natürlich keinen Zweifel daran hatte, daß den Brief, den er Cornificius zuvor geschickt hatte, irgendjemand in Empfang nimmt[2]. Seine Sorge in jener unruhigen Zeit des Bürgerkrieges war, ob dieser Brief... den Cornificius erreicht. *Reddere litteras* wird grundsätzlich nie absolut angewandt. Fast automatisch sagt man in solchen Fällen auch: wem[3].

---

[1] Zu U = ut s. W. Studemund, *Gaii Institutionum commentarii quattuor.* Codicis Veronensis denuo collati Apographum..., edidit G. S., Leipzig 1874, S. 311: UU = uelut; W. M. Lindsay, *Notae Latinae*, Cambridge 1915, S. 320: U = ut; D. Bains, *A Supplement to Notae Latinae* Cambridge 1936, S. 51; A. Cappelli, *Lexicon abbreviaturarum*, Mailand [6]1961, S. 382; A. Pelzer, *Abréviations latines médiévales*, Louvain–Paris[2] 1966, S. 83: U = ut; U. Fr. Kopp, *Lexicon Tironianum*, Nachdruck aus Kopps „Palaeographia critica" von 1817 mit Nachwort und einem Alphabetum Tironianum von B. Bischoff, Osnabrück 1965, S. 389: V = ut.

[2] Zur Situation vgl. Cicero, *ad Fam.* XII 12,1,11: (Cassius an Cicero) scripsi ad te tabellariosque compluris Romam misi; scripsi etiam ad senatum litteras, quas reddi uetui prius quam tibi recitatae essent, si forte mei obtemperare mihi uoluerint. quod si litterae perlatae non sunt, non dubito, quin Dolabella, qui nefarie Trebonio occiso Asiam occupauit, tabellarios meos deprenderit litterasque interceperit.

[3] Zum Ausdruck vgl. Cicero, *ad Fam.* II 17,1,1,: Litteras a te mihi stator tuus reddidit; III 1,2,2: Cilix ... mihi reddidit a te litteras; III 6,4,2: ac mihi ... redditae sunt a te litterae; III 7, 2, 2: legati Appiani mihi uolumen a te ... reddiderunt; III 7, 3, 12; quas ... litteras adferebant, ..., eas mihi post brumam reddiderunt; III 8, 10, 5: scribam ad te, neque domum umquam ad me litteras mittam, quin adiungam eas, quas tibi reddi uelim; III 10, 2, 1: Q. Seruilius perbreuis mihi a te litteras reddidit; III 11, 1, 1: redditae mihi sunt uno tempore a te epistulae duae; III 12, 4, 3: decedenti mihi ... litterae a meis sunt redditae; VI 8, 2, 2: actis his rebus litterae a te mihi redditae sunt; VI 8, 3, 9: tuis placuit te habere meas litteras, quas ei redderes; VII 23, 1, 2: cum mihi a te litterae redditae sunt; VIII 8, 10, 12: in iis, quas tibi illi reddent, litteris perscripsi; IX 7, 1, 1: utrique nostrum redditae sunt a te litterae; X 12, 2, 2: cum ... mihi tuas litteras ... reddidisset; X 16, 1, 3: redditae sunt (litterae) ... Cornuto; XI 6, 1, 3: tua mihi mandata ... exposuit et litteras reddidit; XI 11, 1, 1: Eodem exemplo a te mihi litterae redditae sunt, quo pueri mei adtulerunt; XI 16, 1, 2, 4: Permagni interest, quo tibi haec tempore epistula reddita sit ... ei praecepi, quem ad te misi, ut tempus obseruaret epistulae tibi reddendae; XII 25, 1, 2: litteras accepi tuas, quas mihi Cornificius ... reddidit; XIII 43, 2, 4: des litterarum aliquid, quae tibi in prouincia reddantur; XIV 5, 1, 6: accepi tuas litteras, quibus intellexi te uereri, ne superiores mihi redditae non essent: omnes sunt redditae; XV 1, 2, 7, 14: mihi litterae redditae sunt a T. ... eodem die ... litterae de isdem rebus mihi redditae sunt; XIV 23, 1: redditae mihi tandem sunt a Caesare; XVI 9, 2, 8 tandem aliquando mihi a te ... litteras reddidit.

tivo valet et sui generis antonomasia fit[8]. Squamigeri sunt pisces, at apud Lucretium I 378 legimus:

nam quo squamigeri poterunt procedere tandem;

simili modo idem adiectivum sine substantivo I 372 positum est. Atomos appellat Lucretius et semina rerum et principia et primordia et corpora prima et prima elementa, at II 313 positum est ‘prima’:

omnis enim longe nostris ab sensibus infra
primorum natura iacet.

In versu, de quo est sermo, Lucretius certe Ennium secutus epitheton ‘velivolis’ adhibuit, grammaticus vero, ut intellectu facilior fieret, ‘navibus’ scripsit et dictum fortasse memoriter adferens Lucretianum ‘mare’ in ‘pontus’ immutavit. Vergilii voces „florentes aere catervas” Lucretianis „mare velivolis florebat” apte respondere videntur. Itaque Servii adnotatio verbum ‘florebat’ hoc loco fere id quod ‘nitebat’ valere nos docet, ad alteram vero versus partem, i. e. ad vocabula ‘propter odores’ nihil attinet.

Sequitur, ut lectionem omnium codicum ‘propter odores’ nulla ratione ex Servianis vocibus ‘navibus pontus’ oriri potuisse statuamus. Qui hoc non videt, pugnantia secum frontibus adversis componere pergit — ut ait poeta[9]. Sed etiam rationem, qua haec glossa verbo ‘florebat’ (i. e. nitebat) adscripta sit, non videmus[10].

Hoc loco nonnullos Lucretii versus, qui praecedunt et sequuntur, memoremus necesse est. In libro quinto poeta cultus atque humanitatis primordia adumbrat, deinde quo modo vita hominum paulatim et pedetemptim mutata sit, narrat. Poetarum et nonnullorum philosophorum fabulam de aurea aetate non probat, sed docet vitam antiquissimorum hominum simplicem et duram fuisse. Per multa lustra — ut ait — vitam more ferarum tractabant, glandibus vescebantur, in speluncis vel in silvis pernoctabant. Postea ignem cognoverunt, victum vitamque priorem novis rebus commutabant. Tum finitimi amicitiam inter se iungere coeperunt et bona pars foedera servabat. Deinde aes, aurum, ferrum inventum est, homines urbes condere coeperunt, pecudes et agros dividebant. Denique litteras, carmina, artes habuerunt.

Lucretius, id quod animadvertendum est, easdem sententias repetere solet, versibus vel versuum partibus iterandis et variandis carmen suum ornare studet. Varia progressionis elementa iterum atque iterum memorat. Unum de gravibus progressionis elementis navigia fuisse contendit. Cum de inferiore cultus gradu narraret, navigationem ignotam fuisse scripsit:

nec turbida ponti
aequora lidebant navis ad saxa virosque...

---

[9] Hor. *serm.* I 1, 102–103.

[10] Glossa voci ‘naribus’ ex ‘navibus’ corruptae, ut Szymański opinatur, prorsus improbabilis esse videtur.

Jest tu więc mowa *de artifice* i *de arte*. Druga część traktuje o kompozycji mów i operatywności jej składników, takich jak *principium* (*initium*), *narratio*, *confirmatio*, *peroratio* i innych. Traktuje więc *de opere*. Do tego dochodzi część trzecia — *de quaestione*. Dotyczy ona szczegółowiej sztuki inwencji, ale nie na bazie technicznych punktów postępowania (*status*) retoryki Hermagorasa, lecz na podkładzie, mówiąc po ówczesnemu, filozoficznym.

Tu trzeba zaznaczyć, że dwie pierwsze części, wypełniające rozdz. 2,7 do 7,26 oraz 8,27 do 17,59, tj. 2/5 całości, można uznać za wykład dostępny dla chłopca kształconego w retoryce w wieku pierwszych kilkunastu lat; że więc koncepcja tych części i nawet ich realizacja w jakiejś formie mogła mieć miejsce wcześniej, koło roku 54 p.n.e. Bo i pytania stawiane przez ucznia są przez odpowiadającego lub raczej wykładającego nauczyciela (Cycerona) przygotowywane tak, że idącemu za jego wykładem uczniowi łatwo je formułować.

8. Natomiast trzecia część, *de quaestione*, stanowiąca ok. 3/5 całości, rozdz. 18,61 do 39,138, na pewno wymagała znacznego zaawansowania w rozumieniu wykładanych problemów i mogła apelować tylko do dojrzalszego już umysłu, a zatem i do dojrzalszego już wieku ucznia. I o ile dwie pierwsze części mogą robić wrażenie czegoś prostego czy — jak to nieraz określano — czegoś podręcznikowego, o tyle o trzeciej części w żadnym wypadku by tego powiedzieć nie można.

Potwierdza to i różnica wykładu: w pierwszych dwu częściach przeważnie krótkiego, przerywanego częściej pytaniami; w trzeciej pytania wtrącane są rzadziej, wykład idzie nieprzerwanie całymi rozdziałami, całymi stronami. I tu już co do zdolności podążania ucznia za tym wykładem i samodzielnego formułowania właściwych pytań mamy wątpliwości. Część ta liczy się wyraźnie z uczniem, czy też czytelnikiem, nierównie dojrzalszym niż dwie pierwsze.

Ona też jest głównym celem dzieła. Pierwsze dwie są tutaj dla niej tylko zarysem konstrukcji i wskazaniem jej miejsca w tej konstrukcji. To nam wyjaśnia, dlaczego techniczna strona inwencji — ujęta popularnie w znany heksametr *quis*, *quid*, *ubi*, *quibus auxiliis*, *cur*, *quomodo*, *quando* — oraz dlaczego również wykład o *elocutio* w tych pierwszych częściach dzieła zostały tak zwięźle potraktowane, choć poza tym poświęcał im Cyceron szczególnie dużo miejsca i uwagi. Nie one były tu jego celem, lecz owo pogłębienie filozoficznych podstaw inwencji w wyróżnionej tu trzeciej części dzieła.

9. To nam tłumaczy także, dlaczego w *Partitiones oratoriae* brak odniesienia do kwestii dyskutowanego około roku 46 p.n.e. w Rzymie atttycyzmu czy neoattycyzmu. Kwestia ta, po prostu, nie dotyczyła inwencji, lecz problemów objętych wykładem o *elocutio*, częściowo także o *pronuntiatio*. Stąd też znowu w *Oratorze* z r. 46 p.n.e., tak zaangażowanym w rozprawę z attycystami, inne punkty kursu retorycznego zostały potrakto-

lesung MELIUS. Wir bleiben also bei der coniectura palmaris des Wesenberg und lesen:

„Sed haec *t*(u) *m*(e)lius[56] ex re et ex tempore constitues. mihi quidem usque... curae erit..."

Soweit ersichtlich lesen alle Ausgaben auch *mihi quidem usque curae erit quid agas dum quid egeris sciero*, aber Cobet hat herausgefunden, daß Cicero in solchen Situationen, sehr häufig ist das der Fall, *usque eo* sagt. Den Usus könnte man dennoch vielleicht ignorieren, wenn sich beweisen ließe, daß das an der betreffenden Stelle stehende Wort, ein abkürzbares *usque*![57], hier nie abgekürzt worden war und in seiner vollen Schreibweise von Anfang an richtig überliefert ist. Wer kann das behaupten?

War *usque* aber erwartungsgemäß auf USQ abgekürzt, denn allein Q konnte schon für *-que* stehen, dann ist nur zur Kenntnis zu nehmen, wie ähnlich ein EO einem UE eigentlich ist[58], und man ist geneigt, hier eine Verlesung anzunehmen. Vielleicht ist das auch unsere Pflicht. In summa wäre der letzte Abschnitt des Briefes an Q. Cornificius also wohl zu lesen:

„Sed haec *t*(u) *m*(e)lius ex re et ex tempore constitues. mihi quidem usq(ue) *eo* curae erit quid agas dum quid egeris sciero. litteras ad te numquam habui cui darem quin dederi(m) *et* a te ut idem facias peto, in primisque (*aut* in primis, Q(uinte) *mi*,)[59] ut ita ad tuos scribas ut me tuum[60] (*aut* t(u)u(m) *o*m(nes)) sciant esse".

Freiburg im Breisgau

---

[56] Zum Ausdruck vgl. Cicero, *ad Fam.* II 12, 1, 10: hoc melius quam tu facere nemo potest; IV 13, 7, 6: sed haec tu melius uel optime omnium; IX 2, 5, 4: sed haec tu melius; IX 6, 6, 3: quae tu melius scis quam ipse, qui narro; IX 26, 3, 1: an tu id melius; XII 23, 4, 7: sed haec tu melius; XIII 55, 1, 14: quam tu tamen coram facilius meliusque cognosces.

[57] Dazu s. Lindsay, 320: US, USQ = usque; Bains, 51: US; Cappelli, 397f.: US, USQ = usque; Kopp, 401: UQ = usque, usque quo, 308: Q(ou)Q = quousque.

[58] In der römischen Kursive, wo E aus zwei senkrechten Strichen besteht.

[59] Oder nur Quinte. Dazu vgl. Cicero, *ad Fam.* VIII 16, 5, 1: (Caelius an Cicero) etiam atque etiam, Cicero, cogita, ne te tuosque omnis funditus euertas.

[60] Shackleton Bailey hatte mit seiner Übersetzung ("Above all please write to your people in such a way as to let them know that I am one of their number") den lateinischen Text falsch verstanden, denn er selbst liest dort nicht *suum* (was falsch wäre) sondern *tuum*.

den von ihm adoptierten und früh verstorbenen Aelius, Alexander Severus sowie Gordian den Älteren. Hadrians Biograph stellt das Interesse dieses Kaisers — der, wie wir wissen — Anhänger des Archaismus war, folgendermassen dar: *Amavit praeterea genus vetustum dicendi. Controversias declamavit. Ciceroni Catonem, Vergilio Ennium, Sallustio Caelium praetulit eademque iactatione de Homero ac Platone iudicavit* (HA 16, 5–6). Alexander Severus dagegen bewunderte besonders Vergil und Cicero: *Vergilium autem Platonem poetarum vocabat eiusque imaginem cum Ciceronis simulacro in secundo larario habuit, ubi et Achillis et magnorum virorum* (AS 31, 4–5). In der von öffentlichen Pflichten freien Zeit dagegen *...lectioni Graecae operam maiorem dabat De re publica libros Platonis legens* (AS 30, 1). Zu den beliebten Autoren Alexanders Severus gehörten noch Horaz und Serenus Sammonicus, nach dessen Werken auch Geta gern langte. Gordian der Ältere las die Werke Platons und Aristoteles, Ciceros und Vergils (Go 7). Dagegen bildeten Ovids *Amores* und die *relata* des Apicius die beliebte Lektüre des jungen Aelius (Ael. 5, 9). Clodius Albinus las mit Interesse Apuleius, und aus diesem Grund tadelt ihn Septimius Severus in seinem Brief an Senat: *...cum ille neniis quibusdam anilibus occupatus inter Milesias Punicas Apulei sui et ludicra litteraria consenesceret* (CA 12, 12).

Der Verfasser der HA nennt auch gern Schriftsteller, Philosophen, Philologen und Rhetoren sowie Vertreter anderer Künste, die zu der nahen Umgebung der Kaiser gehörten; er lässt ebenfalls ihre eigene literarische Tätigkeit nicht ausser Acht.

Der aufmerksame Leser der HA kann auch leicht eine gewisse Zuneigung des Biographen zu der früheren antiken Literatur bemerken. Ebenso ist es charakteristisch, dass solche Eigenschaften der Kaiser wie Ausbildung, Interesse für Literatur und ihre eigenen Versuche auf diesem Gebiet immer — nach seiner Meinung — zu Gunsten der Herrscher sprechen und Anerkennung verdienen. Die Tatsache, dass sie ziemlich ausführlich erwähnt werden, beweist, dass der Autor die Ausbildung und literarische Interessen der Kaiser selbst hochschätzte und für nützlich hielt. Hohl lenkte in dem erwähnten Aufsatz die Aufmerksamkeit nur darauf, welche frühere Autoren die HA kennt; diese Kenntnis zeugt — seiner Ansicht nach — von der grammatisch-rhetorischen Ausbildung des Biographen (*l.c.*); er äusserte sich jedoch nicht darüber, aus welchen gesellschaftlichen Kreisen der Verfasser der späten Kaiserbiographien stammen könnte. Unsere Erwägungen bringen — wie es scheint —, noch einen, wenn auch kleinen Beitrag zu diesem schwierigen und komplizierten Problem. Denn in den neuesten Forschungen über die HA ist von mehreren Gelehrten die Hypothese anerkannt worden, dass unsere Sammlung in Kreisen der ausgebildeten Senatsaristokratie entstanden ist[10], deren Ver-

[10] K. P. Johne, *Kaiserbiographie und Senatsaristokratie. Untersuchungen zur Datierung und sozialen Herkunft der „Historia Augusta"*, Akademie Verlag Berlin 1976, S. 68–70.

cając mu chętne popijanie wina, a także przedstawiając opiekę Katona nad owdowiałą bratanicą jako okazję do miłosnego z nią romansu. Podobnie surową troskę o rodzinę malował jako nieludzki do niej stosunek; oszczędną gospodarność jako skąpstwo, *avaritia*, a konsekwentne postępowanie według stałych zasad jako arogancję i samowolę.

I być może, że wymieniona wyżej Cyceronowa lista cnót i podobnych im wad w *Partitiones oratoriae* zawiera głównie takie właśnie pary cnót i podobnych im *vitia*, które Cyceron dostrzegł w Cezarowej interpretacji portretu Katona. Jeżeli tak, to byłoby to dalszym przyczynkiem do rekonstrukcji Cyceronowej pochwały Katona i Cezarowych *Antykatonów*. Przyjmować bowiem możemy, że odpowiedzią Cycerona na zarzuty Cezara była nie tylko obrona Porcji i zarazem apologia pochwały Katona, w *laudatio Porciae* z r. 45 p.n.e.[14], ale także wspomniane właśnie rozpracowanie w *Partitiones oratoriae* kwestii cnotopodobnych *vitia*, lub odwrotnie — kwestii *virtutes* podobnych do wad.

W ten zaś sposób uzyskujemy uzupełnianie i dopracowywanie naszych *Partitiones oratoriae* co najmniej jeszcze w roku 45, jako że odpowiedź Hirtiusza na Cyceronowego *Katona* dotarła do rąk Cycerona w maju, a odpowiedź Cezara w lecie tego roku, tj. 45 p.n.e.

11. Ale możemy iść, jak się zdaje, jeszcze dalej. Bo wiąże się to z reakcją Cycerona, w *Topikach* z roku 44, na zastosowaną przez Cezara w *Antykatonach* metodę refutacji. W refutacji bowiem w odniesieniu do *laudatio* można albo zaprzeczyć podanemu w pochwale dokonaniu, albo twierdzić, że nie tym słowem należy rzecz określić, jakim ją określił autor pochwały, czy też że w ogóle nie nadaje się do pochwały postąpienie jako ani prawe, ani słuszne. I Cezar właśnie miał w swych *Antykatonach* skorzystać ze wszystkich tych chwytów refutacyjnych[15]. Skorzystał zaś — możemy być przekonani — najwięcej z drugiej możliwości wykazując, że nie tak należy określać czyny Katona, jak je określił Cyceron, tj. że nie tym były one, za co je uznał Cyceron, tj. że z tego, co Cyceron przedstawił jako cnoty Katona, niejedno można sklasyfikować wśród cnotopodobnych wad, takich właśnie, o jakich czytamy szczegółowy wykład w *Partitiones oratoriae*.

Topiki powstały w lipcu 44 roku, a więc po śmierci Cezara. To nam tłumaczy ową krytyczną tutaj, teraz dopiero, ocenę refutacji Cezara widoczną w słowach *nimis impudenter... Cezar contra Catonem meum*. To nam pozwala myśleć, że i teraz jeszcze Cyceron uzupełniał *Partitiones oratoriae*[16].

---

[14] Por. M. Brożek, *Cyceronowe pochwały Katona i Porcji*, Meander 1981, s. 359 n.

[15] *Top.* 25,94: *aut negari potest id factum esse, quod laudetur, aut non eo nomine afficiendum, quo laudator affecerit, aut omnino non esse laudabile, quod non recte, non iure factum sit; quibus omnibus generibus usus est nimis impudenter Caesar contra Catonem meum.*

[16] W r. 44 widział powstanie *Part. orat.* F. J. Merchant, *De Ciceronis Partitionibus oratoriis commentatio*, Berolini 1896.

oder führt Zitate aus deren Werken an; zu ihnen gehört vor allem Cicero. Wenn Trebellius Pollio in der Biographie des Claudius II., die einen lobenden Charakter trägt, schreibt: *Quare etiamsi centum et viginti quinque annos Claudius vixisset, ne necessariam quidem mortem eius expectandam fuisse*, beruft er sich auf eine ähnliche Äusserung Ciceros über Scipio *ut Tullius de Scipione loquitur* (*Pro Mil.* 16)[3]. Er zitiert Cicero wörtlich, nur die Wortfolge ist verändert. Nach ihm langt ferner Aurelians Biograph (A 39); er erwähnt nämlich die Amnestie zur Zeit seiner Regierung: *amnestia etiam sub eo delictorum publicorum decreta est de exemplo Atheniensium* und fügt hinzu: *cuius rei etiam Tullius in Philippicis meminit* (*Phil.* 1, 1). Trebellius Pollio erwähnt die verlorengegangene Rede Ciceros gegen Gabinius (TP 22). Die Äusserungen des Arpinaten führt er zweimal an: einmal in der *vita* des Tacitus (13, 4) die Ansicht, dass *magnificentius esse dicere, quemadmodum gesserit, quam quemadmodum ceperit consulatum*, die in der Rede *In Pisonem* auftaucht[4], an: andermal knüpft er in der Biographie des Marius, der nur drei Tage regierte, an die witzige Äusserung Ciceros über einen Konsul an, der nur sechs Stunden lang sein Amt bekleidete. Es handelt sich um den Konsul vom 31. Dezember des Jahres 45 v.u.Z., C. Caninius Rebilus; wir finden diese Äusserung Ciceros, die aber mit dem Zitat in der HA nicht identisch ist, in *Epistulae ad fam.* VII 30, 1[5].

Ausser Cicero führt der Biograph des Carinus (Ca 13, 5) auch das Sprichwort *Lepus tute es, pulpamentum quaeris* an und erklärt, dass es von Livius Andronicus herrührt; das Sprichwort taucht zwar in *Eunuchus* des Terenz auf, doch weil der Komödiendichter es als *vetus dictum* bezeichnet, darf man an Livius Andronicus als dessen Verfasser wirklich denken[6]. Der Biograph erwähnt in demselben Kapitel ebenfalls Plautus und Caecilius Statius als Autoren, die mehrere Äusserungen ähnlicher Art verfasst haben. Wenn dagegen Marcus Aurelius in einem (fiktiven) Brief an seine Gemahlin, Faustina, den wir in *Avidius Cassius vita* finden (AC 11, 8), versichern will, dass ihm keine Gefahr droht, bedient er sich der Worte von Horaz: *di me tuentur, dis pietas mea... cordi est* (*Carm.* I 17, 13). In einem anderen Brief in derselben Biographie taucht das schon von Cicero in *De republica* (V 1,1) angeführte Zitat aus Ennius auf: *moribus antiquis res stat Romana virisque*. Beide Stellen zitiert der Biograph wörtlich. In der *vita* Alexanders

---

[3] *Quem immortalem, si fieri posset, omnes esse cuperent, eius ne necessariam quidem expectatam esse mortem* (Cic. *Pro Mil.* 16).

[4] *Magnificentius est dicere, quemadmodum gesserimus consulatum, quam ceperimus* (*In Pis.* 3); das Zitat lautet wörtlich, nur es steht in der HA in der direkten Rede.

[5] TP 8: *Consulem habuimus tam severum tamquam censorium, ut in eius magistratu nemo pranderit, nemo cenaverit, nemo dormiverit.* Cic. *ad fam.* 30, 1: *Ita, Caninio consule, scito neminem prandisse.*

[6] Ca 13, 5: *Lepus tute es, pulpamentum quaeris.* Ter. *Eun.* 426: *Lepus tute es et pulmentum quaeris.*

Der Schluß des Briefes ist in der Stimmung zu kühl um echt ciceronisch zu sein, und das gerade angesichts der Worte *in primis! ut ita ad tuos scribas ut me tuum sciant esse.* Wir hätten hier, etwa bei Neapel stehend und unseren Cicero mimend ganz ohne Zweifel gesagt: *in primis, Quinte mi, ut ita ad tuos scribas ut me tuum... sciant esse*! Denn Cicero mußte doch nicht *in primisque* schreiben, der Satz war schon gut, wenn *in primis ut ita* usw. geschrieben stand, *Quintus* konnte aber bis auf das (überlieferte) Q abgekürzt werden[45], und *mi* (in den alten Schriftarten der Antike schrieb sich *i* ohne Punkt) konnte für *ue* gelesen werden[46], denn in der römischen Kursive bestand E aus zwei senkrechten Strichen[47].

Mehr noch: *tuos* entspricht nicht dem Sprachgebrauch der alten Römer. Für Cicero waren *mei* praktisch immer *omnes mei*[48], die *tui* konsequenterweise *tui omnes.* Wir hätten es heute für eine nette Übertreibung gehalten, für Cicero war es aber wohl etwas ganz Normales *ut me tuum omnes sciant*

---

[45] Zu Q = Quintus s. Cappelli, 300 und 495; Kopp, 303: Q(i)tus.

[46] Das QUE kann natürlich auch auf die Abkürzung Q = que und Quintus zurückgehen, auch auf ein MIQ = mi Quinte.

[47] Zum nachgestellten mi vgl. Cicero, *ad Fam.* VII 13, 1, 8 audi, Testa mi; VII 29, 1, 6: (Curius) quare, Cicero mi, perseuera constanter nos conseruare; XII 21: mi Cornifici; XII 25, 5 mi Quinte.

[48] Zum Ausdruck vgl. Cicero, *ad Fam.* II 13, 3, 13: miro desiderio me urbs adficit et omnes mei tuque in primis; III 5, 2, 4: te existimare uelim mihi magnae curae fore atque esse iam, primum ut ipse tu tuique omnes, deinde ut etiam reliqui scire possint me tibi esse amicissimum; III 10, 3, 10: non tibi solum, sed tuis omnibus uideo in perpetuum summo te praesidio futurum; III 11, 5, 2: nec erat iam quisquam mecum tuorum praeter omnes meos, qui sunt omnes tui; III 13, 2, 6: uellem ita fortuna tulisset, ut, quanti ego omnis tuos facio, tanti tu meos facere posses; IV 10, 1, 5: uenies ... exspectatus, neque solum nobis, id est tuis, sed prorsus omnibus; V 8, 1, 2: non dubito quin ad te omnes tui scripserint; V 18, 2, 4: cum magnam facultatem sis habiturus nobiscum et cum omnibus tuis uiuendi; VI 10, 3, 3: magni interest hoc tuos omnis scire, quod tuis litteris fieri potest ut intellegant, omnia Ciceronis patere Trebiano; VI 20, 3, 7: hic tui omnes ualent; VIII 16, 5, 1: (Caelius) Cicero, cogita, ne te tuosque omnis funditus euertas; X 26, 2, 5: omnis ... tuos ad laudem impetus noui; XI 27, 4, 5: quod officium tuum ... uel in absentem me uel in praesentis meos defuit? quem porro omnes mei et mihi et sibi te amiciorem iudicauerunt?; XII 14, 7, 4: omnibus meis bellum primus indixi; XIII 1, 2, 7: te quoque et tuos omnes obseruabat; XIII 32, 1, 6: quamquam a te quidem cumulate satis fit et mihi et meis omnibus; XIII 49, 7: cum omnis meos aeque ac tuos obseruare ... debeas; XIII 50, 2, 4. 8: si me a tuis omnibus amari uides ... et ipse spondeo et omnes hoc tibi tui pro me recipient; XV 10, 2, 2: si mihi tecum minus esset, quam est cum tuis omnibus; *ad Att.* III 20, 3, 7: Uelim ... ad me scribas tuosque omnes ad nostram salutem adhortere; V 10, 2, 5: persuasum est omnibus meis seruiendum esse famae meae; V 13, 2, 3; liberalissime erat pollicitus tuis omnibus; V 14, 2, 2: spero meos omnes seruire laudi meae; IX 7, 2, 7: tua epistula non me solum sed meos omnes aegritudine leuauit; X 9, 2, 7: ne fortunas meas, ne unicam filiam, ne meos omnis tam temere proderem; *ad Q. fr.* I 1, 46, 9: si me et tuos omnes ualere uis; I 4, 1, 2: et tu et omnes mei; I 4, 4, 13: ego omnibus meis exitio fuero, quibus ante dedecori non eram; *ad Brut.* I 17, 6, 12: (Brutus an Atticus) Dolet mihi quod tu nunc stomacharis amantissimus cum tuorum omnium tum Ciceronis.

continua DETINUIT. Ein Librarius hatte die Abbreviatur nicht gesehen oder nicht beachtet und das erstere Wort auf Kosten des DETINUIT als voll ausgeschrieben gelesen. Aus DETI wurde das ebenso sechs Striche breite IUTE.

Der jetzt zur Debatte stehende Satz enthält einen weiteren Fehler, dieser zeigt sich uns aber erst nach einer Analyse des Satzes. Cicero kann nämlich nicht gesagt haben *qui se oppido munitissimo et copiosissimo... tenuit*, denn es wäre gegenüber einem Busenfreund unfair gewesen, so änigmatisch über einen Ort zu sprechen, an dem Cornificius nach Ciceros Meinung sich in der Gefahr, die vielleicht schon besteht, allein retten konnte. Das macht man unter Freunden nicht, man nennt sofort den Ort, zeigt sofort das gute Versteck. Und Cicero wußte natürlich, welcher Ort das war. Mehr noch, er muß damit rechnen, daß ihn auch Cornificius wußte[41]. Und dann konnte Cicero einfach ohne als unseriös bezeichnet zu werden nicht anders als ihm schreiben *qui Antiocheae se oppido munitissimo et copiosissimo tam diu detinuit quam diu in prouincia Parthi fuerunt*, aber die weltbekannte Hauptstadt der Provinz hatte man, zumal im Schriftverkehr unter ehemaligen oder noch amtierenden Statthaltern natürlich nicht ausgeschrieben, die Abkürzung war ANT[42], sie konnte noch kürzer gehalten werden, denn A allein stand schon für *An-*[43], und für das vor dem Namen stehende *qui* schrieb man auch nur Q[44]. Ein ahnungsloser Librarius konnte aber QAT sehr wohl für ein ausgeschriebenes *qui* nehmen. Unser Lesevorschlag:

„quod si paris copias ad confligendum non habebis, non te fugiet *p*(osse) *t*(e) uti consilio M. Bibuli, q(ui) *A*(n)*t*(iocheae) se oppido munitissimo et copiosissimo tam diu tenuit (*aut* tam d(iu) *deti*nuit) quam diu in prouincia Parthi fuerunt".

Der dritte (letzte) Abschnitt:

„Sed haec MELIUS ex re et ex tempore constitues. mihi quidem USQUE curae erit quid agas dum quid egeris sciero. litteras ad te numquam habui cui darem quin DEDERIM a te ut idem facias peto, in PRIMISQUE ut ita ad tuos scribas ut me TUUM sciant esse".

---

[41] Dazu vgl. Cicero, *ad Fam.* II 10, 2: cum uenissem ad Amanum, qui mons mihi cum Bibulo communis est diuisus aquarum diuertiis, Cassius noster, quod mihi magnae uoluptati fuit, feliciter ab Antiochea hostem reiecerat, Bibulus prouinciam acceperat; XV 4, 7: cum uiderem a Cappadocia Parthorum copias auersas non longe a finibus esse Ciliciae, quam potui maximis itineribus ad Amanum exercitum duxi. quo ut ueni, hostem ab Antiochea recessisse, Bibulum Antiocheae esse cognoui.

[42] Dazu s. Cappelli, 434: ANT = Antiochia; Kopp, 7: A(nt)C = Antiochia.

[43] Zu A = an s. Studemund, 255: ACILLA = ancilla; Lindsay, 345; Bains, 57: TATUM = tantum; Cappelli, 18: AOR = amor, amoris; Kopp, 1: A(n) = an, 37: AT um = antrum.

[44] Zu Q = qui s. Studemund, 292; Lindsay, 235; Bains, 37; Cappelli, 301f. und 495; Kopp, 302f.

esse zu schreiben[49], aber da T schon für *tu* und U übrigens schon für *-um* stehen konnte[50], OM wiederum für *omnes*, so kam es wohl, daß aus TUOM für *t*(u)*u*(m) *om*(nes) durch Verlesung wohl das zu einfache und unterkühlte TUUM wurde.

Wir können auch einfach nicht glauben, daß ein Cicero in einem Schreiben an einen exzellenten Schriftsteller den ganzen Satz nicht, wie es sich gehörte, dem zuvor Gesagten ordentlich angehängt hätte[51]. Er schrieb dann nicht *a te peto ut* usw., sondern wohl *et a te* (mit Betonung auf *te*) *ut idem facias peto*, dann war, denn I stand schon für *-im*[52], *dederim* auf DEDERI abgekürzt gewesen, aber ein Librarius ließ sich durch die *scriptura continua*, wie so oft, überraschen und aus DEDERIET wurde durch Verlesung DEDERIM. E beginnt in der Unziale und in den späteren Schriftarten so rundlich wie ein M der Unziale oder der Minuskel.

Alle Handschriften lesen nur *Sed haec melius... constitues* und so überrascht es uns nicht, wenn sture Herausgeber ebenfalls, selbst nach der Ausgabe von Wesenberg ebenfalls *Sed haec melius* usw. lesen, aber Wesenberg fand heraus, eigentlich hatte ihn der Kontext dazu gezwungen und seine philologische Nase, daß Cicero hier *Sed haec tu melius... constitues* geschrieben haben muß. Weil er ein guter Autor war, weil er eine rhetorische Schulung hinter sich hatte, die ihn zwang, in antithetischen Situationen antithetisch zu formulieren. In der Apodosis wird er *mihi* sagen müssen, also *mußte* er fast auch im Vordersatz die Person herausstreichen. Er schrieb *tu melius*, wahrscheinlich TUELIUS, denn schon U stand für *-um*, schon E... vielleicht für *me-*, denn die Librarii sparten wo sie nur konnten, und schrieben, kaum zu glauben, AOR für *maior*[53]. TU kann wie M aussehen, aus TUELIUS wurde durch Verlesung MELIUS. Eine andere Erklärung des Fehlers wäre möglich, denn T konnte schon für *tu*, M wiederum für *me* stehen[54] und aus T.MLIUS[55] wurde durch Ver-

---

[49] Vgl. Cicero, *ad Fam.* VI 10, 3, 3: magni interest hoc tuos omnis scire, quod tuis litteris fieri potest...

[50] Zu U = um s. Studemund, 310: DOMINU = dominum, MANU = manum, Lindsay, 342; Bains, 57: FUDU = fundum; Cappelli, 67: CU = cum; Pelzer, 24: DU = deum, 47: ME^{u} = medium; Kopp, 389: U(m) = um, 368: T um = tuum.

[51] Kasten übersetzt: „Ich habe Dir jedesmal geschrieben, ..., und bitte Dich, es ebenso zu machen", und dann übersetzt auch Shackleton Bailey blindlings und ohne Berechtigung „I have taken every opportunity of sending you a letter and request you to do the same".

[52] Zu I = im s. Studemund, 271: PARTI = partim, ENI = enim; Lindsay, 342; Bains, 56: ENI = enim; Cappelli, 118: EI = enim, 249: OLI = olim; Kopp, 185: IO = imo.

[53] Zu A = ma- s. Cappelli, 3: AR = maior, 18: AOR = maior.

[54] Zu M = me s. Lindsay, 327: FAM = fame, 122: MA = mea; Bains, 21: MI = mei, MO = meo; Cappelli, 225: MP = me praesente; Kopp, 216: M(e).

[55] Dazu vgl. Kopp, 228: ML = melius, M(e)L = mel: Cappelli, 220: MLI = meliori.

non te fugiet uti consilio M. Bibuli, denn er kann auf jeden Fall in dem Augenblick, wo diese Worte erst geschrieben wurden, nicht davon ausgehen, daß Cornificius diese „Taktik" schon anwendet: (*te*) *uti consilio M. Bibuli*! Es wird also erst in der Zukunft die Möglichkeit bestehen, diese Taktik anzuwenden. Cicero schrieb dann ganz bestimmt *posse te uti consilio M. Bibuli*, aber *posse* konnte auf das alleinige P abgekürzt werden[35] und *te* auf den einzigen Buchstaben T. Und diese zwei Buchstaben waren selbst für den sicherlich guten Librarius des cod. Mediceus 49,9 eine lectio difficilior. Er hatte sie dann getilgt. Den unentbehrlichen Ausdruck *posse te* (*uti*) hatten zweifelsohne auch die Vorlagen oder hatte die Vorlage auch der anderen erhaltenen codd., aber wohl ebenfalls schon in Abbreviatur, denn sie verschwanden, und das ist nur durch Verlesung gut denkbar. *Fugiet* konnte auf FUGIE gekürzt werden, denn allein E stand schon für *et*[36], *uti* wiederum bis auf U[37], insgesamt also um drei Striche des PT. Ein ahnungsloser Librarius las *fugiet* und *uti* aber als ganz ausgeschrieben und dann auf Kosten des PT für *posse te*. Interpretieren wir das Getilgte im cod. Med. und den Fehler der anderen codd. richtig, so wäre in dem jetzt fraglichen Satz zunächst also zu lesen:

„quod si paris copias ad confligendum non habebis, non te fugiet *p*(osse) *t*(e)[38] uti[39] consilio M. Bibuli, qui..."

Alle Ausgaben lesen des weiteren *qui se oppido munitissimo et copiosissimo tam diu tenuit quam diu in prouincia Parthi fuerunt*, aber die Paradosis bestätigt diese Lesart nicht, denn Moricca weiß zu berichten, daß der cod. D *diu detinuit* liest, dies ist aber eine lectio difficilior gegenüber dem *diu tenuit* der anderen Handschriften. Es kommt hinzu, daß dies gerade der Fachausdruck dafür war, was hier gemeint ist. Bibulus hat sich nämlich nicht einfach in der betreffenden Stadt aufgehalten (*se... tenuit*), sondern Zurückhaltung geübt, de facto versteckt gehalten: *detinuit se*. Der Fehler ist erklärbar. Das vor *detinuit* stehende *tamdiu* war wohl auf TAMD abgekürzt geschrieben[40] und es folgte diesem in *scriptura*

---

[35] Zu P = posse s. Studemund, 285: P = possessionis, possessio; Lindsay, 435: P = potest, potestas; Cappelli, 256: P = posse; Kopp, 265: P(os)s(e) = posse, 294: PS = possessio.

[36] Zu E = et s. Lindsay, 74, Bains, 15, Cappelli, 113 und 452, Kopp, 367: (e)T.

[37] Zu U = uti s. Studemund, 311: UU = ueluti; Cappelli, 383: U = ut, uti; Kopp, 406: U(l)U = uelut, U(l)U(i) = ueluti.

[38] Zur Stellung vgl. Cicero, *ad Fam.* I 7, 5, 8: posse te illius regni potiri; I 9, 25, 10: sunt, qui putant posse te non decedere; IX 13, 4, 10: posse enim te mihi persuasi; X 7, 2, 10: non minus posse te quam uelle; *ad Att.* VII 8, 2, 3: animaduerteram posse pro re nata te non incommode ... uenire.

[39] Zum Ausdruck vgl. Cicero, *ad Brut.* II 4, 4, 4: Non ... mihi occurrunt facultates quibus uti te posse uideam praeter illas quas senatus decreuit.

[40] Vgl. dazu Kopp, 110: DU = diu, aber 101: D(iu)M = diu multumque, D(i)M(e) = diutissime, 103: D(ii)N um = diurnum, 305: Q(am)D(i)M(e) = quam diutissime, Q(am)D(i)N(um) = quam diutinum, Q(am)D(i)U = quam diu.

Unsere Ausgaben lesen jetzt *quod si paris copias ad confligendum non habebis, non te fugiet uti consilio M. Bibuli* usw., kein einziger Editor hat nämlich gemerkt, daß der Text hier unmöglich klingt, er ist aber verstümmelt, es wird nicht schwer sein zu zeigen, wo und warum.

Kasten übersetzt: „Hast Du nicht genügend Truppen zum Kampfe, dann wirst Du es am besten so machen wie Bibulus", und auch Shackleton Bailey nicht besser: „If you do not have troops enough to engage on equal terms, I trust you won't fail to follow M. Bibulus' tactics", aber Cicero selbst denkt sich im Futurum nur das Zeitwort *fugere* und nicht etwa auch das Zeitwort *uti*! Cicero war zu dem gegebenen Zeitpunkt, damals Statthalter des benachbarten Cilicien, ganz und gar nicht begeistert von der, wie Shackleton Bailey offenbar positiv meint, „Taktik" des Bibulus[33], dem Feinde aus dem Wege zu gehen, sich ihm nicht zu stellen, auf die Gefahr hin, daß dieser die ganze Provinz plündern konnte und dies auch tat. Ein Cicero kann auch jetzt also nicht automatisch davon ausgehen, daß sein lieber Cornificius unbedingt dasselbe tut, ganz bestimmt tut, eventuell also auch ohne Not. Ein Cicero kann hier also nur von einer Möglichkeit gesprochen haben, dies so wie einst Bibulus zu tun.

Und die Paradosis bestätigt unsere Vermutung, belohnt unsere philologische Wachsamkeit. Die neuen Editoren wissen hier nichts von der Lage der Paradosis oder sie ignorieren sie, aber der alte und unübertreffbare Mendelssohn wußte noch (1893) zu berichten, daß nicht irgendeine Handschrift, nein: die beste, der cod. Mediceus 49,9 in der Vorlage unmittelbar hinter dem ausgeschriebenen FUGIET (vielleicht in *scriptura continua*) noch ein weiteres, aus zwei Buchstaben bestehendes, also wohl abgekürzt geschriebenes Wort hatte, das der Librarius auch mit abgeschrieben, später aber ausradiert hatte. Das Verhalten der heutigen Herausgeber, die das Wort ignorieren, wäre dennoch verzeihlich, wenn der Text dann wenigstens gut wäre und quasi komplett. Aber der Text klingt falsch und ist, jetzt spürt man es, nicht komplett.

Cicero kann nämlich nicht geschrieben haben *non te fugiet*[34] *uti consilio M. Bibuli*, denn wer ist dann als Subjekt zu *uti* gemeint. Sicher der Cornificius, dann aber nicht ohne *te*.

Cicero kann auch aus einem anderen Grund nicht geschrieben haben

---

[33] Shackleton Bailey zitiert dazu Cicero, *ad Att.* VI 8, 5: Bibulus, qui dum unus hostis in Syria fuit pedem porta non plus extulit quam domo sua; VII 2, 6: illum (Bibulum), qui pedem porta, quoad hostis cis Euphratem fuit, non extulerit, honore augeri, me, in cuius exercitu spem illius exercitus habuit, idem non adsequi dedecus est nostrum.

[34] Da *te* auf T abgekürzt werden konnte, kann nicht ausgeschlossen werden, daß EFUGIET für *effugiet* zu lesen war. Zu der Abkürzung T = te s. Lindsay, 327; Bains, 52; Cappelli, 227: MT = monte, mente, 377: TNB^{i}S = tenebris, TNR = tenetur; Kopp, 368f.: T, T(e). Zu E = ef- s. Kopp, 118: EF it = effugit, EF it = effecit, EFRat = effrenat, EFX = efficax, 340: SF(e)it = suffecit; Cappelli, 117: EFCTM = effectum, 349: SF^{t} = sufficit, 350: SFI^{at} = sufficiat, 10: AF = affectus.

nienia przeprowadzić się tu nie da, jako że część deponentiów, jak np. *sequor* (por. gr. ἕπομαι), odziedziczyła swój tranzytywny charakter jeszcze z prajęzyka, w wielu zaś innych wypadkach tranzytywizacja deponentiów dokonywała się już to poprzez stopniowy zanik znaczenia medialnego, już to pod wpływem analogii. Nawiasem mówiąc, również znana z języka greckiego opozycja medium intransitivum — activum transitivum nie posiada konsekwentnej repartycji, można bowiem powiedzieć obok intranz. φαίνομαι także ἀποφαίνομαι (τὴν γνώμην).

Zanim przejdę do analizy odnośnych stosunków związanych z kategorią przechodniości w łacinie, zwrócić musimy jeszcze uwagę na kilka kwestii ogólnych, koniecznych jednak do właściwego zdefiniowania problemu. Wspomniałem już o stosunkach semantycznych w opozycji przechodniość-nieprzechodniość. Nie oznacza to jednak, że ma to być jedyne kryterium podziału. Podobnie jak to ma miejsce w wielu innych kategoriach językowych, również kategoria tranzytywności nie daje się całkowicie sklasyfikować pod jednym sprawdzianem. W tym wypadku należy wziąć pod uwagę również związki syntaktyczne. W takim ujęciu przechodniość okazuje się pewną cechą słownikową (ale doniosłą syntaktycznie), ujawniającą się poprzez formację pasywną, tj. dotyczącą czasowników mających właściwości transformacyjne[2].

Bardzo często podkreśla się też dziś fakt (z punktu widzenia syntaktycznego), że czasownik przechodni to czasownik niezdolny do tworzenia tzw. minimalnej jednostki komunikacyjnej. Chodzi o to, że treść odpowiedniego członu zdania okazuje się przeważnie niewystarczająca (niekompletna) i musi odwoływać się do innego członu. Niekompletność ta sprawia, że wymaga ona dopełnienia[3]. Innymi słowy, o zaliczeniu czasownika do grupy przechodnich decydować może jego niesamodzielność semantyczna, wiążąca się z koniecznością uzupełnienia go dopełnieniem. W konsekwencji takiego stwierdzenia należałoby uznać za przechodni każdy czasownik, który dla uzyskania samodzielności semantycznej wymaga uzupełnienia tak bezpośredniego, tj. kazualnego (w formie odpowiedniego przypadka), jak i pośredniego, przy pomocy przyimka[4], zarówno bowiem jedno jak i drugie dopełnienie pełni tu rolę tzw. składnika kontekstu minimalnego i jest niezbędne w konstrukcji. Są to zatem dopełnienia obligatoryjne.

---

[2] Taka definicja coraz częściej pojawia się w literaturze przedmiotu w ostatnich latach, por. M. Szupryczyńska, *Syntaktyczna klasyfikacja czasowników przybiernikowych*, Warszawa — Poznań 1973, s. 85 i n.

[3] Por. A. Blinkenberg, *Le problème de la transitivité en français moderne*, Koebenhavn 1960, s. 11.

[4] W istocie wielu językoznawców (z punktu widzenia syntaktycznego) posługuje się taką właśnie definicją tranzytywności, por. M. Rothemberg, *Les verbes à la fois transitifs et intransitifs en français contemporain*, The Hague — Paris 1974, s. 15; czasem jednak mówi się też o czasownikach pośrednio i bezpośrednio przechodnich, por. W. Doroszewski, *Podstawy gramatyki polskiej*, I, Warszawa 1952, s. 236 i n.

kamy się na przestrzeni prawie całej historii języka łacińskiego z licznymi przesunięciami, dokonywanymi w wyniku zmiany wartości w pozytywnym lub negatywnym członie opozycji[9]. Jedne czasowniki, na skutek oddziaływania analogicznego lub na skutek przesunięć semantycznych z nieprzechodnich mogły stawać się przechodnimi, inne przeciwnie, gubiąc charakter przechodniości stawały się nieprzechodnie. Pierwszy wypadek określamy mianem tranzytywizacji, drugi — intranzytywizacji.

Do grupy czasowników tranzytywnych przechodzić mogły zarówno te, które wchodziły w konstrukcje składniowe z obiektem w genetiwie, datiwie czy ablatiwie, jak i te, które obiektu nie wymagały, a używane być mogły samodzielnie. Przyczyny tego rodzaju przejścia upatrywać należy w przesunięciach znaczeniowych oraz w oddziaływaniu analogicznym innych czasowników. Bardzo często w grę wchodziły oba faktory jednocześnie, np. *medeor*, pierwotnie w znaczeniu „znać środek na coś"[10], gdy tylko zaczęło być używane w znaczeniu „leczyć", pod wpływem analogii do *sanare* może wchodzić w związek składniowy również z akuzatiwem, por. Ter. *Phorm.* 822; *curo* i *vito* mają jeszcze u Plauta konstrukcję z datiwem, por. *Trin.* 1057, *Curc.* 298; *noceo* z akuzatiwem znajdujemy u Chirona, zapewne pod wpływem *laedere* (że takie użycie nie jest przypadkowe, można sądzić po tym, że możliwa tu była również konstrukcja bierna, np. *larix a carie non nocetur* Vitr. 2,9,14); *careo* (*rem*) pod wpływem być może *habeo*, por. Ter. *Eun.* 231.

Zmiana rekcji niekoniecznie musi się dokonywać całkowicie. Wiele czasowników zachowało np. składnię podwójną z akuzatiwem albo datiwem, czasem ze zróżnicowanym znaczeniem, jak *cavere aliquem* „strzec się" kogoś lub czegoś, np. *cave canem*, obok *cavere alicui* „czuwać nad", *metuo* (*timeo*) *te* „boję się ciebie", obok *metuo tibi* „boję się o ciebie" itp., często jednak, jak w wypadku *indulgere*, *mederi*, *parcere*, *servire* różnicy znaczeń nie widać.

Stosunkowo wcześnie, bo już u Plauta, znajdujemy z akuzatiwem verba affectus, jak *rideo*, *gaudeo*, *doleo*, *fleo*, *lamentor*, *queror*. Słowa tego typu stanowią pod względem tranzytywizacji szczególnie produktywną grupę również w epoce klasycznej[11], por. częste użycia przechodnie u Cycerona: *sperare* (*victoriam*) *Phil.* 12,10; *desperare* (*honorem*) *Mur.* 43; *dolere* (*casum*) *Sest.* 145; *horrere* (*dolorem*) *Tusc.* V 85 itd.

Pewnym typem tranzytywizacji czasownika nieprzechodniego może być również tzw. figura etymologica, tj. możliwość konstrukcji z akuzatiwem czasowników nieprzechodnich, jeśli zarówno czasownik, jak i łączące się z nim dopełnienie wykazują pokrewieństwo natury etymolo-

---

[9] Dla odróżnienia tych członów kierujemy się w tym wypadku kryteriami składniowymi: nacechowany jest człon opozycji mający dopełnienie, tj. czasownik przechodni, nienacechowanym czasownik nieprzechodni, przy którym dopełnienia brak.

[10] Por. Sommer, *Vergl. Synt.*, s. 29.

[11] Por. Szantyr, *Lat. Gramm.*, s. 32.

W tym artykule ujmujemy przechodniość w jej węższym (tradycyjnym) znaczeniu i określamy nią jedynie te czasowniki, które jako niezdolne do tworzenia same przez się minimalnych jednostek, realizują swoje znaczenie w obligatoryjnej (bezprzyimkowej) konstrukcji z akuzatiwem, w postaci tzw. dopełnienia bliższego. Podkreślić tu jednak wypada, że kategoria obiektu (dopełnienia) jest w pewnym sensie pojęciem ekstralingwistycznym, wychodzącym z logiki, a jego pojawienie się nie jest determinowane żadną cechą ani w składni, ani w morfologii[5]. Decydują tu względy treściowe i tym właśnie należy tłumaczyć fakt, że związek pomiędzy czasownikiem tranzytywnym a określającym go obiektem ma charakter selektywny, że obowiązuje w nim pewna semantyczna kongruencja, co sprawia m. in., że przykładowo w języku polskim wyrażenia typu *piję dom* czy *słyszę światło* (pomijając celowe użycia o charakterze metaforycznym czy alegorycznym), jakkolwiek poprawne z punktu widzenia gramatycznego, okazują się jednak nie do przyjęcia.

Semantyczne kryterium ustalenia kategorii obiektu bliższego, jako przedmiotu realizacji czynności inspirowanej przez podmiot, pozwala na przeprowadzenie tu pewnej klasyfikacji: może to być np. dopełnienie rezultatywne, które jest wynikiem twórczej działalności podmiotu, np. *cudere nummos*, *anulum*, *nectere coronam*, może określać miejsce czynności, np. *habitare arcem*, *casam*, *scandere montem*, czas akcji, np. *totam noctem dormire*, *vigilare* itp.

Jeśli spojrzeć na zagadnienie od strony diachronicznej, to trzeba stwierdzić, że dla ustalenia, czy odpowiednia czynna forma łacińskiego czasownika była początkowo tranzytywna czy intranzytywna, brak nam wystarczającej znajomości języka przedklasycznego. Przypuszcza się nawet, że pierwotnie, tj. jeszcze na gruncie prajęzykowym, czasownik obojętny był pod względem przechodniości, a opozycja transitivum — intransitivum wytworzyła się dopiero z czasem, kiedy stopniowo ustalała się rekcja czasowników, zaczynających postulować obok siebie obecność elementu dopełnieniowego w formie odpowiedniego przypadka, np. genetiwu, datiwu, akuzatiwu czy ablatiwu[6]. Tym tłumaczy się fakt, że nieraz czasownik o tym samym znaczeniu w różnych językach, czy nawet w różnych dialektach tego samego języka, łączy się z różnymi przypadkami. Porównanie z faktami innych języków indoeuropejskich prowadzi do wniosku, że wiele słów

---

[5] Por. A. Sauvageot, *La catégorie de l'objet,* Journal de Psychologie 1950, s. 157 i n.

[6] Por. R. Kühner, *Ausfürhliche Grammatik der lateinischen Sprache,* II, Hannover 1878, s. 66; por. też inne stanowisko M. Bréala, według którego wszystkie czasowniki są z pochodzenia intranzytywne: „Pour mois, la réponse n'est pas doutese: non seulement les verbes neutres sont les plus anciens, mais on doit admettre une période où il n'y avait que les verbes neutres. Je crois, en effet, que les mots ont été créés pour avoir une pleine signification par êux-memes, et non pour servir à une syntaxe qui n'existait pas encore" — *Essai de sémantique,* Paris 1904, s. 195.

Alan D. E. Cameron, dass sich in der HA einige Reminiszenzen aus Juvenal finden[2], obwohl der Name des Satirikers kein einziges Mal zitiert wird; doch sie beweisen – seiner Meinung nach, dass eben Juvenal zu den unserem Biographen bekannten Schriftstellern gehörte. Also der früheste lateinische Verfasser, den die HA kennt, ist Livius Andronicus, die spätesten dagegen Serenus Sammonicus und Terentius Scaurinus.

Die Namen der genannten Schriftsteller führt der Autor der HA zu verschiedenen Zwecken ein; ziemlich oft nämlich dienen sie ihm als Beispiele (*exempla*), die Wahrheit seiner Äusserungen bestätigen sollen. So zum Beispiel wenn er in der *vita Probi* diesen Geschichtsschreibern rechtgibt, nach deren Meinung ...*omnes omnium virtutes tantas esse quantas videri eas voluerint eorum ingenia qui uniuscuiusque facta descripserint* (P 1), bekräftigt er seine Feststellung mit einigen Beispielen und zwar: Achilles verdankt seinen Ruhm Homer, Pompeius M. Tullius Cicero und Titus Livius, weil sie über ihn geschrieben haben (P 1); gleichzeitig hebt der Biograph die Bedeutung der literarischen Werke hervor, die darauf beruht, dass sie die Taten der hervorragenden Menschen verherrlichen und dazu beitragen, dass diese nicht in Vergessenheit geraten. Wenn der Biograph des Septimius Severus über die Söhne und Nachfolger des Kaisers, Geta und Caracalla spricht, deren ...*unum parricidium, alterum sui mores rei publicae inviderunt* (S 20, 3), führt er die Erwägungen über das Thema ein, dass ...*neminem prope magnorum virorum optimum et utilem filium reliquisse satis claret* (S 20, 4) und illustriert sie mit einer Reihe der nicht nur aus der Geschichte sondern auch aus der Literaturgeschichte geschöpften Beispiele; als *exempla* dienen ihm nämlich u.a. Homer, Demosthenes, Sallust, Terenz, Plautus, Cicero (S 21). In der Alexanders Severus *vita* (AS 62) stellt der Kaiser fest, dass ...*optimos quosque violenta morte consumptos* und nennt neben Alexander dem Grossen, Pompeius und Caesar ebenso Demosthenes und Cicero. Wenn Aurelians Biograph (A 3) erwähnt, dass der Geburtsort dieses Kaisers nicht genau bekannt ist, fügt er hinzu: *Nec tamen magnorum principum in rebus summa sciendi est, ubi quisque sit, sed qualis in re publica fuerit* und nachher bringt er folgende Beispiele: *An Platonem magis commendat, quod Atheniensis fuerit quam quod unicam sapientiae munus inluxerit? Aut eo minores invenientur Aristoteles Stagirites Eleatesque Zenon aut Anarcharsis Scytha quod in minimis nati sunt viculis, cum illos ad caelum omnis philosophiae virtus extulerit?* (A 3). Bemerkenswert ist, dass in zwei von den angeführten Beispielen die hervorragenden Schriftsteller neben den grossen historischen Gestalten auftauchen (z.B. in Septimius Severus' *vita* gehen den Namen der Autoren die der historischen Gestalten voran und zwar des Numa Pompilius, Camillus, Scipios, Catos und Caesars).

Der Verfasser der HA beruft sich auch einige Male auf frühere Autoren

[2] Alan D. E. Cameron, *Literary Allusions in the Historia Augusta*, Hermes XCII 1964, S. 363–377.

Cornificius wird gewußt haben, wieviel Legionen zu ihm unterwegs waren, aber Cicero wußte, wie gut es ist, einem vom Feinde bedrohten Statthalter zu schreiben:

„...u(er)e opto, ne se illa gens moueat hoc tempore, dum ad te legiones *c*(unct)ae perducantur, quas audio... duci".

Alle Editionen lesen auch nur *quas audio duci*, aber der auch jetzt noch recht gut informierte Cicero kann so ahnungslos nicht geschrieben haben, wußte er doch oder ahnte, daß in der gleichen Zeit andere Legionen zu anderen Zwecken in anderen Richtungen unterwegs waren, denn auch Caesar selbst kam ohne neue Legionen nicht aus oder ohne solche, die für ihn anderswo abgezogen werden mußten. Cicero *muß* hier also geschrieben haben „bis Dir alle Legionen zugeführt wurden, die, wie ich höre, dorthin unterwegs sind". Für eine solche Lesart könnten wir gar nicht überzeugend genug plädieren, wenn sich nicht nachweisen ließe, daß das noch fehlende Wort... in der Abbreviatur so ausgesehen hatte wie die überflüssige Endung IO des auf AUD abkürzbaren *audio*[28]. Aber wir wissen, daß für *ille* auch nur IE zu schreiben war, für *illo* also nur IO oder IB[29]. So gesehen können wir einfach nicht anders lesen als:

„itaq(ue) u(er)e[30] opto, ne se illa gens moueat hoc tempore, dum ad te legiones *c*(unct)ae[31] perducantur, quas aud(io) i(ll)o (*aut ib*(i))[32] duci".

---

[28] Zu D = deo, dio s. Kopp, 97: D(u)G = Diogenes, 108: D(u)S = Dionysius; Cappelli, 149: GD = gaudium, 223: MOD = modia, 216: MED^{to} = medio iuramento, 100: DIMID = dimidium, 98: DID^{o} = dimidio, 447f.: D = deo, 479: MD, MED = Mediolanum.

[29] Dazu s. Kopp, 180: ILo; Cappelli, 168f.: I^{a}, I^{i}, I^{o}, I^{or} = illa, illi, illo, illorum.

[30] Da wir Abkürzungen für ualde nicht kennen, muß man hier auch mit diesem Wort rechnen.

[31] Einen gröberen Verlesungsfehler vorausgesetzt muß man auch mit OES für *omnes* rechnen. Zu dieser Abkürzung s. Cappelli, 248; Lindsay, 161. Zum Ausdruck vgl. Cicero, *ad Fam.* I 9, 16, 18: cunctis ordinibus; X 35, 1, 5: exercitus cunctus; *ad Att.* XI 25, 2, 2: ex ... litteris, quas cuncti postea nuntii confirmarunt; *Planc.* 87: erat mecum cunctus equester ordo; *Piso* 23: adsentiente Italia cunctisque gentibus. Zu omnis *Phil.* VI 7: omnes undique copiae colligendae; X 12: omnes legiones, omnes copiae, quae ubique sunt, rei publicae sunt; *Verr.* II 159: omnes eius copias; *Caec.* 22: cum omnibus copiis praesto fuit; *Muren.* 33: ut ... omnes copiae regis ... consumerentur; *Catil.* II 4: utinam ille omnes secum suas copias eduxisset; II 29: omnibus hostium copiis ... superatis; III 16: omnis Catilinae copias; Caesar, *ciu.* III 38: cunctum equitatum ... obiecerat; 82: (Pompeius) contionatus ... apud cunctum exercitum; *Afr.* 26: a cunctis copiis auxiliisque accitis; *Gall.* II 29: cunctis oppidis castellisque desertis. Wenn für den Librarius, der als erster HAE schrieb, diese Buchstabengruppe mit einer Hasta begann, dann hatte die Vorlage vielleicht NAE für *nouae*. Zu dieser Abkürzung vgl. Kopp, 236: N(us) = nouus, N(u)i = noui.

[32] Zu illo vgl. Cicero, *Caecin.* 46: si illo accessisset; *Verr.* I 147: nam illo non saxum, non materies aduecta est; *ad Fam.* I 10, 11: illo si ueneris ... cognosces tuorum neminem; *ad Att.* I 6, 2, 9: cum illo uenimus. Zu IB = ibi s. Kopp, 168: IB; Cappelli, 170: IB = ibidem; zu B = bi auch 371: TB = tibi; Lindsay, 123: TB; Kopp, 370: T(i)B = tibi, 333: S(i)B = sibi, 390: UB = ubi.

schriften V H D L und P folgend *eandem rem tibi uolo bene et feliciter euenire* (so leider nicht nur Moricca sondern auch schon Mendelssohn). Und die eine Lesart davon ist schlechter als die andere. Sie passen zudem, und das hätte berücksichtigt werden müssen, nicht zu der Lesart der besten Handschrift, des cod. Mediceus 49,9, denn dieser liest immerhin EADEM. Die Lesart der anderen codd. (EANDEM) sieht dann nach einer Auflösung einer Abbreviatur, für die man offenbar EADEM hielt, und so muß man die letztere Lesart wohl auch verstehen: als eine miserable Konjektur.

Im Zweifel gehen wir, da es Pflicht ist, vom Kontext aus. Und dieser (*Bellum... esse in Syria Syriamque... tibi tributam esse*) zeigt uns, daß es nicht unbedingt nur eine Sache war, die den Anlaß zu der Gratulation gab. Auf das REM ist dabei kein Verlaß, denn dieses Hauptwort konnte ohne weiteres auf R abgekürzt werden und... R war auch Abkürzung für *res* (Plural!)[15], EM kann also auf ein mißverstandenes und darum wohl etwas falsch überliefertes OM zurückgehen, und OM war Abbreviatur für *omnem*[16]. Cicero faßt hier also beide Anläße zusammen. Und bei dem EADEM *müssen* wir zuerst annehmen, daß es (fast) richtig überliefert. Dann war es freilich eine Gruppe Abbreviaturen in *scriptura continua*, aber die Rücksicht auf diese Schreibgewohnheit hatte uns schon tausendmal zu einer richtigen Lesart verholfen. Experimentieren wir mit diversen Worttrennungen, so bekommen wir eigentlich sofort die richtige Lösung, d.h. die Lesart EA DE M.

In einem Brief an eine weniger anspruchsvolle Person hätte Cicero, denn davon haben wir unzählige Beispiele, ohne weiteres *qua de causa* oder ähnlich sagen können und auch gesagt. Hier nahm er jedes Wort auf die Goldwaage, denn jeder andere Schriftsteller unter Ciceros Zeitgenossen war auch Aufpasser, Konkurrent, Kritiker. Also schrieb Cicero, auch wenn es vielleicht andere Erklärungen gibt, *ea de* und wir zweifeln nicht daran, daß das Hauptwort dann *causa* hieß[17]. Abgekürzt bis auf CA[18] sah es (bei einem kursiven *a*, das soviel wie aus zwei Strichen besteht) wie M aus. In einem größeren Ganzen wäre hier einmal also zu lesen:

„Bellum quod (dam) e(s)s*e* in Syria (*aut* Syr(ia) *t*(u)a) Syriamque (*aut* Syriamq(ue) *n*(un)*c*) prouinciam (*aut* prouincia(m) *et*(iam)) tibi tributam

---

[15] Zu R = rem, res s. Studemund, 298; Lindsay, 273: R = res; Cappelli, 318: R = res, 248: OER = ob eam rem; Kopp, 312: R(e) = rem.

[16] Zu OM = omnem s. Cappelli, 249; Lindsay, 160; Bains, 27.

[17] Zu diesem Ausdruck vgl. Caesar, *Gall.* III 17, 7: Id ea de causa faciebat, quod; VII 5, 6: id eane de causa ... an perfidia adducti fecerint; Cicero, *Q. Roscio* 31: hac de causa.

[18] Zu C = caus- s. Studemund, 259: CA = causa; Lindsay, 421: CIS = causis, CA = causa; Cappelli, 40f.: C[a], CA = causa, 43: CAM = causam, 440: CA = causa; Kopp, 52: Ca = causa.

Eos LXXI 1983
PL ISSN 0012–7825

„HISTORIA AUGUSTA" UND DIE FRÜHERE ANTIKE LITERATUR

Von

HANNA SZELEST

Jedem Leser, der die Sammlung der späten Kaiserbiographien u.d.T. *Historia Augusta* sogar flüchtig durchliest, fällt die grosse Zahl der Namen verschiedener Dichter und Schriftsteller auf, die in einzelnen *vitae* auftauchen, worauf schon F. Hohl in seinem Aufsatz *Über den Ursprung der „Historia Augusta"* Aufmerksamkeit gelenkt hat[1]. Einen grossen Teil von ihnen bilden die Biographen und Verfasser der historischen Werke, auf die sich die *Historia Augusta* als auf ihre Quelle beruft. Das Problem der Quellen unserer Sammlung wurde bisher, wie wir wissen, noch nicht entscheidend gelöst. Doch nicht die oben erwähnten Schriftsteller sind Thema unserer Erwägungen. Neben ihnen tauchen in der HA Namen zahlreicher — vorwiegend lateinischer, aber auch griechischer Schriftsteller und Dichter, denen eine andere Rolle zuteil geworden ist, auf. Von den griechischen Autoren nennt HA Homer (4 mal), Aristoteles (2 mal), Plato (7 mal), Demosthenes (2 mal), Herodes Atticus (2 mal), Heliodoros, den berühmten Chirurgen aus der zweiten Hälfte des 1. Jh. u. Z., den auch Juvenal erwähnt (*Sat.* 6, 37–39), ferner Epiktetos, Cassius Longinus und Plutarch.

Die lateinische Literatur wird durch noch mehrere Namen vertreten. Unter den lateinischen Autoren nimmt Cicero (19 mal erwähnt) die erste, dagegen Vergil (11 mal erwähnt) die zweite Stelle ein; Horaz wird zweimal, Ovid nur einmal zitiert. Ebenfalls tauchen die Namen des Livius Andronicus (Ca 13), Plautus (CA 13; S 21), Terenz (S 21), Varros (AS 8) und Caecilius Statius, des Ennius zeitgenössischen Komödiendichter (Ca 13) auf. Aus dem ersten Jahrhundert u.Z. kennt HA den Epigrammatiker Martial (El. 5; AS 38), Statius (Go 3) und Tacitus (A 2; P 2; T 10), von den späteren den Apuleius (CA 12), Gellius (P 2), Favorinus (HA 16) und Frontinus (AS 3), Quintus Serenus Sammonicus und Terentius Scaurinus. Die Namen Polions (MA 2) und Proculus (TP 22) ergänzen noch diese lange Reihe. Es handelt sich hier vielleicht um Eutychius Proculus, den Verfasser der verlorengegangenen grammatischen Werke (2. Jh.u.Z.) oder um Proklos, den Verfasser der *Chrestomatia*; höchstwahrscheinlich aber haben wir es mit einem fiktiven Namen zu tun. Ausserdem bemerkte

[1] Hermes LV 1920, S. 296–310.

Sunt ei quidem omnes di animique uno tantummodo loco (i.e. domo) coniuncti, ubi familiam et rem familiarem domini tuentur, sed genere dignitateque omnino inter se differunt. Quibus rebus cognitis ac perpensis parum eis, quae Wissowa statuit, fidimus et eum singularis vel pluralis numeri in Laris nomine alternantem usum aliter explanare audemus.

Lares mortuorum umbris vere propinquos esse opinamur et hanc opinionem, sicut praediximus, arguere volumus. Laribus lemures et manes proximi sunt. Ex omnibus huiusce generis animis Lares dignitate, auctoritate et efficacitate summi videntur. Hi propriorum nominum expertes indefinitam animorum summam efficiunt et haec causa est, cur saepissime pluraliter appellentur[26]. Lares haud secus ac lemures manesque quoddam animorum genus fuerunt individuum et indiscretum. Quapropter Larum (familiarium) nomen, quod ab auctoribus ante Augusti aetatem viventibus pluraliter dicebatur, naturaliter adhibitum et consentaneum nobis videtur. Forsitan etiam nominis Larum plurativus numerus usu antiquior est Lare singulari, qui e plurimis cultus compitalis animis abstrahi poterat, ut unius domus certior custos et, quod quoque veri simile est, unius familiae priscus pater fieret. Cui singularis genii patris familias eiusdemque domini cultus respondebat[27].

Wissowa locum praebet e Decimi Laberii, qui Ciceroni aequalis aetate fuit, comoedia excerptum, ubi Laris vox primum in litteris Latinis, sicut vir doctus opinatur, valeat domum[28]. Laberius in fragmento illo se in scaenam prodisse et ideo equitis Romani dignitatem amisisse memorat. Cum id anno ante aeram nostram quadragesimo sexto factum sit, aetas ea verborum a Laberio dictorum ultimum principium esse potest. Nos vero certi sumus fragmentum illud antiquissimum locum, ubi Lar domum valeat, non esse.

Cicero Laris Larumve nomini adiectivum *familiaris* addere solet. Qua re cognita *Larem* eis locis profecto animum esse plerique dicant. At verborum tamen contextus hunc *Larem familiarem* solitam domum significare testatur[29]. Hic Laris Larumve nominis sensus in Marci Tullii Ciceronis orationibus iudicialibus legitur, quae prius, quam Laberii verba illa, scrip-

---

[26] Sunt etiam apud alias gentes Indoeuropaeas hac pluralitate Laribus similes dei. Graeca Κήρ similiter ac Lar indefinita quaedam dea est, quae ad inferos spectat et saepissime plurativo numero nuncupatur (: Κῆρες). Scandiae incolis bellicae Valkyriae notae erant, Graecarum dearum natura simillimae. Ceterum Vedicorum Ariorum religionis proprii sunt plurales dei Marutes vocati, procellosa ventosaque numina. De quibus in „Vocis Latinae" commentario XXVII-mo (Ottobrunni a. 1972, p. 37—40) paulisper tractavimus et Rigvedi libri I-mi Carmen 85-tum hisce deis dedicatum ex lingua Vedica in Latinam vertimus.

[27] Cf. Wissowae *o.c.* p. 152.

[28] Ambo (Cicero et Laberius) anno a.Chr.n. 106 nati; eodemque anno a.Chr.n. 43 mortui sunt.

[29] Item apud Sallustium *Lar familiaris* domum significat.

mit denen die Orakel sprechen, finden wir in vier Biographien, von denen jede einem anderen Verfasser in den Handschriften zugeschrieben ist[8]. Mittels der *Aeneis*-Zitate sagt Hadrian die Zukunft des jungen Verus (El. 4) und Gordian d. Ältere die seines Sohnes, Gordians III., voraus und zwar die Tatsache, dass die beiden Jünglinge nur kurz leben werden (*Aen.* VI 869–871):

> Ostendent terris hunc tantum fata neque ultra
> esse sinent. Nimium vobis Romana propago
> visa potens, superi, propria haec si dona fuissent.

In beiden *vitae* wiederholen sich dieselben Verse. Einmal dient das *Aeneis*-Zitat (II 314) der Charakterisierung des jungen Albinus, der – der Meinung des Biographen nach – *esset animi iam tum militaris atque superbi* (CA 5), was die Tatsache beweist, dass er oft den Vers wiederholte: *arma amens capio nec sat rationis in armis*. Dagegen sind in Pescennius Nigers *vita* zwei Verse von sechs, deren sich die Wahrsagerin bedient, modifizierte Verse Vergils (PN 8, 1–10). Sie gab die Antwort – wie der Verfasser uns mitteilt – in griechischer Sprache, er selbst führt sie lateinisch an. So ist der Vers *imperium mundi poena reget urbe profectus* Widerhall von Vergils *imperium Dido Tyria regit urbe profecta* (*Aen.* I 340) und der Vers *bis denis Italum conscendit navibus aequor* von Vergils *bis denis Phrygium conscendi navibus aequor* (*Aen.* I 381)[9].

Die Einführung der Äusserungen und Zitate aus den früheren Autoren oder die Einführung ihrer Namen als *exempla* ist natürlich kein origineller Gedanke der HA; denn sie gehörten doch zu den ständigen Kompositionselementen so der historischen wie biographischen Werke (z. B. Sueton). Auch die als Beispiele zitierten Namen hat der Verfasser der HA nicht ausgedacht, sondern er schöpfte sie aus damaligen Sammlungen der *exempla*. Zu den seit langer Zeit in der Literatur auftretenden Motiven gehört ferner der Gedanke, dass diese grosse Taten und Menschen, die sie angebracht haben, verherrlicht und die Literatur unvergesslich macht. Es ist jedoch bemerkenswert, zwei Einzelheiten hervorzuheben, die – wie es scheint – darauf hinweisen, dass der Verfasser der HA die Namen früherer Autoren sowie Zitate und Aussagen aus ihren Werken nicht lediglich deshalb einführte, um seine Gelehrsamkeit zu zeigen oder das knappe biographische Material zu ergänzen. Man muss nämlich vor allem betonen, dass sich die HA ihrer viel öfter als z.B. Sueton bedient, während sie in Herodians Werk kaum auftreten. Charakteristisch ist ferner die Tatsache, dass das literarische Interesse der Kaiser in unseren *vitae* in einem viel grösseren Umfang als in Suetons Biographien und bei Herodian dargestellt wird. Zu Herrschern, die grösseres Interesse für die Literatur zeigten, zählt die HA Hadrian,

---

[8] Ha – Spartianus, CA – Capitolinus, AS – Lampridius, Cl – Trebellius Pollion.

[9] Y. de Kisch, *Les „sortes Vergilianae" dans l'Histoire Auguste*, Mélanges d'Archeologie et d'Histoire LXXXII 1970, S. 358–359.

treter nicht nur Anhänger der traditionellen Literatur — aber auch der traditionellen Religion und Kultur waren. Das Interesse des Verfassers der HA für die frühere antike Literatur sowie die Tatsache, dass er die Ausbildung der Kaiser auf diesem Gebiet und ihre literarischen Interessen ausdrücklich betont, sprechen auch — meiner Meinung nach, zu Gunsten dieser Hypothese. Ebenfalls sind die *sortes Vergilianae* und der Zweck, dem sie dienen, wichtig für dieses Problem. Die Einführung der *sortes Vergilianae* in die HA ist verständlich in der Zeit, in der unsere Sammlung entstanden ist; Vergil übte nämlich einen grossen Einfluss nicht nur auf die spätere Literatur aus, aber er gehörte auch zu den Schulautoren und wurde auf verschiedenen Unterrichtsstufen gelesen[11]. M. Schanz schreibt in seiner *Geschichte der römischen Literatur*[12] folgendes: „Es ist klar, dass bei einer solchen intensiven Behandlung in der Schule Vergil sich ganz im Bewusstsein der gebildeten festsetzen musste", und Augustin stellt fest (*De civ. Dei* 1, 13): *quem* [Vergilium] *propterea parvuli legunt, ut videlicet poeta magnus omniumque praeclarissimus atque optimus teneris ebibitus animis non facile oblivione possit aboleri* (Schanz, *l.c.* S. 117). Vergil schrieb man auch alle Weisheit zu; mit der Vorstellung vom „weisen" Vergil verbindet sich leicht der Gedanke, dass dieser auch die Zukunft kenne; vergilische Verse dienten daher als Orakelsprüche und als Wahrsagungen (*sortes Vergilianae*).

Die *sortes Vergilianae* in der HA bespricht ausführlich Y. de Kisch in seinem oben erwähnten Aufsatz *Les sortes Vergilianae dans l'Histoire Auguste*. Der Vergil-Verse bedienen sich in unserer Sammlung die berühmten Orakel: in Praeneste, Cumae und Delphi. Nur zweimal, wenn die Formel *Vergilianae sortes* oder *Vergilii sortes* auftaucht, wird nicht erwähnt, auf welches Orakel sie sich bezieht[13]. Bemerkenswert ist ferner die beschränkte Auswahl der zitierten Verse. Es sind überwiegend nämlich die Zitate aus dem sechsten Buch der *Aeneis* d.h. aus dem Buch, das das volle Bild der Macht Roms darstellt und seine Mission verkündigt; diese Mission anerkennt auch die HA, wenn ihr Verfasser in der Probus-vita die Überzeugung von dem zukünftigen universalen und römischen Frieden verkündigt: *ubique regnabit, omnia possidebit mox secura res publica, orbis terrarum non arma fabricabitur, non annonam praebebit, boves habebuntur aratro, equus nascetur ad pacem, nulla erunt bella, nulla captivitas, ubique pax, ubique Romanae leges, ubique iudices nostri* (P 20, 5–6). Die *sortes Vergilianae* in der HA sind, nach der Auffassung Y. de Kisch's[14], eine diskrete, aber gleichzeitig mutige Verteidigung der Ideologie des imperium Romanum und der Urbs aeterna. Es war offenbar die Ideologie der Senats-

---

[11] K. Büchner, *P. Vergilius Maro*, RE VIIIA (Stuttgart 1958), Sp. 1464–1466.
[12] II 1, München 1911, S. 116.
[13] Kisch, *o.c.* S. 361.
[14] Kisch, *o.c.* S. 362.

gicznej lub semantycznej: *vitam vivere, pugnam pugnare, gaudium gaudere, servitutem servire, currere spatium, ire viam* itd. (por. gr. μάχην μάχεσθαι, νίκην νικῆσαι). Ścisły związek znaczeniowy, jaki tu istnieje, pozwala zauważyć, że treść obiektu prawie pokrywa się z treścią czasownika — stąd spotykane nieraz w gramatykach określenie: akuzatiwus biernika wewnętrznego. Do tego możemy jeszcze dodać uwagę, że czasowniki przybierające konstrukcje biernikowe w formie tzw. figura etymologica można uważać jako czasowniki przechodnie, w których możliwości konotacyjne obiektu bliższego zasada wspomnianej kongruencji semantycznej ograniczyła do minimum.

Godny uwagi może być również fakt, że procesowi tranzytywizacji nie oparły się też słowa zakończone na *-sco*, w czym upatrywać należy zanik inchoatywnego znaczenia tego sufiksu. Już wcześnie, bo u Titiniusza i Warrona, używane są przechodnio *desuesco* i *mansuesco*, por. *Thes.* V 777,17 i n. Z późniejszych można wymienić *perhorescere* (*rem*) Cic. *Cat.* 16; *exhorescere* (*vultus*) Verg. *Aen.* VII 265; Liv. VIII 35,11; *contremiscere* (*iniurias*) Sen. *epist.* 65,24; *erubescere* Verg. *Aen.* II 541. W poklasycznej łacinie potocznej spotykamy również *crescere*, np. Reichen, *Gloss.* 75. F. 840: *aumentare incrementare id est crescere* (por. wł. *crescere* w znaczeniu „rosnąć" oraz „powiększać"). Proces ten jest szczególnie żywy w bardzo późnej łacinie od 7. wieku wzwyż. Ulegają mu wtedy takie czasowniki, jak *clarescere, convalescere, dehiscere, patescere, pulchrescere, quiescere, turgescere* i in.[12] Sprzyjającą okolicznością przy tranzytywizacji inchoatiwów (i nie tylko) mogła być koincydencja formalna typu *auxi*, tj. zarówno od *augesco* jak i *augeo*, oraz pasywne znaczenie przymiotników (imiesłowów), takich jak *masuetus* czy *concretus*, por. Cic. *nat. deor.* 330: *quod concretum est* (= *concrevit*) *ex his et ex aliqua parte eorum.*

Przejście inchoatywnego czasownika tranzytywnego w tranzytywny możliwe jest tylko w wyniku zmiany znaczenia, konkretnie zaś w wyniku jego kauzatywizacji. Jest to ten sam proces, który powoduje często tranzytywizację czasownika medialnego, gdy zmienia on końcówki medialne na aktywne, por. gr. κοιμᾶται „śpi", obok κοιμᾷ „usypia". Dzieje się to w wyniku zerwania jedności procesu i podmiotu. Proces pozbawiony podmiotu jako miejsca swojej realizacji przenosi się na inny człon, stanowiący teraz jego obiekt[13].

---

[12] Por. D. Norberg, *Syntaktische Forschungen*, Uppsala 1943 (UUA), 9, s. 134 i n.

[13] Por. E. Benveniste, *Actif et moyen dans le verbe*, w: *Problèmes de la linguistique générale*, Paris 1966, s. 174. Kauzatywne znaczenie czasowników łacińskich nie jest determinowane oddzielnymi środkami formalnymi ani w morfologii, ani w składni (por. np. fr. faire + inf., ang. make + inf., czy ślady zróżnicowań natury morfologicznej w jęz. polskim, jak pić i poić). Podobnie jak w wielu innych językach, różnica jest tu zwykle zleksykalizowana: *agricola caedit arborem — arbor cadit, miles interficit inimicum — inimicus moritur.*

przechodnich odziedziczyła łacina z prajęzyka. Przykładowo można tu wymienić *tendo* (gr. τείνω), *maneo* w znaczeniu „oczekuję" (gr. μένω), *fugio* (gr. φεύγω) itd. Wiele jednak czasowników ustalało swoją rekcję dopiero w trakcie rozwoju łaciny. Stąd częste różnice pomiędzy konstrukcjami składniowymi z epoki archaicznej a epoki klasycznej, por. *vitare vitiis* (Pl. *Stich.* 121), *laborem potiri* (Pl. *Rud.* 191) itp.

Język łaciński, podobnie jak prajęzyk indoeuropejski i inne języki, nie posiada formalnych środków do odróżniania czasowników przechodnich od czasowników nieprzechodnich, niemniej istnieją tu jednak pewne wykładniki informujące o różnych kategoriach znaczeniowych czasownika. Nie mają one jednakże charakteru ściśle kategorialnego, ich repartycja nie zawsze jest konsekwentna, toteż dla klasyfikacji czasowników pod względem przechodniości ich wykorzystanie nie przedstawia większej wartości. Obok wspomnianych już deponentiów, w których forma końcówki fleksyjnej nieraz rzutuje jeszcze na określony typ znaczenia, mianowicie medialnego, wypada też zaznaczyć, że czasowniki denominatywne pierwszej koniugacji typu *durare*, *festinare*, *perpetuare* na ogół bywają nieprzechodnie. Podobną tendencję w kierunku nieprzechodniości wykazują czasowniki drugiej koniugacji wyrażające stan, np. *taceo*, *albeo*, *iaceo* itd. W ostatnim wypadku mamy do czynienia z zazębianiem się kategorii rodzaju czynności (ewentualnie aspektu) z kategorią przechodniości. Wystarczy tu wspomnieć o grupie czasowników tzw. inchoatiwa (incohativa), które z reguły są nieprzechodnie, co zresztą zaobserwowali już starożytni[7].

Śladem tej skromnej liczby formalnych sygnalizatorów rodzaju czynności w łacinie jest fakt, że w kilku wypadkach przynależność do odpowiedniego paradygmatu fleksyjnego dzieli czasowniki o tym samym pierwiastku na przechodnie i nieprzechodnie, np. *iacēre* i *iacĕre*, *placēre* i *placare*, *pendēre* i *pendĕre*, *sedēre* i *sedare*, *albēre* i *albare*. Intranzytywny typ drugiej koniugacji alternuje tu, jak widać, z tranzytywnym koniugacji pierwszej i trzeciej[8].

Podobnie jak zmieniała się (zwykle pod wpływem analogii) rekcja czasowników do konstrukcji innej niż biernikowa (por. *adipiscor* z gen. u Tacyta, ann. 3,55 pod wpływem *potior*, *impedire* z dativem pod wpływem *obstare* lub *resistere* już u Warrona, *ling.* IX 20, por. *Thes.* VII 533,58 i n.), również w obrębie kategorii przechodniości — nieprzechodniości spoty-

---

[7] Por. Prisc. *gramm.* III 397.

[8] Formalnego rozróżnienia pomiędzy kateg. trans. i intrans. nie ma również język grecki, aczkolwiek istnieją tu pewne cechy słowotwórcze, mogące wyrażać określone skłonności, np. denominatiwa zakończone na -οω są na ogół tranzytywne, w przeciwieństwie do zakończonych na -ιάω czy -εύω przeważnie intranzytywnych. Interesujący w tym języku jest fakt, że czasownik może nabywać lub tracić przechodniość wraz ze zmianą formacji czasowych, np. obok intranz. aorystu pierwiastkowego ἔβην ukazuje się tranzytywny sygmatyczny ἔβησα, obok intranz. perf. act. πέφηνα — tranz. πέφαγκα itp.

Variae sunt donorum, quae dis sacrantur, formae. Ibi Lar de floribus factam coronam accipit. Etiam manes — animae paternae tempore feralium, quae Ovidius (*Fast.* II 533—542) describit, perinde sertis donantur.

Adhuc Plautinas retineamus fabulas! En, in *Aululariae* prologo eri filia Lari familiari *cottidie aut ture, aut vino, aut aliqui semper supplicare et coronas dare* nuntiatur. Etiam Q. Horatius Flaccus (*Carm.* III 23,3—4; 15—16) rusticam Phidylen parvos deos — Lares rore marino fragilique myrto coronare narrat. Ovidius autem (*Fast.* VI 791 sqq.), quum vetustum, Romuli, ut fertur, temporibus conditum et Laribus dicatum delubrum describit, multas ibidem coronas docilibus manibus plecti addit.

Quae Larum cultui propria serta coronaeque usque ad aetatem Christianam a paganis servata sunt. Propterea in *Codice Theodosiano* (XVI 10,12) post Larum mentionem serta severissime suspendi vetantur: *nullus omnino ex quolibet genere... serta suspendat.*

Equidem hunc antiquum diuque servatum morem in Laris — parvi dei, domus, agri, pagi aut urbis tutoris natura niti et ea sustentari opinor. Qui Lar in principio quidam generis fabularis parens, deis post aevum propior quam nuper mortuorum hominum umbris fuit. Haec quidem Larum religio, haec cultus origo est.

Codex Theodosianus loco supra memorato praeter illa cultui domesticorum deorum dicata serta ignem quoque Laribus prohibet, Genio autem vinum (: *nullus... Larem igne... mero Genium... veneretur*).

Ignis, haud secus ac serta floresque, magnum ad manes colendos momentum habuit. De quo igni Ovidius Februarios Dies parentales quum describit, ita dicit:

Est honor et tumulis, animas placare paternas
Parvaque in exstructas munera ferre pyras[37];
...nam dicitur omine ab isto
Roma suburbanis incaluisse rogis[38];
Conde tuas, Hymenaee, facis et ab ignibus atris
Aufer! habent alias maesta sepulcra faces[39].

Sequitur, ut memoremus vatem Sulmonensem Dierum illorum parentalium causam originemque pietati, quam Aeneas in patrem suum habebat[40], ascribere. Nunc iam vero Larum cultum, qui sertis foco imponendis aut domi suspendendis igneque sacro exprimeretur et cum Genio vini libatione venerando coniunctus esset, e maiorum cultu ortum esse late patet.

---

[37] *Fast.* II 533—534.

[38] *Fast.* II 549—550.

[39] *Fast.* II 561—562.

[40] *Fast.* II 543—546:

Hunc morem Aeneas, pietatis idoneus auctor
Attulit in terras, iuste Latine, tuas.
Ille patris Genio solemnia dona ferebat:
Hinc populi ritus edidicere pios.

bzw. er mußte hier so tun, wie wenn das so wäre. Es kostete ihn jedenfalls nichts, mehr Herz zu zeigen, und Cicero wird auch in viel weniger dringenden Fällen bei *opto*, *cupio* oder *exspecto* usw. in der Regel ohne ein *maxime*, *ualde*, *uehementer* nicht auskommen[24]. Trotzdem würden wir hier nicht an ein solches Adverb denken, wenn unmittelbar vor *opto* nicht wieder einmal ein Wort stünde, das *itaque* nämlich, das bis auf ITAQ abgekürzt werden konnte... und wenn sich die restlichen Buchstaben, hier also das UE, nicht als verkannte Abbreviatur für das hierher gut passende *uere* (*opto*) lesen ließen[25]. Unser Lesevorschlag:

„itaq(ue) u(er)e[26] opto, ne se illa gens moueat hoc tempore, dum ad te legiones... perducantur..."

Alle Ausgaben lesen unbedenklich und wie es scheint völlig ahnungslos *dum ad te legiones eae perducantur, quas audio duci*, aber Cicero war einige Jahre zuvor ebenfalls Statthalter, verfügt über eine gewisse Erfahrung auch im Bereich des Militärischen, und das in derselben Gegend, gegen fast denselben Feind. Er sieht sich imstande und auch verpflichtet, dem Cornificius einen guten Rat zu geben, und das heißt in solchen Fällen, einen präzisen Rat. Cornificius sollte also solange nichts unternehmen müssen, bis alle Truppen, die ihm Caesar wahrscheinlich aus diversen Himmelsrichtungen schickt, bei ihm angelangt sind. Cicero schrieb dann nicht das völlig überflüssige *eae*, und unsere codd. haben auch nicht EAE sondern HAE. Das besagt natürlich nicht, daß Cicero schon das falsche HAE geschrieben hätte, sondern eher, daß das hier fällige Wort so ausgesehen hatte, wie wenn es am Anfang einen hohen Buchstaben hätte. Das kann sehr wohl ein kleiner aber überschriebener Buchstabe gewesen sein, weil das Wort abgekürzt geschrieben war. Die noch intakte Vorlage unserer codd. hatte dann wohl C mit einem kleinen *u* als Abkürzung more Tironiano für *cunctus*[27] und dazu die Endung *–ae*, C^{u}AE also für *cunctae*.

---

[24] Dazu vgl. Cicero, *de or.* I 96: insperanti mihi et Cottae, sed ualde optanti utrique nostrum cecidit, ut; *Tusc.* II 4: ut id etiam maxime optemus; *Phil.* XIV, 1: maxime optamus; *ad Fam.* XI 15, 2, 5: litteras tuas uehementer exspecto et quidem talis, qualis maxime opto; *ad Att.* VII 2, 2, 10: quod si ita est, est quod maxime mehercule opto; *ad Fam.* XI 5, 1, 7: ea de te cognoui, quae maxime optabam; XII 16, 1, 2: ibi, quod maxime optabam, uidi filium tuum.

[25] Zu U = uer s. Studemund, 309: UBA = uerba, UO = uero; Lindsay, 333 und 316: UO = uero, UBUM, ADUSUS; Bains, 53: U = uer; Cappelli, 384: U^{e}, 387: UE = uere; Kopp, 389: U(r) = uer, U(r)is = ueris.

[26] Zum Ausdruck vgl. Cicero, *ad Fam.* IV 11, 1, 11: qui uere meae saluti fauerent; VI 11, 1, 8: alterum omnino non desidero, alterum uere facere poteris; VI 12, 1, 1: Gratulor tibi, mi Balbe, uereque gratulor; VI 21, 2, 4: te ... recte uereque sensisse; IX 15, 2, 8: te cum uideo, omnis mihi Granios, omnis Lucilios, – uere ut dicam – Crassos ... uidere uideor; IX 16, 2, 14: me ex animo uereque arbitrer diligi; X 26, 2, 10: laudibus, quibus te omnes in caelum iure et uere ferunt; *ad Att.* IV 1, 2, 1: hoc tibi uere adfirmo; VI 1, 13, 1: Thermum, Silium uere audis laudari; XII 4, 2, 7: sed uere laudari ille uir non potest; *ad Q. fr.* I 1, 32, 7: si uere cogitare uolumus.

[27] Dazu s. Kopp, 52: C(u) = cunctus.

wartości. W pierwszym wypadku taka energia może się przejawiać w pewnej konsolidacji narodowej i jednomyślności w walce z zewnętrznym wrogiem, w drugim może się zwrócić na bliższy i bardziej bezpośredni cel, a więc na własne społeczeństwo i zniszczyć je przez *stasis*. Takie myśli są według autora przejawem pewnego pesymizmu płynącego z niewiary historyka w możliwość postępu ludzkości, w sensie przede wszystkim moralnym. W ten sposób w największym skrócie przedstawia się idea przewodnia książki P.

Warto dodać, że praca ta zawiera również wiele ciekawych spostrzeżeń dotyczących spraw szczegółowych. Na uznanie zasługują rozważania nad kompozycją ósmej księgi. Charakteryzuje ją — jak wiadomo — brak mów: znamienne jest i to, że historyk coraz rzadziej wymienia tu szlachetne pobudki jako motywacje działania. Wzmaga się w porównaniu z poprzednimi księgami udział indywidualnego działania jednostek wymienionych — co warto podkreślić — z imienia. Nigdzie osobiste motywy i ambicje (ἰδίαι φιλοτιμίαι) nie są w równym stopniu eksponowane. W takim układzie rzeczy P. dostrzega potwierdzenie swych obserwacji o Tukidydejskiej koncepcji natury ludzkiej.

W analizie „Archeologii" wskazuje autor nie tylko na zamierzoną przez Tukidydesa próbę demitologizacji wyprawy trojańskiej, ale też na deheroizację protagonistów wszelkich późniejszych walk i wojen. Ludzie nie biorą udziału w wojnie dla ujawnienia swej odwagi czy dla spełnienia danej przysięgi, dotrzymania przymierza itd., ale dla korzyści i przede wszystkim z obawy przed wrogiem. I tak podaje się wprawdzie wiele przyczyn wojny między Atenami a Spartą, jednakże „rzeczywistym powodem był wzrost potęgi ateńskiej i strach, jaki to wzbudziło u Lacedemończyków" (I 23,6 por. I 88).

Analizując Tukidydejską charakterystykę Peryklesa dochodzi P. do wniosku, że ów wybitny Ateńczyk był dla historyka wzorem męża stanu. Pominął więc Tukidydes w jego „portrecie" wszystkie niekorzystne dla niego okoliczności, przede wszystkim jego „demagogiczną przeszłość" (znaną z Plutarchowego *Żywotu Peryklesa*) oraz schlebianie ludowi (zarzut stawiany przez Platona). P. zadaje sobie pytanie, czy Tukidydes skomponował swe dzieło jako rodzaj rehabilitacji swego bohatera, próby podjęcia polemiki z jego wrogami (jak sądził niegdyś E. Schwartz). Uważa, że dzieło nie jest pomyślane jako forma apologii, lecz stanowi próbę ukazania idealnej korelacji między państwem a jego przywódcą. Alcybiadesa uznaje za „patriotę dla siebie samego, na własny użytek". Ma dla niego Tukidydes wiele podziwu: w drugiej części dzieła jest on postacią niemal centralną jak w pierwszej Perykles: „he enjoys the same kind of preeminence over his contemporaries that Pericles did over his, and this shared elevation, even though Thucydides does not explicitly couple the two personalities or allow any overlap between their careers, invites comparisons" (s. 110). Autor rozważa trzy możliwości, jakie nastręcza ocena tego Ateńczyka: 1. był przykładem egoistycznego polityka, 2. górował nad ogółem miernych polityków, którzy z zawiści starali się go wyeliminować z gry politycznej; Alcybiades działał zatem we własnej obronie i w obronie swych interesów, 3. Tukidydes stara się wyjaśnić obiektywnie motywy postępowania Alcybiadesa, ale przez sympatię do niego skłania się do uznania go za „ofiarę" istniejących układów politycznych. Nie bez słuszności twierdzi P., że stosunek Tukidydesa do Alcybiadesa cechuje pewna ambiwalencja: z jednej strony uważa go za egoistycznego polityka w zestawieniu z Peryklesem, z drugiej strony kreśląc jego charakterystykę wyraża pewną sympatię dla tego człowieka (fascynował się nim nieraz ogół Ateńczyków), który bronił się (moment usprawiedliwienia) przed wypaczeniami demokracji (ἀνομία). P. prowadzi swe rozumowanie jeszcze dalej: powiada, że na podstawie lektury dzieła Tukidydesa może nawet powstać wrażenie, jakoby idealizm polityczny Peryklesa mniej odpowiadał duchowi owego burzliwego czasu niż chłodny pragmatyzm Alcybiadesa (s. 115).

grammatico[13] citatus, in quo Lares domus custodiae penitus dediti parent:

Vosque Lares, tectum nostrum, qui funditus curant.

Hi domum cum custodiunt, familiarium negotia observant. Dicit igitur Cicero[14] de Publio Quinctio, Sexti Naevii, possessionis consortis iussu domo a famulis suis eiecto: *Illud dico, dominum expulsum esse de praedio, domino a familia sua manus adlatas esse ante suos Lares familiaris: hoc dico.*

Domus custodiam, quam habent, bis iam supra citatum *Larum familiarium* (apud Catonem et Ciceronem memoratum) nomen ostendit. Sed hoc nomen sensu quodam strictiore Lares familiarium custodes etiam significare posse, lectorem monere operae pretium est. Inscriptiones alia, quae ad Lares domus custodes spectant, apposita praebent. Apparent ergo: *Lares domestici* (CIL III 4160) et *Lares casanici* (CIL IX 725).

Larum cultus antiquitus adeo cum domo Romana coniunctus erat, ut denique ipsa *Larum* vox domum significaret.

Nimirum Romani Lares pro quadam domus vi viva haberent. Cicero[15] quum exsilii tempore suos Lares familiares vexatos esse narrat, domum suam deletam et eius loco Licentiae templum exstructum esse dicit. Sinite me clarissimi oratoris Romani verba repetere, ut *Larum* nomen hoc loco domum fere significare pateat. En ea repetuntur verba: *Omnia tum perditorum civium scelere, discessu meo, religionum iura polluta sunt: vexati nostri Lares familiares: in eorum sedibus exaedificatum templum Licentiae: pulsus a delubris is, qui illa servarat.*

Nonnumquam, utrum scriptor Romanus personas divinas Lares nuncupaverit an eorum nomine translato simplicem domum reddiderit, difficile iudicatu est. Eius non satis certae et perspicuae metaphorae exemplo Larum nomen esse nobis potest ab Ovidio usurpatum in *Amorum* libro primo (VIII 113–114), ubi poeta vetulae lenae ita maledicit:

Di tibi dent nullos Lares inopemque senectam,
et longas hiemes perpetuamque sitim!

Longae hiemes reapse lenae domus experti duriores sint, sed *Lares* a deis domui dandam divinorum animorum tutelam etiam significare possunt. Omnes domus suos animos tutelares habent, quam ob rem *Larum* nomine aeque animi atque ipsae domus vocantur. Utraque igitur nominis vis admittenda nobis videtur, neutra excludenda. Ambae enim significationes conectuntur, altera alteram supplet.

Saepe tamen Laris Larumve nomen evidentissime transfertur ac non modo propriam alicuius domum, sed etiam quamlibet aedem significat. Hunc ad modum Larum voce translata Propertius in *Elegiarum* libro quarto[16] utitur, cum dicit:

---

[13] Hunc versum Charisius (*Gramm. Lat.* I 266,15 K) citat soloecismumque animadvertit.

[14] *Pro Quinctio*, XXVII 85.

[15] *De leg.* II 17.

[16] IV 3.53–54.

beiden Fällen sind die Faktoren, die solche Änderungen begünstigen konnten, gezeigt worden. Bei der Transitivierung geht es um den Einfluss der Analogie, um sog. *figura etymologica*, Verben mit einer doppelten Rektion sowie auch um die Rektionsänderung durch Präfixe. Bei der Intransitivierung besprochen wurde ausführlicher der Unterschied zwischen dem sog. absoluten und dem intransitiven Gebrauch der Verben, semantische Verschiebungen, die Rolle des part. praes. act., sowie das Problem der zuerst okkasionellen dann usuellen Ersparung des Objekts, das leicht aus der Situation ergänzt werden konnte. Eine ähnliche Erscheinung sieht man bei der Intransitivierung durch Ellipse des Reflexivpronomens bei den Verba reflexiva. In der späteren Zeit ist immer mehr eine Neutralisierung der grammatischen Funktion (d.h. Funktion des Direktobjekts) dieses Pronomens zu merken.

Ego mihi alios deos Penatis persequar, alium Larem,
Aliam urbem, aliam civitatem: ab Atticis abhorreo.

Ergo Charinus noster quum tutelarem domus et familiae animum (*familiai Larem patrem*) discedens salutat, mandat ei disque Penatibus rei familiaris curam et ipse domo familiaque privatus alium habitabilem locum, alios deos Penates aliumque animum domus tutelarem („alium Larem") invenire retur. Charinus in loca ab omnibus deserta discedere non vult. Aliam domum invenire in animo habet, cuius nomen, memoriam moresque participaturus aut creaturus est. Videlicet necesse est, ut domus illa „alium Larem", qui eius tutela sit, habeat.

Ceteroqui „alius Lar" loco a nobis tractato idem fere atque *alia domus* valet.

Ergo Wissowa[35], qui vocem *Laris* primum apud Decimum Laberium saeculo ante aeram nostram primo domum significare decrevit, haec Plautina verba, ubi Lar aeque fere ac domus valet, ostendere potuit[36]. Nam vox *Laris* in eo apud Plautum reperto contextu (: *persequar alium Larem, aliam urbem, aliam civitatem*), si cum prioribus verbis (: *alios deos Penatis persequar*) coniuncta esse habetur, aeque suae principali significationi *animi domus tutelaris* ac posteriori — *domus* propinqua est.

Vocis *Laris* huius generis binis interpretationibus subditae adhibitio profecto eiusdem vocis *domum* translative significantis usum tempore antecedebat.

Quam ob rem Curtius Latte recte conclusisse nobis non videtur. Locus, quem vir ille ante oculos posuit nostros, latiore verborum contextu respecto Larem scilicet animum domus tutelarem esse docet. At non necesse est, ut hoc Laris officium, domus tutelam dico, quamvis maximi momenti habeatur, aliorum Laris munerum, imprimis eius, quod ad agrum pagosque ab omni incommodo conservandos pertinet, origo sit. Propterea enim Lar ea omnia munera: domus, rei familiaris, pagi, agri omniumque locorum, quae familia colebat, tutelam adeptus est, quod antea cuiusdam oblivione absumpti et innominati patris familiae anima fuerat.

Quam Laris originem Curtius Latte negat. Nobis tamen praeter viri illius illustris opinionem Larum cultum e patrum cultu ortum esse argumentari in animo est.

At nunc, cum, quare post mutatam domum Lar cultus sit, consideramus, operae pretium est serta, quae Lar, ut etiam in nova habitatione hospitem felicem fortunatumque faceret, accipiebat, animadverti.

De eis apud Plautum (*Trin.* I 2,1) novus erus loquitur:

Larem corona nostrum decorari volo,
Uxor, venerare, ut nobis haec habitatio
Bona, fausta, felix fortunataque eveniat.

---

[35] *o.c.* p. 150.

[36] T. Maccius Plautus ab anno circiter 250-mo ad circiter 184-tum a.Chr.n. annum vixit.

tae et actae sunt. En ea sunt exempla, quae *Larem familiarem* domum valere docent:

Pro Quinctio 85: *illud dico... domino a familia sua manus adlatas esse ante suos Lares familiares*;

In Verrem III 27: *ut... pauci essent reliqui, qui... ad suum Larem familiarem redirent*;

Pro Sestio XIII 30: *illis tum erat reditus... ad suos Lares familiaris.*

Supra citatis locis orator Romanorum clarissimus Laris nomen in utroque numero: singulariter et pluraliter ponit. Non sunt ea licentiae poeticae exempla, cum in iudicialibus orationibus proferantur. Quoniam Lar, praecipue Lar adiectivo *familiaris* praeditus imprimis animum significat et his in causis numeris alternat, ergo Laris vel Larum nomen in domum translatum numerorum alternationem Lari — animo domus tutelari et usui eius nominis proprio debet.

Animadvertendus nunc nobis est Ovidius. Sacris ab Imperatore Caesare Augusto instauratis Lares divini gemelli facti sunt. Hos in secundo *Fastorum* libro binos natos poeta cum laudat, sacra a Divo Augusto novata probat. Sed veteri linguae usui fidelis est, cum vim domus tutelarem et domum ipsam, ut singulariter, ita pluraliter vocat. Hinc cum in *Amorum* libro primo (VIII 113) plurales Lares prodeunt, tum in *Fastis* (I 136) et *Tristibus* (I 3,30) singularis Lar profertur.

Item Calpurnius Siculus, bucolicorum auctor, qui Iulianis et Claudianis temporibus vixit, cum „habere domum" dicere vellet, „habere Larem" posuit[30].

His ex exemplis concludi nunc potest Augustianam illam sacrorum instaurationem haudquaquam inveteratam utriusque numeri in Laris nomine ponendi licentiam sustulisse.

Adeo ceteroqui Lar pro domo in Latino sermone ponitur, ut poetae nidum, quod avium domus sit, *larem* quoque appellent. Ovidius, quum in *Fastorum* libro tertio de temporis verni iucunditate disserit, haec verba dicit (v. 242):

nunc avis in ramo tecta laremque parat.

Item Caius Valerius Flaccus in *Argonauticis* (IV 45) halcyonis nidum *larem* vocat.

Ut ea, quae adhuc tractavimus, ad summam concludamus, necesse est Lares, qui vulgo Lares fundi appellantur, ut pagorum, culti agri, pascendi pecoris, ita domus vim quandam tutelarem esse probare. Quos adeo cum domo coniunctos videmus, ut ipsum Laris nomen domum valeat. Hinc Lar idem ac domus fit.

Curtius Latte[31] domus tutelae munus, quod Laris domestici est, e maio-

---

[30] in *Eclogae* IV v. 154-to.

[31] K. Latte, *Römische Religionsgeschichte,* Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft, V, 4, München 1960, p. 90—92.

possible to answer many question connected with that matter. As for providing the food to the Roman army in Spain one should take into account the fact that the overmuch burdened population of the Iberian peninsula resisted what, on one hand, was the cause of repression and on the other enlarged the shortage of food. Wintering of the legions in the neighbouring Gaul was also connected with that fact. The lack of soldiers' discipline, escapes and passing to the side of the enemy intensified the crisis and increased the difficulties in the war against Sertorius.

The war against Spartacus in Italy deepened the maturing crisis. Stopping and handling the fugitives appeared to be an extremely difficult task. One should add to this the lack of soldiers' interest in the results of the war, their aversion to fight and their desertion. Only the strict penalties introduced by Crassus restored the discipline in the army and increased its fighting force. The economic crash of Italy caused by plunders and by the fact that the fugitives had been weakened was the result of war; there also began a shortage of slaves as working power in the economy based on slavery. There is no doubt that the changes in the Italian economy, which occured at the close of the republic and particularly in the time of the empire, were to a certain degree the consequence of economic results of the insurrection of Spartacus.

Wreszcie wspomnieć wypada o znanym powszechnie z gramatyk i bodaj najczęściej reprezentowanym typie tranzytywizacji, jaka dokonuje się poprzez prefiksację. Problem jest ogólnie znany z wielu języków, por. rolę greckich przedrostków εις, προς, παρα, αμφι, περι, ανα itd., pol. „skoczyć" i „przeskoczyć" (np. rów) itp., i zajmować się nim nie będziemy. Zwrócić jedynie chciałbym uwagę na fakt, że tendencję do zmiany składni przypadkowej wykazują nie tylko *composita*, w których jednym z członów złożenia jest przyimek, lecz także inne, por. *maledicere* czy *benedicere*, np. Petr. 96,7: *cave maledicere maiorem*.

Przejście od kategorii intransitivum do kategorii transitivum lub odwrotnie, niekoniecznie dokonywać się musi całkowicie, tj. słownikowo. Często zdarza się, że czasownik ulega tranzytywizacji lub intranzytywizacji jedynie w określonym kontekście, podczas gdy w pozostałych wypadkach stosowany bywa zgodnie ze swoją pierwotną przynależnością kategorialną. Kontekst jest więc tym czynnikiem, który czasownikowi pomaga zyskiwać lub tracić przechodniość. Niejako pośrednim ogniwem pomiędzy użyciem tranzytywnym i intranzytywnym może być użycie tzw. absolutne. Co prawda, można się nieraz spotkać z opinią, że użycie absolutne równa się użyciu intranzytywnemu[14], jednakże jest to spostrzeżenie nieścisłe. Spróbujmy zilustrować to na kilku przykładach.

(1) *puer videt amicum*
(2) *puer videt*
(3) *Marcus bibit aquam*
(4) *Marcus bibit cotidie*
(5) *mater amat filiam*
(6) *mater amat*
(7) *miles amat*
(8) *ianitor aperit forem*
(9) *ianitor aperit*
(10) *foris aperit*

Dla wyjaśnienia, w zdaniu (4) *bibit* użyte zostało w znaczeniu pijaństwa, por. Pl. *Most.* 22 (*Thes.* II 1959,75), zaś *amare* w zdaniu (7) w znaczeniu „mieć kochankę", por. Ter. *An.* 185 (*Thes.* I 1951,80 i in.). Zdanie (10) reprezentuje typ wł. *la porta se apre*.

Typowymi konstrukcjami absolutnymi są, jak widać z powyższego, zdania (2), (6) i (9). Jeśli traktować te zdania jako intranzytywne, należałoby je określić jako równoznaczne ze zdaniami (4) i (7), które np. odpowiadają zdaniu *puer dormit*, co byłoby niesłuszne. Podobieństwo użycia absolutnego i intranzytywnego wynika jedynie z faktu braku członu dopełniającego w obydwu konstrukcjach. Tymczasem w zdaniach (2), (6) i (9) istnieje pewna stała możliwość uzupełnienia frazy odpowiednim dopełnieniem (*amicum*, *filiam* itp.), i co z tego wynika – potencjalna trans-

[14] Por. Ernout-Thomas, *Synt.*, s. 211.

re Larum — agri, pagi et rei familiaris custodum officio deducendum esse putat. Haec tamen Laris eiusque naturae origo dubia nobis esse videtur.

Quod si decernendum nobis sit, utrum Lar pago agroque, an domui aptius coniungatur, domui magis eum coniunctum renuntiemus. Marcus Porcius Cato Censorinus[32] quum patrem familias ad villam venientem primum Larem familiarem salutare, deinde fundum circumire iubet, Laris cultum domui propiorem esse quam fundo indicare videtur. Habuerunt quidem Lares in compitis structa sacella, ubi post labores in agris confectos venerabantur[33], sed domi, praesertim ad focum domesticum continue a patre et familia colebantur. Quorum cultus familiaris idemque domesticus adeo validus fuit, ut Lar idem ac domus fieret et nomen Laris domum omnino significaret. Lar nusquam rus, nusquam agrum designat, sed iam apud auctores vetustissimos domum significare potest. Plura adhuc argumenta, cur Larum cultum domui coniunctissimum esse putemus, tum afferemus, cum de Larum familiarium munere disseremus. Qui profecto familiae bono tutelaeque sunt animi perquam propitii.

Diximus ergo Larum cultum magna ex parte in domum conversum esse. Quod cum ita se habeat, Larum domus custodum munus ab eorundem agrorum reique familiaris tutatorum munere haud abhorrere et eos animos utroque divino officio paene aequabiliter fungi videmus. At non est ita, ut ex eis muneribus alterum alteri subiectum sit, aut ut alterum ex altero oriatur. Utrumque enim divinum Larum munus alibi suum principium habet. Lar omnino animus tutelaris est, cuius dicioni omnia loca, in quibus manens domi et domo egressus homo versatur, subdita sunt. Haec singularis, quam Lares gerunt, tutela, hominis eiusque domus rerumque omnium cura hinc orta est, quod Lares oblivione obrutorum maiorum, indefinitorum quorundam abavorum animae sunt, cultu divino praeditae et elatae.

Curtius Latte[34] principium Larum religionis ex animarum cultu duci vetat et domus tutelam Larum propriam e latiore agrorum, pagorum reique familiaris tuendae cura ortam esse putat. Haec opinio loco apud Plautum (*Merc.* 836) invento innititur, ubi qui domum relinquit novamque habitationem obtinet, mutat quoque Penates et Lares, alios enim novo in domicilio reperit.

Memorandus nobis nunc est locus ille in toto suo verborum contextu. Stomachatus Charinus quum patriam urbem deserere statuit, talibus dictis orat (*Merc.* 834–837):

Di Penates meum parentum, familiai Lar pater,
Vobis mando meum parentum rem, bene ut tutemini.

---

[32] *De agricultura* II 1.

[33] Cf. E. Tabeling, *Mater Larum* (*Zum Wesen der Larenreligion*), Bd. I, Frankfurt am Main 1932 (Frankfurter Studien zur Religion und Kultur der Antike), p. 60; Piccaluga, *o.c.* p. 87; Zieliński, *o.c.*, I, p. 208.

[34] *o.c.* p. 93.

widzenia prawdy lub fałszu, byt możnościowy lub aktualny, byt według przypadłości, a wreszcie byt samoistny (według schematu kategorii). Z księgi Epsilon 4 wynika, że temu ostatniemu sposobowi orzekania Arystoteles przyznaje znaczenie podstawowe.

5. Tematy ontologii ogólnej. Wszystkie wymienione w księdze Gamma tematy nauki o bycie jako takim podporządkowane są ogólnemu pytaniu: czym jest byt, kiedy rozpatrujemy go wyłącznie jako byt? Należą tu przede wszystkim orzeczniki bytu jako takiego, i to nie tylko wymienione w zestawie kategorii, ale również związane z pojęciem jedni (lub jej przeciwieństwa, wielości) orzeczniki takie, jak: odrębność (ἕτερον), niepodobieństwo (ἀνόμοιον), nierówność (ἄνισον), przeciwieństwo (ἐναντιότης), różnica (διαφορά) itp., które bliskie są kategoriom. Wszystkie one mają charakter niezrejonizowanych i warunkują nieregionalność wiedzy o bycie jako takim, który określają; Arystoteles stwierdza to wyraźnie w księdze Gamma 3. I właśnie na podstawie ich nie ograniczonego regionalnie znaczenia zasada sprzeczności oraz zasada wyłączonego środka należą do tematyki wiedzy o bycie jako takim, gdyż zasady te odnoszą się do wszelkiego bytu, a nie tylko do jakiegoś szczególnego gatunku, wyodrębnionego spośród innych gatunków bytu (1005 a 22 n. oraz 27). Inaczej rozpatrywanie tych pryncypiów byłoby zadaniem tego, kto bada jakiś cząstkowy zakres bytu. Brinkmann zaznacza, że do zagadnień tych powróci jeszcze w rozdziale III-cim.

6. Filozofia, teologia i pierwsza filozofia (I)[1]. Tak więc κυρία ἐπιστήμη, to wiedza o bycie jako takim, określona w księdze Alfa 2 jako σοφία i θεωρητική 982 a 6 oraz 982 b 9 n, o ile należą do jej zakresu πρῶτα i niepodważalne pryncypia. Nie jest ona wiedzą o bycie transcendentnym, gdyż ten musiałby być bytem zrejonizowanym. Nie jest także wiedzą o bycie, który by nie był regionalny, gdyż taki byt nie istnieje. Zgodnie z przedstawioną poprzednio podwójną inspiracją stanowi ona z jednej strony wiedzę o całości bytu (w tej mierze, w jakiej przysługują mu istotnościowe określenia niezrejonizowane), z drugiej zaś wiedzę o istnieniu bytu wielorakiego w sensie przysługujących mu jako takiemu określeń kategorialnych. Można ją więc nazwać ontologią ogólną albo *metaphysica generalis*.

Na pytanie, czy jest ona identyczna z pierwszą filozofią, księga Epsilon 1 nie daje — zdaniem autora — jednoznacznej odpowiedzi. Autor próbuje wybrnąć z trudności, rozpatrując korektury tekstu Arystotelesa, proponowane przez niektórych wydawców, w końcu jednak pozostaje przy wersji ogólnie przyjętej i dochodzi do wniosku, że w ramach pierwszej filozofii należy uwzględnić pewne rozczłonkowanie, przy czym powinna ona obejmować również „filozofię" w sensie księgi Gamma. Winna więc stanowić zarazem ogólną naukę o bycie (*metaphysica generalis*) i teologię (*metaphysica specialis*), jeśli przez teologię rozumiemy naukę o nieruchomej οὐσία. Wiążą się z tym pewne trudności (np. rywalizacja w pretensji do ogólności, która przysługiwać musi zarówno „filozofii", jak i teologii, a także fakt, że nieporuszony poruszyciel jest bytem regionalnym), jednakże Brinkmann przyjmuje chwilowo takie stanowisko.

Rozdział III. „Wątek refleksyjno-logiczny". Za następne z kolei zadanie uważa autor analizę nauki o οὐσία w księgach Zeta i Eta. Unika przy tym celowo określenia „nauka o substancji" dla tzw. ksiąg substancjalnych *Metafizyki*, gdyż jest ono wieloznaczne (por. rozdz. I).

1. Byt a istota. Celem wiedzy o bycie jako takim jest ustalenie istotnych określeń bytu w tej mierze, w jakiej on jest bytem. Co to znaczy, że określenia te mają mieć charakter istotny (καθ' αὑτό)? Co należy rozumieć przez istotność?

Istotą danej rzeczy jest to, co ją — w przeciwieństwie do przypadłości — odróżnia decydująco od wszystkiego innego. Jaką dana rzecz jest istotnie, to przesądza o jej prawdziwości. A więc istota danej rzeczy jest równoznaczna z prawdą o niej. Ale

[1] Ten sam podtytuł powtarza się w rozdz. IV.

praefectus vicos castellaque incendere et fuga cultorum deserta igni vastare neque late aut securus nimis, metu gentis ad furta belli peridoneae[18]. Plutarch również wskazuje na rekwizycje i grabieże oraz podkreśla, że cała ta wojna sprowadza się do walk o zabezpieczenie w żywność[19].

Sertoriusz skutecznie atakował oddziały przeciwnika wiozące żywność, podpalał zboże będące jeszcze na pniu, a dzięki pomocy piratów uzyskiwał dodatkowe zapasy. Appian pisze, że Pompejusz tracił w ten sposób liczne konwoje składające się z całych legionów: „...Sertoriusz wyciął mu cały legion, zbierający paszę, wraz ze zwierzętami jucznymi i ich obsługą, a miasto Lauron... ograbił i zniszczył"[20]. Wojna stawała się coraz bardziej wyczerpująca dla obu stron, a w miastach obleganych przez Pompejusza panował głód. Mieszkańcy Kalaguris otoczeni przez wojska Afraniusza cierpieli taki niedostatek żywności, że częste były przypadki ludożerstwa[21].

W rozpaczliwym liście do senatu Pompejusz pisał, że jego sytuacja jest niezwykle trudna, gdyż od dwóch lat nie otrzymał pieniędzy na opłatę wojska, a jego własne fundusze wyczerpały się: *...an exercitum sine frumento et stipendio habere posse?* [...] *ego non rem familiarem modo verum etiam fidem consumpsi*[22]. Alarmujący ton listu był w pełni uzasadniony, gdyż Pompejusz ponosił klęski, a wieści o rzekomych sukcesach były mocno przesadzone. W istocie list stanowił ostrzeżenie, a nawet groźbę pod adresem senatu. Pompejusz domagał się w nim dodatkowych uzupełnień i pieniędzy oraz przestrzegał, że jeśli warunki jego nie zostaną spełnione, to rozpuści armię i sam jako osoba prywatna powróci do Italii, a za nim zjawi się Sertoriusz: *Itaque meo et hostium exercitui par condicio est; namque stipendium neutri datur, victor uterque in Italiam venire potest. Quod ego vos moneo quaesoque, ut animadvertatis neu cogatis necessitatibus privatim mihi consulere* [...] *qui nisi subvenitis, invito et praedicente me exercitus hinc et cum eo omne bellum Hispaniae in Italiam transgredientur*[23].

Pompejusz nie omieszkał też podkreślić, że jest już zdenerwowany ciągłym a bezskutecznym pisaniem i wysyłaniem posłańców do senatu w sprawie pieniędzy, wyczerpał własne możliwości i zasoby, zadłużył się[24]. Trzeba nadmienić, że zdaniem Th. Mommsena stanowisko Pompejusza wyrażone w liście do senatu było podyktowane groźbą buntu w jego legionach[25].

List Pompejusza dotarł do Rzymu prawdopodobnie w końcu 75 r.

---

[18] Sallust. *Hist.* I, fr. 112.
[19] Plutarch, *Sertorius* 21, 1; 13.
[20] Appian, *Bell. civ.* I 109, tłum. L. Piotrowicz.
[21] Juvenalis XV 93–109; Valerius Maximus VII 6; Florus II 10.
[22] Sallust. *Hist.* II, fr. 98.
[23] Ibidem.
[24] Ibidem.
[25] Th. Mommsen, *Römische Geschichte*, III, Berlin 1857, s. 33.

greczyzny chrześcijańskiej i późniejszej, etymologiczne i imion własnych. Przypomniano też polemikę prowadzoną u progu naszego stulecia wokół koncepcji redagowania nowego *Thesaurusa* greckiego na wzór łacińskiego *Thesaurusa*. W tej dyskusji zasadnicze znaczenie miał głos H. Dielsa, który autorytatywnie stwierdził niewykonalność tego przedsięwzięcia, argumentując swe stanowisko tym, że literatura grecka jest 10-krotnie rozleglejsza niż łacińska, prezentuje znaczne zróżnicowanie dialektyczne, ogromne bogactwo leksykalne oraz rozpiętość czasową, nie dysponuje wydaniami krytycznymi wielu autorów i wydaniami fragmentów. Ostatecznie projekt ten zarzucono i, jak powiada Lopez Facal: „dziś w ostatniej ćwierci XX jest chyba anachronizmem postulować konieczność wydania *Thesaurusa* dla greki klasycznej: maszyny elektroniczne zrewolucjonizowały metodę i samą koncepcję takich prac" (s. 132). Zastosowanie maszyn elektronicznych do badań leksykograficznych, sporządzenie lepszych wydań krytycznych, opracowanie słowników do autorów i gatunków literackich, etymologicznych i imion własnych oraz zdecydowany postęp semantyki otworzył w XX wieku, a zwłaszcza w okresie powojennym, korzystniejsze warunki zredagowania obszernego słownika, który by odpowiadał aktualnemu rozwojowi nauk filologicznych. IX wydanie LSJ[5] z r. 1940 stanowiło wielki postęp w porównaniu z wyd. VIII z r. 1897, jednakże *Supplement* z r. 1968 nie oznacza podobnego postępu. Rozpoczęty w r. 1962 przez Adradosa i jego współpracowników[6] *Diccionario Griego Español* ma na celu sprostać tym wszystkim wymaganiom i oczekiwaniom nauki. Pierwszy zeszyt zawiera obszerny wstęp, listę autorów i dzieł, publikacji papirologicznych, epigraficznych, listę skrótów i artykuły słownikowe do ἀλλά. DGE[7] powiększa listę autorów greckich o 1000 w stosunku do LSJ, podwaja liczbę zbiorów papirologicznych i inskrypcji, co oznacza niemal 30% wzrostu wykorzystanych materiałów źródłowych. W przeciwieństwie do słownika oksfordzkiego DGE zamieszcza imiona własne, słownictwo chrześcijańskie i patrystyczne: opiera się nie tylko na najnowszych wydaniach, indeksach, konkordancjach, materiałach papirologicznych i epigraficznych, ale i osiągnięciach semantyki i nowoczesnej leksykografii. Na podstawie opublikowanych materiałów i ogłoszonego „programu założeń metodycznych"[8] można, jak się zdaje, wnosić, iż autorzy poświęcają zbyt mało uwagi słownictwu technicznemu, zwłaszcza z historii i teorii literatury antycznej. Brak ten tłumaczyć wypada po części dość jednostronnymi zainteresowaniami kierowanego przez Adradosa zespołu oraz stosunkowo niewielkimi wynikami światowej nauki w sferze pojęciowej z tej właśnie dyscypliny. Dalsze rozdziały opracowania przynoszą cenne obserwacje leksykografa praktyka na temat potrzeby i sposobów wyzyskania w pracach nad słownikiem leksykonów do poszczególnych autorów oraz konkordancji i indeksów sporządzonych przy użyciu komputera, dalej wydobywania kontekstu znaczeniowego i tzw. KWIC (key-words-in-contexts). Szereg instruktywnych informacji dotyczących zagadnień metodologii układa się w *sui generis* poradnik, jak należy redagować słownik grecki.

Problematykę słowników inskrypcji i dialektów wnikliwie omawia Adrados zwracając słusznie uwagę na fakt, że wbrew zakorzenionemu przekonaniu, jakoby inskrypcje przybliżały nam żywe dialekty, prezentują one język kancelarii, który nas oddala od rzeczywistości istniejących dialektów. Tym trzeba wyjaśniać jednolitość dialektu mykeńskiego w Pylos, Knossos, Mykenach i Tebach oraz dialektu jońskiego w Azji Mn., którą stwierdzamy na podstawie tabliczek glinianych w pierwszym wypadku oraz inskrypcji w drugim. To zastrzeżenie jest słuszne tylko w stosunku do tych inskrypcji,

---

[5] LSJ — jest to przyjęty skrót: Liddell-Scott-Jones.

[6] Pełna nazwa zatrudniającego ich instytutu naukowego brzmi: Instituto 'Antonio de Nebrija', Consejo Superior de las Investigaciones Cientificas.

[7] DGE — jest to przyjęty skrót: Diccionario Griego-Español.

[8] Por. s. 138 n. oraz *El Diccionario Griego-Español: Estado actual de los trabajos*, Emerita XXXIX 1971, s. 1–33.

wywołując wielki niepokój i dlatego bardzo wcześnie, bo już na początku następnego roku konsulowie wnieśli sprawę pod obrady senatu. Szybko też Pompejusz otrzymał dodatkowe i wysokie subsydia wraz z poleceniem, aby nie dopuścił do przeniesienia wojny na teren Italii.

Nie wiemy, jakie było obciążenie Hiszpanii wobec skarbu rzymskiego, można jedynie sądzić, że prowincja nie pokrywała zapotrzebowania na zboże, skoro legiony wysyłano na leże zimowe do Galii. Dodajmy tu, że wojna z Sertoriuszem spowodowała, iż również w Italii dał się odczuć brak żywności. O uciążliwych dostawach zboża przez Galię mówił Cyceron: *maximum frumenti numerum ad Hispaniense bellum tolerandum imperavit*[26]. Salustiusz potwierdza, iż w obu prowincjach z braku żywności mnożyły się grabieże i bunty: *Ii saltibus occupatis Termestinorum agros invasere, frumentique ex inopia gravis satias facta*[27]. Armie Pompejusza i Metellusa zmęczył więc głód[28].

Nakładane przez Fontejusza na Galię ciężary obarczały ludność, jednakże wniesione przez Gallów oskarżenie przeciwko Fontejuszowi nie odniosło żadnego skutku; o jakiejkolwiek karze nic nie wiemy, nie znamy też mów oskarżycielskich, a z mowy obrończej Cycerona zachowały się tylko dłuższe fragmenty; wszystkie te okoliczności utrudniają zbadanie sprawy.

Na Galię spadł więc główny ciężar zaopatrzenia w żywność armii hiszpańskiej oraz dostarczenia nowych żołnierzy. Znamy tę sytuację z listu Pompejusza do senatu: *...Gallia superiore anno Metelli exercitum stipendio frumentoque aluit et nunc malis fructibus ipsa vix agitat*[29]. Podobnie podaje Cyceron: *...frumenti maximus numerus e Gallia, peditatus amplissimae copiae e Gallia, equites numero plurimi e Gallia*[30]. *...magnos equitatus ad ea bella... magnas pecunias ad eorum stipendium... exercitus praeterea Cn. Pompei maximus atque ornatissimus hiemavit in Gallia M. Fonteio imperante*[31]. *...vectigal enim esse impositum fructibus nostris dicitur, et pecuniam permagnam ratione ista cogi potuisse confiteor*[32].

Cyceron bardzo niewiele mówi o przedmiocie oskarżenia, natomiast zbija wiarygodność świadków podkreślając, że Galowie są odwiecznymi nieprzyjaciółmi Rzymian, oni przecież napadli i spalili Rzym i obecnie grożą, że w przypadku uwolnienia Fontejusza od winy ponownie dojdzie do buntu. Mowę Cycerona *pro Fonteio* najostrzej potępił W. Drumann, który uważa, że Fontejusz bardziej zasłużył na karę niż Werres[33].

---

[26] Cicero, *pro Fonteio* 6.
[27] Sallust. *Hist.* II, fr. 95.
[28] Sallust. *Hist.* II, fr. 93.
[29] Sallust. *Hist.* II, fr. 98.
[30] Cicero, *pro Fonteio* 5, 6.
[31] Ibidem 7, 16; 6, 3.
[32] Ibidem 9, 20.
[33] W. Drumann, *Geschichte Roms*, 2 Aufl., von P. Groebe, IV, Leipzig 1908, s. 334.

Eos LXXI 1983
PL ISSN 0012–7825

DE LARUM CULTU RUSTICO ET FAMILIARI

Scripsit

IGNATIUS RICHARDUS DANK A

Hoc in opusculo Lares perquisituri sumus. Pro virili parte curandum nobis est, ut eorum principalis natura detegatur et quo cum inferis vel mortuorum umbris vinculo coniuncti sint, explanetur. Sunt enim Lares personae mythicae perantiquae iam in vetustissimo illo Fratrum Arvalium carmine prisca nominis forma *Lases* vocatae[1]. Qui in religionis Romanae fundo penitus haerent et eius religionis praecipuum signum usque ad finem sunt.

Nam potentiorum deorum cultu sub scholarum philosophorumque doctrina tabescente, ceterum a Christianis detrito Larum cultus in vicis vel pagis continenter durabat et fundamentum fuit notionis, quam religio nova paganitatem appellavit[2]. Quae supra diximus, antiquorum testimoniis plane confirmantur.

Larum cultusque agrestis coniunctio dilucide iam vetustissimo illo Fratrum Arvalium carmine, quod verbis *Enos*, *Lases*, *iuvate* incipit, comprobatur. Marti enim non solum bellico, sed sine dubio etiam rustico deo Lares in carmine illo coniuncti sunt. Eius carminis primus et alter versus: i.e. *Enos*, *Lases*, *iuvate* et *Neve lue rue*, *Marmar*, *sins incurrere in pleoris* ter repetuntur. Qui in sermonem solitum versi *Nos*, *Lares*, *iuvate* et *Neve luem ruinamque*, *Mars*, *sinas incurrere in plures* significare videntur.

Quintus Septimius Tertullianus[3] aram, in qua Lares cum Conso coniuncti apparent, commemorat. Ibi haec verba inscripta sunt: *Consus*

---

[1] Collegium Fratrum Arvalium ex duodecim sacerdotibus compositum est. Quorum sacra ad arva et vitam agrestem pertinebant. Cultus quamvis perantiquus, postea tamen abolevit. A Caesare Augusto collegium restitutum est. Exinde *Acta Fratrum Arvalium* servantur. Qui Fratres praecipue Deam Diam colebant, Cereris simillimam Cereremve ipsam illo nomine vocatam. Huic deae sacrum sollemne mense Maio in luco celebrabant. In *Actis Fratrum Arvalium* (a Guil. Henzen Berolini anno 1874 editis) *Carmen Fratrum Arvalium* (ibid., in pag. 26 et 27) perantiquum servatum est, quod a verbis *enos Lases iuvate* incipit. Lares ibi et Mars, di ergo agri culturae dediti invocantur.

[2] Cf. Th. Zieliński, *Religia rzeczypospolitej rzymskiej* (i.e. *Religio rei publicae Romanae*), I, Varsoviae 1933, p. 209. Loco ad propositum nostrum idoneo legitur: „Sacrificationes circum pagos, circum compita diutissime per antiquitatem totam tenuerunt; cum urbes iam Christianam fidem confiterentur, pagani prisco more porro numinibus suis sacra ponebant".

[3] *De spect.* V.

Tandem, quoniam de foco Laribus ruri dicato tractavimus, operae pretium est etiam in urbe, in eruditorum hominum aedibus focum Larum honorari clare dicere. Aetate imperatoris Augusti exemplum pietatis, quae in Lares focumque colitur, praebet nobis Ovidii uxor. De qua exsilium viri lugente ita Ovidius noster[48] dicit:

Illa etiam ante Lares passis adstrata capillis
Contigit extinctos ore tremente focos...

Locus est, quem sine summo animi motu legere non possumus. Quam humana, profunda intimaque illa Larum religio sit, perbene ibi manifestatur. Quasi aedis cor sit, sic sacer Larum focus domi habetur.

Posteriorum autem Caesarum temporibus in ditiorum ac potentiorum hominum aedibus aliud Larum insigne paruit. Nempe lararium fuit, i.e. Larum sacrarium domesticum: aperti scrinii formam habens arula in cubiculo posita. Haec nostrorum Larum, qui speciem humanam gerebant, parvas figuras continebat. Ait quidem C. Suetonius Tranquillus[49] Caesaris Augusti puerilem imagunculam ex aere fabricatam ab imperatore Hadriano inter cubiculi Lares cultam esse, Domitiani autem in cubiculo curae Larum puerum ex consuetudine astitisse.

Evidentius Petronius Arbiter in libro, qui inscribitur *Satiricon* (XXIX 8), lararium hisce describit dictis: *grande armarium in angulo vidi, in cuius aedicula erant Lares argentei positi Venerisque signum marmoreum.*

At Larum tutela, quam domui assidue gerunt, ante omnia ad eam, quae domi habitat, familiam spectat. Ecce causam, cur Lar a Plauto[50] *familiai Lar pater* appelletur.

Ergo ad Lares colendos et honorandos aut ad sollemnia, quibus Lares praesunt, tota familia convenire solet. Fit, ut frequentes consanguinei famulique Larum sacrificiis assistant. Commemoravimus iam locum apud Plinium[51] repertum, ubi auctor ad sacrum vomeris in foco Larum urendi familiam convenire dicit. Lares item familiari et cum feralibus iuncto caristiorum festo praesunt[52]. Ad quod festum celebrandum multa Ovidio teste[53] propinquorum turba venire solet. Socios deos ibi poeta Lares vocat. Porro autem vocat eos deos generis[54] et incinctos Lares[55]. Videratne eos

---

[48] *Trist.* I 3, 43–44.
[49] *Aug.* 7; *Domit.* 17.
[50] *Merc.* 834–835.
[51] *l.c.*
[52] *Fast.* II 617–638.
[53] *Fast.* II 618.
[54] *Fast.* II 631.
[55] ibid., v. 634; J. G. Frazer in *Fastorum* a se recensorum editione (Loeb, 1959: in pagina 103, ad versum libri II-ndi 634-tum) *incinctos Lares* reddit Anglice: „Lares, in their girt-up robes". *Incinctos* intelligit igitur vir doctus cingulis cinctos. At scimus Lares sertis saepe donari, Ovidius autem nusquam nobis Lares cingulis cinctos describere videtur. Ergo *incincti Lares* opinione nostra coronis incincti esse possunt.

Elidowanie dopełnienia bliższego przy czasowniku tranzytywnym może, ale nie musi być rozumiane jako użycie absolutne. Przykładowo w zdaniu *nauta appellit* (*navem*) mamy prawo mówić o użyciu absolutnym dopóty, dopóki istnieje możliwość określenia czynności czasownika odpowiednim dopełnieniem w akuzatiwie (*navem*). Z chwilą gdy taka możliwość przestaje być realna, możemy mówić o dokonanej zmianie kategorii czasownika z przechodniego na nieprzechodni. Użycie absolutne zajmuje tu, jak widać, pewne stadium pośrednie pomiędzy użyciem tranzytywnym, z którym łączy je możliwość konotacji obiektu biernikowego, a użyciem intranzytywnym, z którym łączy je faktyczny, aktualny brak takiego określenia. Potencjalne dopełnienia czasowników takich jak *solvere*, *levare* czy *appellere* z ogólnego punktu widzenia mogą być bardzo liczne, jednak w wyspecjalizowanym języku ludzi morza są one ograniczone do minimum, co oznacza, że ich wartość informacyjna jest równa lub prawie równa zeru, w przeciwieństwie do wartości informacyjnej samego czasownika, która w tym wypadku zdecydowanie wzrasta w stosunku do użycia absolutnego. A zatem odpowiedni kontekst lub określone warunki środowiskowe (konsytuacja) mogą sprawić, że dany czasownik okazjonalnie (kontekstowo) zyskuje cechę przechodniości lub ją traci[18].

Poza oddziaływaniem analogicznym w sferze semantyki — wspólnym dla wielu języków indoeuropejskich — intranzytywizacji czasownika na gruncie łacińskim sprzyjało jeszcze zjawisko właściwe jedynie temu językowi. Chodzi tu mianowicie o osobliwą pozycję participium praes. w systemie diatez. Łacina, jak wiadomo, nie posiada w swym systemie osobnych formacji participium dla czasowników medialnych, jakie znamy np. z języka greckiego. Po participium takim, tj. zakończonym na *-menos*, pozostały tu tylko nieliczne ślady: *alumnus* (*qui alitur*), *Vertumnus* (*qui vertitur*). Funkcja participium na *-menos* bardzo wcześnie stała się udziałem formacji na *-nt*, właściwej tak czasownikom przechodnim na *-o*, jak i medialnym na *-or*, czyli tzw. mediopassivom. Już u Plauta spotykamy się z takimi wyrażeniami, jak *quassanti capite* (*Asin.* 403), *crucianti cantherio* (*Capt.* 814), *mensem vertentem* (*Persa* 628), i chociaż język w swoim rozwoju dążył do zastępowania takich wyrażeń przez zwroty zaimkowe, konstrukcje bez zaimka *se* spotyka się raz po raz również w czasach późniejszych, por. Cic. *Tusc.* IV 30: *moventes* (*affectiones*), Verg. *Georg.* I 163: *volventia plaustra* (por. Serv. *Aen.* I 234), Nep. *Dat.* 4,5: *ferens*, Verg. *Aen.* I 234: *volvens* (*annus*); (por. u Homera περιπλομένων ἐνιαυτῶν A 16) obok *volvitur annus* Verg. *Georg.* II 402.

Oddziaływanie analogiczne prowadzi do intranzytywnego użycia tej formacji również od czasowników innych niż mediopassiva, por. *flammans*

[18] W świetle powyższego czasowniki typu *amare* (= mieć kochankę), oraz *appellere* czy *obire*, w których elidowano dopełnienia (*navem, mortem*), w konkretnej sytuacji użyte są kontekstowo (konsytuacyjnie) jako nieprzechodnie, nie zaś jako absolutne, jak chcą np. Ernout-Thomas, *o.c.* s. 211.

Recordemur etiam illius superstitiosi sacrificii mortuorum deae Tacitae dicati, cuius tempore anus piscis caput in igne urebat vinumque libabat[41]. Quae dea, Tacitam dico, aliter Muta vocata a Mercurio, ut Ovidius docet, Iovis iussu ad manes, ut inferorum nympha esset, ducta (et seducta) est[42]. Denique idem poeta hanc cum manibus inferisque coniunctam deam Tacitam matrem Larum fuisse affirmat[43].

Eis rebus perpensis atque consideratis, qui horum tutelarium animorum cultui studemus, sciscitamur ad postremum, quo pacto ignis, serta, flores, Genii affinitas, omnia ea, quae ad manium cultum pertineant, itidem Larum propria sint. Unum responsum datur. Videlicet Lares manium proximi sunt. Ita res se habet.

Quanta sit Larum maniumque differentia, etiam necesse est, sciamus. Quamvis posterius manes quoque di appellentur[44], re vera hominum umbrae sunt manes, Lares deis multo propiores apte ab Horatio parvorum deorum donantur nomine. Dicam Lares et manes animarum fuisse genera, Lares tamen quodammodo versos esse in deos, ne in caelestes quidem, sed in humiliora terrena numina.

Habent Lares, uti dei familiae propitii, in domo focum, qui eorum sacer est ac praecipue ruri colitur. Ibi focus quoddam illius familiaris cultus culmen esse videtur.

Plinius[45] rusticos vomerem, quo primus eo anno sulcus in agro ductus sit, excussum aratro coram tota familia in foco Larum urere narrat. Quam diu id fiat, lupum nulli animalium in pii rustici agro nociturum esse idem auctor addit. Hic mos magiae ritus esse videtur. Subsimilis est ei sacro, quod anus illa Ovidii annosa in Tacitae honorem, uti dea hostium linguas vinciret, faciebat[46]. Ut Lares cum maiorum cultu coniuncti sunt, itidem Tacita, quae apud Ovidium Lara nominatur et mater Larum fit. Ceterum utriusque ritus proprium est, ut in igne deorum sacro aliqua res uratur. Qua usta inimica vis debilitari putatur: hic — hostilium linguarum potestas, illic vincitur vis lupi.

M. Porcius Cato Maior in libro, qui inscribitur *De agri cultura*[47], vilicam hisce verbis Lari honorem reddere iubet: ...*focum purum circumversum cotidie, priusquam cubitum eat, habeat. Kalendis, Idibus, Nonis, festus dies cum erit, coronam in focum indat, per eosdemque dies Lari familiari pro copia supplicet.* Quas in caerimonias rurales Lari familiari debitas utrumque elementum umbrarum sacrum, coronam atque ignem dico, una inductum esse videmus.

---

[41] *Fast.* II 570–580.
[42] *Fast.* II 607–610.
[43] *Fast.* II 612–616.
[44] Cf. e.g. *Fast.* II 535–536; cf. item Zieliński, *o.c.*, I, p. 342–344: *Di Manes*.
[45] *Nat. hist.* XXVIII 267.
[46] *Fast.* II 571–582.
[47] *De agricultura* CXLIII 2.

Praca P. jest niewątpliwie interesująca, porusza wiele istotnych momentów dla Tukidydejskiej problematyki — ale jest to też praca kontrowersyjna. Trudno polemizować z jej podstawową tezą: nie ulega kwestii, że dzieło zawiera pierwiastki sceptycyzmu czy pesymizmu w poglądach historyka na ludzką naturę jako czynnik kształtujący dzieje. Długoletnia wyniszczająca wojna, rozkład społecznego morale, ostateczna klęska Aten i upadek wielkiego mocarstwa nie mogły historyka tych wydarzeń (śledzącego w końcu wzrost tego mocarstwa od jego początków) napawać optymizmem. Zresztą powszechnie się dziś przyjmuje, że skłaniał się ku takim poglądom. O ἀνθρωπεία φύσις u Tukidydesa wiele już pisano. Nie jest to temat nowy: nikt tylko tak dokładnie i tak konsekwentnie tego nie zbadał i nikt nie zadał sobie takiego trudu jak P., aby to tak *explicite* wyłożyć. I tu należy upatrywać zasługę autora. W związku z tym powstaje jednak pewna refleksja ogólnej natury: coraz trudniej jest dzisiaj napisać o wielkim historyku — którym tylu badaczy się interesuje — rzecz łączącą w sobie oryginalność pomysłu z przekonywającą naukową argumentacją. Coraz też mniej badaczy żywi iluzoryczne przekonanie, że są rzeczywiście pierwszymi, którzy zwrócili uwagę na któryś z aspektów jego dzieła.

Co do początków wojny i owej ἀληθεστάτη πρόφασις jako jej rzeczywistej przyczyny — to nadal bardziej przekonują wyważone sądy G. E. M. De Ste. Croix[2]. Postać Peryklesa — pełniej wynurza się z głębokiej analizy H. D. Westlake'a[3]. Kwestię mów Peryklesa i sławnego „Epitafu" omawia nie wyzyskana przez autora praca H. Flashara[4]: znalazłby w niej wiele bystrych myśli, które w niejednym by wzbogaciły, a w niejednym skorygowały jego rozważania. Sprawa powstawania dzieła i jego kompozycji wymagałaby osobnego omówienia: nie mógł jej w swej pracy P. pominąć ze względu na to *quod probandum erat.*

Problem Melos: poświęcone mu prace tworzą obecnie cały księgozbiór. Nikt dziś nie traktuje klęski Ateńczyków na Sycylii w ujęciu Tukidydesa jako kary niebios za imperializm ateński (wyrażenie W. Jaegera) i za brutalne podbicie „małej niewinnej wysepki". Wiadomo, że ani w tym wypadku, ani gdzie indziej Tukidydes nie wyraża moralnych sądów, jest pragmatykiem i analitykiem politycznym: prawienie morałów nie leży w jego naturze ani nie mieści się w etosie jego metodycznych zasad. Nie było więc potrzeby tak szczegółowo tego dowodzić i uzasadniać. P. objaśnia szereg interesujących terminów ze słownika społeczno-politycznego, wskazuje trafnie na ich konotacje (np. ἀπραγμοσύνη — nieinterweniowanie, ἀνδραγαθίζεσθαι — „play a gentleman or philanthropist") i jest to chwalebne, ale objaśnia też terminy z dziedziny motywacji psychologicznej (jak pojęcia strachu, wstydu itd.) i tu nie ze wszystkim można się zgodzić. W wątpliwych wypadkach wypadało sięgnąć po wartościowe dzieło P. Huarta, *Le vocabulaire de l'analyse psychologique dans l'oeuvre de Thucydide*, Paris 1968.

Garść przytoczonych tu dla egzemplifikacji uwag krytycznych nie ma na celu pomniejszenia bezsprzecznej wartości tej książki jako jeszcze jednego sposobu odczytania ogólnej koncepcji dzieła Tukidydesa. Pracę cechuje logiczna konstrukcja, umiejętność dowodzenia i kojarzenia faktów, duża sprawność interpretacyjna: również więc ze względów metodologicznych zasługuje na uważną lekturę.

Romuald Turasiewicz (Kraków)

---

[2] G. E. M. De Ste. Croix, *The Origins of the Peloponnesian War*, London 1972.
[3] H. D. Westlake, *Individuals in Thucydides*, Cambridge 1968.
[4] H. Flashar, *Der Epitaphios des Perikles. Seine Funktion im Geschichtswerk des Thukydides*, Sitzungsberichte der Heidelberger Akad. der Wissenschaft., Heidelberg 1969.

Eos LXXI 1983
PL ISSN 0012–7825

P. CALPURNIUS PROCULUS, DER STATTHALTER VON MOESIA INFERIOR

(ANHANG ZU EOS LXIX 1981, 315–317)

Von

LESZEK MROZEWICZ

In der veröffentlichten bemalten Bauinschrift aus Novae (Moesia Inferior) aus den Jahren 176–180, hatte ich den P. CALBVRNI[us], den angeblichen Statthalter von Moesia Inferior, mit Calpurnius Iulianus aus der dakischen Inschrift CIL III 1566 (Băile Herculane) identifiziert. Dies war in Anlehnung an die CIL-Edition dieses Textes als auch die bisherigen Festlegungen im Bereich der Chronologie der untermoesischen Legaten, vor allem von A. Stein und J. Fitz, möglich gewesen. Jedoch die Veröffentlichung einer neuen, auf Grund der durchgeführten Autopsien des Steines zum Vorschein kommenden Lektion der dakischen Inschrift, nach der Calpurnius Iulianus Statthalter Dakiens Superior in den Jahren 153–156 gewesen war, zwingt uns, auf eine derartige Identifizierung zu verzichten[1].

Dieser Umstand erlaubt wiederum anzunehmen, daß unter P. CALBVRNI[us] aus Novae ein bisher unbekannter Statthalter der Provinz Moesia Inferior verborgen ist, da die zwei übrigen mit *gentilicium* Calpurnius, wie ich es früher aufgezeigt hatte, aus chronologischen Gründen nicht berücksichtigt werden können.

Unter *viri consulares* dieser Zeit, d.h. der sechziger und siebziger Jahre des 2. Jhs. verdient P. Calpurnius Proculus die Aufmerksamkeit: sowohl

---

[1] Siehe: *P. Calpurnius Iulianus, der Statthalter von Moesia Inferior*, Eos LXIX 1981, S. 315–317; *Lateinische Inschriften* (poln.), in: *Novae-Sektor Zachodni 1976, 1978*, Poznań 1981, S. 130–132. Neue Lektion der Inschrift CIL III 1566 in: I. Piso, *Zur Laufbahn des Calpurnius Julianus*, Römisches Österreich III 1975, S. 175–182; I. I. Russu, *Inscripţiile Daciei Romane*, III/1, Bucureşti 1977, S. 89–92, Nr. 67: *Herculi, Genio Loci, Fontibus Calidis, Calpurnius Iulianus v(ir) c(larissimus) leg(atus) leg(ionis) V Mac(edonicae), leg(atus) Aug(usti) pr(o) pr(aetore) [pro]v(inciae) [Da]ciae [Superioris]s* – oder: [*pro se et sui*]*s* – *v(otum) l(ibens) s(olvit)*. Cf. E. Birley, *Inscriptions Indicative of Impending or Recent Movements*, Chiron IX 1979, S. 497. Siehe auch: B. E. Thomasson, *Laterculi praesidum: Moesia, Dacia, Thracia*, Göteborg 1977, S. 10, 34, 39: die Zuordnung der Ansichten von A. R. Birley und J. Fitz diesem Forscher ist ein gewöhnliches Mißverständnis. Der Umstand, daß ich in meinem vorigen Artikel die neue Lektion CIL III 1566 nicht berücksichtigt hatte, ergibt sich daraus, daß ich früher keinen Zugang zu ihr gehabt hatte.

consilio Mars duello Lares † coillo potentes. Pars inscriptionis, quae *Larum* vocem sequitur, corrupta est. Forsitan *coillo* idem atque *cum illo* esse interpretari debemus. Ceterum Consum, qui hoc loco consilio subiungitur, et Martem, omnino bellicum deum, agriculturae praeditos esse scimus. Uterque quantum in cultum agrestem valeret, a Thaddaeo Zieliński praedicatum est[4]. Vir ille doctissimus Consum frugum custodem, Martem autem simul belli atque messis deum esse affirmavit[5].

Agrestem aut potius rusticam Larum cultus naturam Marcus Tullius Cicero philosophica iura sacra rei publicae constituens his verbis dilucide reddit: *Eandem rationem* [ac templa in urbe] *luci habent in agris. Neque ea, quae a maioribus prodita est quum dominis, tum famulis, posita in fundi villaeque conspectu, religio Larum repudianda est*[6]. Porro addit: *Constructa a patribus delubra in urbibus habento. Lucos in agris habento et Larum sedes*[7].

Quare Larum cultus lucorum cultui, quem Cicero supra laudat, annexus sit, Servius Maurus Honoratus grammaticus idemque Vergilii interpres explanare conatur. Qui lucos ideo sacros habet, quod a piis animis aut manibus, qui iidem atque Lares sint, incolantur. Dicit enim: (in *Aen.* I 441) *Ubicumque Vergilius lucum ponit, sequitur etiam consecratio...; dicuntur enim heroum animae lucos tenere*; (in *Aen.* III 302) *lucum...* [Vergilius] *numquam ponit sine religione*; *nam in ipsis* [lucis] *habitant manes piorum, qui Lares viales sunt.*

Albius Tibullus vero in elegorum libro primo (I 1,19–20) cultum describens rusticum Lares agri custodes vocat:

Vos quoque, felicis quondam, nunc pauperis agri
Custodes, fertis munera vestra, Lares.

Caius Plinius Secundus agricolas vomerem, quo primus sulcus eo anno in agro ductus sit, aratro excussum, tota familia congressa, in foco Larum urere et morem illum contra vim lupi efficacem esse credere in *Naturali historia* (XXVIII 267) memorat.

Molliti precibus et rustici cultus sacrificio Lares arva eorumque fruges ab adversa tempestate et pios agricolas a periculo calamitateque defendere solebant. Quorum cultum ac tutelam Quintus Horatius Flaccus in tertio *Carminum* libro[8] ita canit:

Caelo supinas si tuleris manus
nascente luna, rustica Phidyle,
si ture placaris et horna
fruge Laris avidaque porca:
nec pestilentem sentiet Africum
fecunda vitis nec sterilem seges

---

[4] *O.c.* p. 150.
[5] Ibid. p. 222 sqq.
[6] *De legibus* II 1.
[7] Ibid. II 8.
[8] *Carm.* III 23,1–8.

tycznego identyczne. Gramatyczne odróżnienie podmiotu od dopełnienia pozwala na umieszczenie na tej samej płaszczyźnie również innych podmiotów, np. *ego et frater meus nos lavamus*, czy innych obiektów, np. *res publica se meque repetebat* (Cic. *dom.* 141), na stosowanie różnego rodzaju antytez i paralel, np. *ubi se adiuvat, ubi me adiuvat* (Pl. *Persa* 304). Semantyczna jedność podmiotu i obiektu z kolei oznacza równocześnie jedność działania (podmiot) i doznawania (obiekt). Jest rzeczą zrozumiałą, że w różnych konstrukcjach jeden lub drugi moment może być bardziej lub mniej widoczny. Uwypukleniu momentu działania sprzyja podkreślenie roli podmiotu (agensa), np. za pomocą partykuły wzmacniającej: *tandem impetravi ut egomet me corrumperem* (Pl. *Merc.* 344), lub przez wprowadzenie dodatkowego zaimka: *fugat ipsus se ab suo contutu* (Pl. *Trin.* 262); odwrotnie, moment doznawania (przejmowania skutków czynności agensa) podkreślony być może przez położenie nacisku na obiekt, np. przez pleonazm typu *mulier se suamque aetatem spernit* (Pl. *Most.* 250), lub przez podwojenie zaimka, np. *gloria maxima sese nobis ostentat* (Enn. *ann.* 391). W wypadku podkreślenia agentywnego charakteru podmiotu mamy zatem do czynienia z normalną konstrukcją przechodnią, której odmienność przejawia się jedynie w szczególnym charakterze dopełnienia, przez jego identyczność z podmiotem[23]. Jeśli natomiast bardziej uwidoczniony zostanie obraz reakcji obiektu na czynność podmiotu, fraza referencyjna nabiera charakteru pasywnego[24] lub intranzytywnego. Mielibyśmy tu zatem do czynienia z sytuacją analogiczną jak przy powstawaniu passivum z medium, w zależności od tego, jak ujmowano początkowy (wyjściowy) i końcowy (docelowy) punkt czynności. Tutaj sytuacja się powtarza, tyle że pod inną, mianowicie analityczną postacią.

Fakt, że łacina, zwłaszcza ludowa, wykazuje postępującą skłonność do zastępowania medialnych formacji syntetycznych zwrotami refleksywnymi, jest powszechnie znany. Dodać tu można jedynie, że afirmacją tego jest oddawanie w poklasycznych przekładach greckich form medialnych właśnie przez zwroty refleksywne, np. καταπλησσόμενοι = = *consternantes se*, ἐξεπλήσσοντο (ἐθαμβοῦντο) = *stupebant se* itp.[25]

Przyczyny zastępowania formacji na *-or* przez *se -o* są różnorodne. Poza ogólnie znanym faktem, że konstrukcje peryfrastyczne mają zwykle przewagę nad syntetycznymi przez to, że są bardziej ewidentne, że bardziej uwypuklają wyrażenie oddając je dosadniej, trzeba zwrócić jeszcze uwagę na kilka zjawisk typowych dla łaciny. Wiadomo np., że tzw. mediopassiva stosunkowo wcześnie mogły ukazywać się w podwójnej postaci

---

[23] Stąd postulat niektórych gramatyków, by takich zwrotów, jak przykładowo *se interficere* nie zaliczać do refleksywnych, a uważać za takowe tylko te, które mogą konkurować z medium, np. *se mutare/mutari*, por. Dräger, *Hist. Synt.*, s. 142.

[24] Proces ten, zapoczątkowany w łacinie, zostaje zakończony dopiero w jęz. romańskich, por. Meyer-Lübke, *o.c.*, III § 382.

[25] Por. Compernass, *Vulgaria*, Glotta VIII 1917, s. 109.

czyni LSJ, tylko do r. 600 n.e. — to i tak chodzi tu o okres 2000 lat. Literatura grecka rozwijała się w różnych gatunkach, które używały różnego charakterystycznego dla nich słownictwa. Słownik grecki reprezentuje więc diasystem, połączenie słownictwa różnych epok i gatunków podlegającego zmianom semantycznym w różnych epokach i rodzajach literackich. Nowoczesność metod leksykograficznych polega nie tylko na włączeniu jak największej ilości struktur leksykalnych w różnych ich połączeniach, ale na uwzględnieniu pól językowych jako jednostek powiązanych semantycznie. Ustalenie konotacji wyrazu przez badanie jego poszczególnych desygnatów w celu wyłowienia ich cechy relewantnej, dającej podstawę do przenoszenia zmian wyrazu na bazie cech przenośnych desygnatów, musi być z czasem coraz szerzej uwzględniane przez leksykografów. W istocie znaczenie wyrazu można ustalić przede wszystkim za pomocą opozycji, które zawiera w swym polu semantycznym. Daleko dziś jeszcze do powstania ogólnie przyjętej teorii pola semantycznego, z drugiej strony brak opracowań czy opisów poszczególnych pól semantycznych większości wyrazów greckich. Autorzy omawianej książki uświadamiają sobie, że w tym kierunku musi pójść nowoczesna leksykografia i liczą w przyszłości przy redagowaniu słownika na coraz liczniejsze studia z tego zakresu przede wszystkim swego macierzystego ośrodka madryckiego[11]: na razie jednak, jak się zdaje, stanowią one przysłowiową kroplę w morzu.

Romuald Turasiewicz (Kraków)

Eos LXXI 1983
PL ISSN 0012–7825

Klaus Brinkmann, Aristoteles' allgemeine und spezielle Metaphysik, „Peripatoi" philologisch-historische Studien zum Aristotelismus, Bd. XII, Walter de Gruyter, Berlin—New York 1979, ss. 256.

Opublikowane niedawno dzieło Brinkmanna na temat ogólnej i specjalnej metafizyki Arystotelesa posiada charakter analizy systematyzująco-adaptacyjnej. Autor opiera się oczywiście nie tylko na tekstach *Metafizyki*, ale również na innych pismach Stagiryty, przede wszystkim na *Kategoriach*, *Analitykach wtórych*, *Fizyce* oraz *O duszy*. Praca Brinkmanna jest z gruntu nowoczesna i nie pomija żadnego z zagadnień, które w obecnych dążeniach do należytego zrozumienia tekstów *Metafizyki* zyskały znaczenie problemów kardynalnych.

Autor podkreśla, że nie jest zwolennikiem tezy, jakoby Arystoteles w traktatach tzw. *Metafizyki* stworzył system filozoficzny, lecz uważa, że wychodząc z pewnych podstawowych założeń, systematycznie dalej rozwijał swe myśli. Rozdział I — zatytułowany „Wątek teorii pryncypiów" — orientuje nas wstępnie o tematyce niektórych ksiąg *Metafizyki* w odniesieniu do teorii bytu.

Już w ks. Alfa — pomimo przeważającego w jej treści materiału historycznego — charakteryzuje Arystoteles, w sposób co prawda tylko pośredni i fragmentaryczny, poszukiwaną wiedzę naukową, zwaną także σοφία, której przedmiotem są przede wszystkim przyczyny i pryncypia. Najwyższy stopień tej wiedzy określa Arystoteles

---

[11] Por. tu dla egzemplifikacji prace: E. Gangutia, *Sobre el vocabulario economico de Homero y Hesiodo*, Emerita XXXVII 1969, s. 63—93, oraz tejże autorki, *El campo semántico vida/muerte de Homero a Platón*, Madrid 1972; C. Roura, *El campo semántico 'tiempo' de Homero al atico del siglo V*, Madrid 1970, i in.

jako podwójnie boski, jako że Bóg sam stanowi jedną z pierwszych przyczyn oraz pryncypium, a zarazem on jedynie jest w pełnym posiadaniu tej wiedzy (*Met.* 983 a 5–10).

Przechodząc z kolei do księgi Gamma (pomija tu bowiem aporematyczną księgę Beta) stwierdza, że podane tam określenia poszukiwanej σοφία jako tej wiedzy, której przedmiotem jest ὄν ᾗ ὄν (*Met.* 1003 a 21), a także wiedzy o tym, co ogólne, oraz o pierwszej substancji (*Met.* 1005 a 35 — por. 1026 a 26–31), mają charakter nieco zagadkowy i trudny do uzgodnienia z tym, co na temat pierwszej filozofii czytamy w księdze Epsilon 1.

W księgach Zeta, Eta, Theta i Lambda οὐσία występuje w trojakim znaczeniu i nadal pozostaje otwartą kwestia, czy stanowi ona przedmiot badania jako ogólny typ bytu, jako dziedzina bytu, czy jako wprawdzie zrejonizowany, ale jednostkowy typ substancji; w księdze Lambda czytamy zresztą, że o οὐσία mówić można w wielorakim sensie, przy czym Arystoteles dzieli substancje na trzy rejony (*Met.* 1069 a 30–33). Dalej jednak mówi on — wprowadzając nowy podział — że istnieją trojakie οὐσίαι: materia, o ile pojawia się jako zindywidualizowana, natura jako istota danej rzeczy oraz złożony z obojga byt jednostkowy, czyli indywiduum (*Met.* 1070 a 9–13).

I tu stawia Brinkmann pytanie, jak ten nowy podział ma się do poprzedniego, typologicznego? Aby na nie odpowiedzieć, pragnie najpierw ocenić, co daje nam podział według typów substancji. Najważniejsze spośród odnośnych tekstów (Epsilon 1, Lambda 1 i 6) wykazują, że rozróżnienie według rejonów bytów substancjalnych stanowi podział klasyfikacyjny, uzależniony od stosowanych kryteriów (np. materialny albo niematerialny, ruchomy albo nieruchomy, a jeśli zmysłowy, to czy zniszczalny albo niezniszczalny). Podział taki możliwy jest tylko wtedy, jeżeli przyjmujemy, że substancje istnieją, oraz jeśli wiemy, co to jest substancja, lub co przez pojęcie „substancja" rozumiemy. A więc pytanie: „czym jest οὐσία jako typ bytu?" ma pierwszeństwo przed pytaniem: „jakie istnieją zrejonizowane typy tego bytu?". A że z drugiej strony — jak przypomina autor — οὐσία nie może być po prostu identyfikowana z substancją, więc niezbędne staje się właśnie wyjaśnienie, jakie typy bytu pojęcie οὐσία obejmuje i czy owe typy bytu dadzą się jakoś uporządkować. Pytanie: „czym jest οὐσία jako typ bytu?", jest pytaniem ontologicznym i należy — o ile abstrahuje od zrejonizowanych typów substancjalnych — do zakresu *metaphysica generalis*; to pytanie określa też Arystoteles jako główny przedmiot filozofii (*Met.* 1028 b 2–4), ale zbadać jeszcze trzeba, czy traktuje on je i rozwiązuje również w sensie ontologii ogólnej.

Z tego, co Stagiryta w ks. Alfa mówi o poszukiwanej wiedzy jako mającej za przedmiot pryncypia i przyczyny, wynika, że oczekiwał od niej ostatecznego uzasadnienia rzeczywistości; w myśl Gamma 1 żądanie to spełnić winna wiedza o bycie jako takim, czyli ontologia, a wiąże się to z jej uogólniającym charakterem (*Met.* 1003 a 22–24). W ontologii na pierwszy plan wysuwa się οὐσία (Gamma 2), toteż właśnie jej pryncypia i przyczyny wyjaśnią nam byt. Wszelako funkcja ta przysługuje jedynie pewnej określonej οὐσία, a mianowicie substancji pierwszej, która — jak się powszechnie przyjmuje — staje się przedmiotem badania w księdze Lambda.

I tutaj zaznacza Brinkmann, że — po pierwsze — οὐσία określać może nie tylko „substancję", lecz także „istotę bytu", a dalej, że jej rozróżnienie jako ὕλη, substancji oraz istoty w sensie typów bytu nie wyczerpuje sprawy, gdyż istnieją także inne typy bytu, które nie dadzą się określić mianem οὐσία; do nich zalicza on np. jakość i ilość. Jak widzimy, podciąga autor przypadłości kategorialne pod pojęcie „typów bytu".

W związku z tym narzuca się oczywiście zagadnienie hierarchii typów bytu, jak również pytanie, którym typem bytu — wraz z jego zrejonalizowanymi odmianami — winna się pierwsza filozofia zajmować.

Aby móc podjąć próbę znalezienia odpowiedzi na to pytanie, rozpatruje Brinkmann w drugiej części tego rozdziału to, co nazywa „argumentem logicznym na rzecz

które dotyczą różnych postanowień administracji, nie odpowiada zaś prawdzie w stosunku do wszystkich innych np. nagrobnych, wotywnych, miłosnych itd. Z kolei przechodzi autor do scharakteryzowania zmian leksykalnych w prozie attyckiej okresu oświecenia w związku z rozwojem myśli intelektualnej i abstrakcyjnej stwierdzając nie bez racji (s. 180): „es el origen del léxico intelectual del griego, de la *koiné*, y a la larga, de todas las lenguas del mundo". Następnie omawia *koiné*. Niezwykle cenne są rozważania na temat ostatnich dialogów Platona, zwłaszcza *Praw*, które prezentują nowe słownictwo wprowadzające *koiné*. Wydaje się jednak, że autor zbyt słabo wyzyskał pracę swego rodaka A. Diaz Tejera, *Ensayo de un metodo linguistico para cronología de Platón* (Emerita XXIX 1961, s. 241 n.): zastosowanie czysto językowych badań przy użyciu maszyn elektronicznych pozwala uściślić chronologię pism filozofa nakreśloną przez stylometryczne metody W. Lutosławskiego.

Nie budzi zdziwienia to, że rozdział poświęcony słownictwu mykeńskiemu wyszedł spod pióra Adradosa, który dał liczne dowody swych zainteresowań mykenologicznych. Uczony ów dowodzi (s. 188) konieczności wcielenia słownictwa mykeńskiego do DGE wychodząc z założenia, że w końcu prezentuje ono tylko wcześniejszą fazę rozwojową języka greckiego. Chodzi tu przede wszystkim o uwzględnienie tych wyrazów, których wartość fonetyczna zdaje się nie budzić wątpliwości. Szereg prac dotyczących słownictwa mykeńskiego może stanowić tu pewną pomoc — począwszy od pracy A. Marpurgo, *Mycenaeae Graecitatis Lexicon*, Roma 1963, a skończywszy na pracy J. P. Oliviera, L. Godarta i in., *Index Généraux du Lineaire B*, Roma 1973. Zdaniem Adradosa (s. 191) „brak nam jednak kompletnego słownika mykeńskiego, który by odpowiadał poziomowi naszej znajomości tekstów. Te słowniki, które posiadamy, nie włączają ostatnich znalezisk, ani nie dają dostatecznych objaśnień. Brak opracowania typonimów i antroponimów jest dodatkowym utrudnieniem"[9].

Istotne znaczenie dla nowożytnej leksykografii ma przyczynek napisany przez Facala: *Trabajos lexicograficos con ordenador*. Jest rzeczą oczywistą, że żadna maszyna programująca nie może ułożyć słownika, ponieważ nie potrafi opracować hasła: może tylko w sposób mechaniczny sporządzić indeks lub konkordancję. Wykonuje zatem robotę wstępną, jak zebranie materiału i pierwszą klasyfikację. Następne zadania, jak analiza i klasyfikacja semantyczna słownictwa, nie są już dostępne dla programu maszynowego i mogą być wykonane tylko przez leksykografa[10]. Stąd walka między obrońcami i przeciwnikami maszyny nie ma sensu, gdyż maszyna jest pożyteczna, ale nie zastąpi człowieka. Istnieje opinia, że ci, którzy pracują z pomocą maszyn, zaczynają wszystko od zera i na nowy rachunek. Jest to poważny błąd: z około 3 tysięcy autorów literatury greckiej kilkuset nie doczekało się dotychczas indeksu, konkordancji lub leksykonu, a w wielu przypadkach istniejące indeksy są niekompletne lub przestarzałe. Pomoc maszyny jest tu więc konieczna. Pomijając inne kwestie warto zatrzymać się przy sprawie grafii: otóż postuluje się tu konieczność zachowania form poświadczonych w innych dialektach poza attyckim w ich oryginalnej grafii, ponieważ transkrybowanie ich w alfabecie jońskim może spowodować błędne odczytania fonetyczne.

Ostatni rozdział, którego autorem jest Adrados, dotyczy relacji językoznawstwa ogólnego do leksykografii greckiej. Otóż podstawowy zasób słownictwa greckiego oblicza LSJ na ok. 80 tys. wyrazów. Wiadomo, że język ten rozwijał się w okresie znacznie dłuższym, niż tam się przyjmuje: mamy świadectwa tego języka począwszy od XIII w. p.n.e. (a może XV w.) aż do dziś. Gdybyśmy ten okres ograniczyli, jak to

---

[9] Praca O. Landau, *Mykenisch-griechische Personennamen*, Göteborg 1958 — jest już dziś przestarzała.

[10] Por. tu też E. Fernández Galiano, *Panorama general de los tratamientos por ordenador en filología y lingustica griega y latina*, Rivista de la Universitad Complutense de Madrid XXV (CII) 1976.

ut denique *domus* ac *Lar* idem fierent et *Laris* nomen in *domum* plane transferretur.

Supra citatis locis, quos apud scriptores Romanos invenimus, nomen *Laris* aut singulariter aut pluraliter effertur. Lares plurativo numero dicti aut diversorum agrorum domiciliorumve animi tutelares aut unius villae tutores sunt. Hic quoque singularis Lar crebro prodit.

Laris nomen in singulari pluralive numero dicendum etiam domum significare potest. Usus autem numeri singularis vel pluralis ambiguus est et haec aut illa forma ad arbitrium dicentis dantur. Cuius rei exemplo sint nobis duo Ovidii vatis in *Remediis amoris* reperti versus (236 et 240) propinqui et cohaerentes:

Forsitan a Laribus patriis exire pigebit...
...Nec te Lar patrius, sed amor revocabit amicae...

Numerorum, in quibus *Laris* nomen dicebatur, usum et aetatem, qua *Laris* vox domum significare coeperat, Georgius Wissowa[21] perquirere atque statuere conatus est. Vir ille litteratissimus *Laris familiaris* nomen usque ad divi Augusti sacrorum instaurationem, post quam Lares divini gemelli fiunt, semper singulariter dictum esse affirmat. Attamen nota sunt viro docto antiquorum scriptorum testimonia, quibus plurativi *Lares familiares* nuncupantur. Hanc pluralem Larum nominis formam Wissowa singulorum, qui in variis domibus colebantur, animorum summam reddere sive omnium, qui ad focum domesticum celebrabantur, ut Vestae, Larum Penatiumque communem, non satis tamen expressam nuncupationem esse interpretatur. Ad hunc modum Plautum[22] et Ciceronem[23] *Larum* nomine pluraliter dicto usos esse idem perscrutator opinatur.

Praeterea vir ille eruditissimus primo ante aeram nostram saeculo pro notione domus translatum Laris nomen primum singulari deinde etiam plurali numero dici affirmat. Decimi Laberii comoediae, cuius titulus incertus est, prologi fragmentum[24] vetustissimum omnino locum esse, quo Lar domum valeat, idem Wissowa putat. In prologo comoediae auctor ita de se ipso narrat:

Eques Romanus e Lare egressus meo
Domum revertar mimus.

Catilinae, quae apud Sallustium Crispum[25] legimus, verba: *Illos binas aut amplius domos continuare, nobis Larem familiarem nusquam ullum esse* Wissowa secundum quoad vetustatem locum, ubi *Lar* pro *domo* ponitur, putat.

Non omnia, quae vir ille religionis Romanae peritissimus sibi statuerat, et quae supra proposuimus, nobis quoque placent. Tractat enim Wissowa

[21] Wissowa, *o.c.* p. 149; 150.
[22] in comoediae, quae inscribitur *Rudens*, versu 1206.
[23] *De leg.* II 42; *De domo* 108; *Pro Quinctio* 85; in aliis quoque locis.
[24] fr. 110 (*Comicorum Romanorum fragmenta*, rec. O. Ribbeck, Hildesheim 1962, p. 296).
[25] *Coniur. Catilinae*, XX 11.

kich w Hiszpanii na 40 000, Bieńkowski przyjmuje 30 000 piechoty i 10 000 jazdy, podobnie ocenia je J. van Ooteghem[12].

Dane dotyczące zmian w stanie liczbowym wojska są skąpe, wiemy o tych sprawach bardzo niewiele, a nadto korelacja między podanymi przez różnych autorów wielkościami jest bardzo trudna. Wiemy, że w okolicach Saguntu Sertoriusz pobił Pompejusza, który stracił około 2000 ludzi, ale straty Sertoriusza wynosiły prawie połowę jego sił. Metellus pokonał Perpernę zabijając mu 5000 ludzi, ale następnego dnia Sertoriusz ściągnął wojska posiłkowe złożone z plemion „barbarzyńskich" i uderzył na Metellusa. Orozjusz wymienia bitwę, której nie umiejscowił, ale szacuje straty Pompejusza na 10 000 żołnierzy. Nie wiemy, o jaką bitwę tu idzie i w jakim pozostają stosunku te dane do przytoczonych wyżej liczb przekazanych przez źródła[13].

Próby określenia strat w ludziach w czasie wojny nastręczają poważne trudności przede wszystkim dlatego, że starożytne źródła zawyżały z reguły siły przeciwnika, aby usprawiedliwić już to własne klęski, już to podnieść rangę swego zwycięstwa. Przy braku danych o czasie trwania wojny i stanie wojsk trudno się kusić o próbę obliczenia choćby w przybliżeniu zapotrzebowania na zboże i inne środki żywności.

Rozważania o zaopatrzeniu armii rzymskiej w żywność mają oczywiście znaczenie teoretyczne, gdyż skąpe zresztą dane o normach żywnościowych dla żołnierzy pochodzą od Polibiusza i dotyczą połowy II wieku p.n.e.[14] J. Kromayer i G. Veith podają miesięczne przydziały pszenicy i jęczmienia na jednego żołnierza dla wojsk rzymskich i sprzymierzonych, a mianowicie[15]:

Rzymianie		Sprzymierzeńcy	
pszenica	jęczmień	pszenica	jęczmień
piesi — 4 modie	—	piesi — 4 modie	—
konni — 12 modiów	42 modie	konni — 8 modiów	30 modiów

Zarówno Rzymianie, jak i sprzymierzeńcy otrzymywali więc po 4 modie (1 modius = 8,75 l) pszenicy miesięcznie. Natomiast jazda rzymska winna była otrzymać 12, a jazda sprzymierzonych 8 modiów pszenicy miesięcz-

---

[12] Schulten, *o.c.* s. 63; Bieńkowski, *o.c.* s. 11; J. van Ooteghem, *Pompeé le Grand, Bätisseur de l'Empire*, Bibliotheque de la Faculté de Philosophie et Letters de Namur, Fasc. 19, Extrait des Mémoires in 80 de l'Académie Royale des Sciences, des Lettres et des Beaux Arts de Belgique, Cl. Lettres, t. XLIX, Louvain-Paris 1954, s. 102.

[13] Orosius V 23, 11.

[14] Polybios VI 39, 12—15.

[15] J. Kromayer i G. Veith, *Heerwesen und Kriegführung der Griechen und Römer*, Handbuch der Altertumswissenschaft, Abt. 4, Teil 3, Bd. II, München 1928, s. 328; M. Rambaud, *Légion et l'armée romaine*, Revue des Etudes Latines XLV 1967, s. 116 n.

zasadnicze znaczenie w tego rodzaju dociekaniach. Czytelnik odczuwa też brak podsumowań przeprowadzonych rozważań i analiz. Mniejszą wartość prezentuje rozdział dotyczący greckiej leksykografii antycznej i średniowiecznej, ponieważ zbiera raczej znane, niekiedy podręcznikowe czy encyklopedyczne wiadomości. Natomiast znacznie ciekawsze są uwagi na temat zainteresowań semantycznych, leksykalnych, dialektycznych, etymologicznych wśród antycznych filologów, o metodach i założeniach opracowanych przez nich słowników, o słownikach do poszczególnych autorów, zwłaszcza do Homera i komediopisarzy, o nasileniu tych zainteresowań w okresie drugiej sofistyki. Szkoda tylko, że tak niewiele mówi autor (Serrano Aybar) tej części opracowania o społecznych przede wszystkim i kulturowych uwarunkowaniach tych zainteresowań. Niewątpliwie wartościowy jest przyczynek, który poświęca attycyzmowi Adrados, zwłaszcza że badał ten problem w osobnym studium[3]. Jednakże pewną przesadą trąci sformułowanie (s. 93): „asi, pues, no es que este movimiento sea el comienzo de un proceso para dar nueva vida a las antiguas formas, sino que la obsesión por cuidar el estilo llega a ser cultivada de tal manera que este llega a convertirse en una pieza de museo". Stosunkowo słabo wypadł w tym opracowaniu przegląd słowników do mowców (tylko 2 strony) z braku, jak się zdaje, poważniejszego przygotowania w zakresie antycznej retoryki autora tego rozdziału. Data umieszczenia Harpokrationa, autora *Słownika do 10 mowców* — w okresie Antoninów jest niepewna, zwłaszcza że została oparta na tej tylko przesłance, że Harpokration nie cytuje żadnego gramatyka i leksykografa z epoki poaugustowskiej.

Przegląd i ocenę nowożytnej leksykografii greckiej zawiera rozdział opracowany przez Lopeza Facala. Rozpoczyna go omówienie pierwszego nowożytnego *Dictionarium Graecum* (Mediolan 1478) Giovanniego Crestoniego. Wnikliwej ocenie poddaje autor *Thesaurus Linguae Graecae* H. Stephanusa (1572), monumentalne dzieło konkurujące z powodzeniem z *Thesaurus Linguae Latinae* (ojca — Roberta). Z punktu widzenia leksykologicznego przedstawiono zarówno walory, jak i braki tego epokowego leksykonu, który do czasu wydania słowników Passowa i Liddell-Scotta uchodził za niezrównany, a i dziś bywa narzędziem pomocnym w różnego rodzaju pracach filologicznych. Zalety słowników Passowa i Liddell-Scotta są powszechnie znane i nie wymagają komentarza. Znakomite dzieło Liddell-Scotta uzupełniane przez późniejszych wydawców Jonesa i McKenzie, odpowiadające poziomowi filologii greckiej pierwszej połowy XX wieku nie jest wolne od uchybień nie tylko w nieprecyzyjnym opracowaniu niektórych haseł, ale także w przyjętej strategii metodycznej. Za arbitralną i nieprzekonywającą decyzję uważa Lopez Facal pominięcie słownictwa patrystycznego w leksykonie uwzględniającym piśmiennictwo greckie do r. 600 n.e., a zatem wykluczenie wielu autorów tylko ze względu na ich przekonania religijne, ew. pewien puryzm językowy (np. wyłączono Didymosa Aleksandryjskiego, a uwzględniono Adamantiosa Fizjognomika i Hefajstiona Astrologa). Skrajnym przypadkiem jest tu przykład Nonnosa, którego twórczość została leksykalnie okrojona: *Dionizjaka* uwzględniono, zaś *Parafrazę Ewangelii św. Jana* odrzucono. Jeżeli czynnik ideologiczny przyczynia się do powstawania zmian semantycznych, to byłoby rzeczą interesującą móc śledzić słownictwo chrześcijańskie sprzed r. 600 n.e. Nie jest też udane ujęcie terminologii metrycznej, o której już K. J. Dover[4] pisał: „the principal articles on metrical terms are characterised by the highest degree of confusion and error". Opuszczono też imiona własne, nazewnictwo — stanowiące integralną część słownictwa, i to część szczególnie charakterystyczną. Uwagi krytyczne wypełniają ss. 122—125. Dalej omówiono z dużym znawstwem słowniki do poszczególnych autorów, do

[3] F. R. Adrados, *Sobre el movimiento aticista*, Estudios Clásicos XIV 1970, s. 340 n.

[4] K. J. Dover, *The Poetry of Archilochus*, [w:] *Entretiens sur l'Antiquité Classique*, X, Genève 1963, s. 185 n.

Dostawy dla wojska musiały być wyczerpujące, skoro po pięciu latach wojny wystarczył jeden rok nieurodzaju, by Galię dotknęła klęska głodu. Z listu Pompejusza do senatu wynika, że właśnie największy nieurodzaj w Galii miał miejsce w 75 r., a więc wtedy, gdy jego armia zimowała w Galii i cierpiała niedostatek żywności[34]. W następnym roku i, jak należy przypuszczać, w dalszych latach żniwa w Galii były także ubogie: ...*namque his praeter solita vitiosis magistratibus, cum per omnem provinciam infecunditate bienni proximi grave pretium fructibus esset*[35].

Miejsc ani okolic, w których zimowały legiony rzymskie, nie znamy. Niektóre z nich mogły znajdować się w południowej Galii nad granicą Hiszpanii, przypuszczalnie nad samym morzem, gdyż tą drogą mogły w razie potrzeby dotrzeć wielkie statki transportowe. Kwaterowanie żołnierzy było uciążliwe dla miejscowej ludności do tego stopnia, że chętnie wykupywano się, by uniknąć tego przykrego obowiązku, zwłaszcza że wojsko w czasie postoju dopuszczało się grabieży i gwałtów.

Z poprzednim zagadnieniem wiąże się sprawa wartości bojowej żołnierzy rzymskich w Hiszpanii. Tylko sygnalizuję ten problem ze względu na brak dokładnych informacji. Za przechodzenie żołnierzy na stronę przeciwnika, a więc dezercję, z reguły nie ponoszono odpowiedzialności. Perperna po zabójstwie Sertoriusza usilnie zabiegał o przychylność wojska. Żołnierzy pozyskiwał nagrodami i groźbami kar wojskowych, a najbardziej oporni zostali straceni[36]. Wielu też żołnierzy Sertoriusza przeszło do obozu Pompejusza, gdy tylko zorientowali się, że wzrastają szanse jego zwycięstwa. Cyceron w mowie przeciw Werresowi podaje, że za dezercję nikogo nie pociąga się do odpowiedzialności, a namiestnik Sycylii był niezadowolony, gdy burza morska zniosła żołnierzy sertoriańskich na wyspę: ...*quorum alios Sertorianos milites fuisse insimulabat et ex Hispania fugientis ad Siciliam adpulsos esse dicebat*[37].

W Italii wystąpiły również trudności, które pogłębiły kryzys republiki, jaki ujawnił się w wojnie z Sertoriuszem. Są one związane z ucieczką kilkudziesięciu gladiatorów z Kapui, gdy jeszcze wojna na Półwyspie Iberyjskim trwała. Ucieczka spowodowała wkrótce bardzo trudną wojnę, która ukazała słabość Rzymu i doprowadziła do gospodarczego wyniszczenia Italii.

Niewolnicy uciekając pośpiesznie z Kapui nie posiadali żadnych zapasów żywności; zapewne więc rekwirowali ją w napotkanych spichrzach i gospodarstwach. Można stwierdzić, że w okolicach Wezuwiusza zaprowiantowanie oddziałów niewolniczych było nadal złe, gdyż w okresie wiosny zarówno winnice, jak i pola uprawne były jeszcze puste. Appian pisze, że Spartakus schroniwszy się na górze Wezuwiusz grabił pobliskie

---

[34] Sallust. *Hist.* II, fr. 98.
[35] Sallust. *Hist.* III, fr. 46.
[36] Appian, *Bell. civ.* I, 114.
[37] Cicero, *in Verrem act.* II lib. V 28, 72.

jednię jakoś objaśnić. Krytyka Arystotelesa kieruje się głównie przeciwko Platonowi i Pitagorejczykom; stawia on im szereg zarzutów w księgach Beta 4 i Iota 2.

Problem bytu jako takiego wiąże się w literaturze na temat filozofii Arystotelesa z tzw. aspektowym charakterem wyrażenia ὂν ᾗ ὄν: byt zachowuje wobec swoich aspektów określoności jeszcze pewną „istotność samą w sobie", która nie jest aspektem. H. Happ (Ὕλη) i A. Mansion (*Het Aristotelisme in het historisch perspectief*) rozróżniają w związku z tym „obiekt materialny" (ὄν...) i „obiekt formalny" (...ᾗ ὄν). Arystoteles proponuje dwojakie rozwiązanie tego zagadnienia.

Jedno z nich polega na tym, aby ujmować przedmiotowy, materialny substrat nie jako całościową rzeczywistość, a jako już określoną postać bytu, jako substancję (οὐσία), której przypisać można zarówno nieaspektową istotność samą w sobie — a mianowicie substancjalną istotę — jako też określenia aspektowe; w wyniku otrzymujemy nieistotne, akcydencjalne dziewięć kategorii (obok οὐσία) jako najogólniejsze predykaty, ale nie bytu, tylko substancji.

Druga propozycja polega na tym, aby substrat ogólnych określeń istotnościowych uważać za to, czym on się od początku okazał. A od początku okazało się, że byt jako taki nie jest tym czy innym już gatunkowo zróżnicowanym bytem, lecz tylko bytem; w ten sposób nie posiada on początkowo żadnej określoności, stanowi τὸ ὄν.

W tym miejscu przypomina Brinkmann aporię XI z księgi Beta, gdzie Arystoteles mówi: „Aporią zaś spośród wszystkich zarazem najtrudniejszą do zbadania i najbardziej konieczną dla poznania prawdy jest: czy byt i jednia stanowią substancję rzeczy istniejących, oraz które z nich dwojga — nie stając się czymś odrębnym — raz jest jednią, a raz bytem; czy też należy szukać, czym właściwie jest byt i jednia, niejako zakładając odmienną w nich naturę" (1001 a 4–8).

Od tego zagadnienia odróżnić należy pytanie, czy najwyższe gatunki nie są pryncypiami wszystkich rzeczy oraz czy byt i jednia nie stanowią najwyższych gatunków (aporia VII 998 b 14–21).

W tym podrozdziale rozprawia się też autor z tezą Ph. Merlana (*Platonism*) jakoby ὂν ᾗ ὄν należało identyfikować z nieruchomym poruszycielem.

4. Byt i jednia: ich pojęcia a wypowiedzi o nich. Chociaż Arystoteles krytykuje pitagorejsko-platońskie ujęcie bytu i jedni, ponieważ byt i jednia same przez się są niczym i dlatego nie dają się stematyzować bądź jako istota (φύσις, οὐσία) czegoś, bądź jako substrat (ὑποκείμενον) dla określeń bytu, to jednak otwarte pozostaje pytanie, czym jest właściwie byt i jednia, skoro ani same nie są istotami i skoro nie istnieją byt czysty ani czysta jednia jako byt (por. Beta 4, 1001 a 22 n). Podchodząc do tego pytania, pamiętać musimy o tym, co dotychczas na temat typu i struktury nauki o bycie jako takim zostało powiedziane. Jeżeli poprzednio stwierdziliśmy, że poszukiwana wiedza nie może być wiedzą o bycie *tout court* ani o bycie, który jest sam ze sobą identyczny, który jest bytem, ale też niczym ponadto — stwierdzenie to pozostaje w mocy. Teraz właśnie staje nam przed oczyma związek między pytaniem o byt (i o jednię) a poszukiwaniem nauki o bycie jako takim. Niezrejonizowane bytowanie bytu samego w sobie, powszechna istotność bytu, to bytowanie bytu. Nauka o ὂν ᾗ ὄν jako wiedza o czystym bytowaniu bytu jako takiego (tzn. bytu nie określonego gatunkowo) jest wiedzą o bytowaniu bytu. Ale całkiem wyraźnie w tym znaczeniu, że owo bytowanie stanowi jedynie potencję określoności bytu jako takiego, a nic więcej; Arystoteles odrzuca hipostazowanie bytowania w byt (w αὐτὸ ὄν τι).

Z kolei przechodzi Brinkmann do omawiania innego ujmowania bytu, którego pojęcie staje się tutaj szerszym i obejmuje nie tylko orzeczniki dotyczące bytu, lecz ponadto różne typy wypowiadania się na temat bytu (oraz jedni). O tych sposobach orzekania o bycie mówi Arystoteles w księdze Delta 7 i wyszczególnia cztery (orzekanie o jedni rozpatruje w Delta 6). Orzekanie może mieć za przedmiot byt z punktu

robiginem aut dulces alumni
pomifero grave tempus anno.

Iulia Piccaluga[9], mulier docta, natione Itala hoc Horatii testimonio[10] prolato Lares cum aliis, tum pastoribus quoque patrocinari arbitratur. Dicit enim poeta dulces alumnos, i.e. agnos, post preces sacrificiaque rite peracta grave tempus, videlicet aestum, non sensuros.

In supra citato Horatiani carminis loco quandam hominis et istarum divinarum personarum, quas Lares dicimus, colligationem sentimus. Satis firma ea est et pietati, qua feralium tempore manes placabantur[11], proxima esse videtur.

Larum cultus, quem Horatius revelat, non solum prosperitatem agricolae profert, sed etiam religiosi hominis honestatem probitatemque testatur (*Serm.* II 3, 164–165):

Non est periurus neque sordidus, inmolet aequis
hic porcum Laribus;

Accipiendum igitur est rura et omnia, quae ad ea pertinent: arva, pascua, silvas, sub Larum dicione ac tutela esse. Ceterum Larum cultus ad animum humanosque sensus commovendos pertinebat. Fabulae et Graeca religionis conceptio minime ad eum mutandum valuerunt[12]. Effectum igitur est, ut Larum cultus per totam antiquitatem Romanam vigeret et religione Christiana fundata porro obduraret.

Larum cultum adhuc Christianorum temporibus retineri *Codex Theodosianus* (XVI 10,12) quinto aerae nostrae saeculo testatur. Qui hisce verbis cultum a nobis descriptum negat et interdicit: *Nullus omnino ex quolibet genere... insontem victimam caedat, vel secretiore piaculo Larem igne, mero genium, penates odore veneratus accendat lumina, imponat tura, serta suspendat.*

At ille Larum cultus vigorem et vivacitatem non solum pago rusticisque, quorum proprius erat, sed etiam domui, in qua identidem agebatur, debuit.

Marcus Porcius Cato Censorinus in libro, qui *De agri cultura* inscribitur (II 1), ita Laris familiaris cum domo rustica coniuncti mentionem facit: *Pater familias ubi ad villam venit, ubi Larem familiarem salutavit, fundum eodem die, si potest, circumeat.*

Est quidam versus antiquus Ennio ascriptus et a Flavio Charisio

---

[9] G. Piccaluga, *Penates e lares*, editum in libro annuo, qui inscribitur „Studi e materiali di storia delle religioni" XXXII (1), 1961, p. 86.

[10] v. 7–8; etiam 9–13.

[11] Cf. in Ovidii *Fastorum* lib. II, v. 535–536.

[12] Quamquam Lares Graecorum Tyndaridarum instar sicuti duo fratres gemini in effigie redditi sunt (cf. G. Wissowae *Religion und Kultus der Römer*, München 1902, p. 151), tamen cultus natura eadem mansit pristina ac Romana. Ceterum ad Lares binos fingendos etiam ingenui Romani gemini, Romulus et Remus, valere potuerunt; Ovidius autem leviter fabulas fingebat (cf. *Fast.* II 599–616).

O klarowność tekstu tłumacz zabiegał często zbyt zapobiegliwie, dodając niepotrzebne podkreślenia i rozjaśnienia myśli, bo na tle kontekstu tłumaczące się same przez się, np. na s. 224, w. 3 od góry, dodano: „przede wszystkim"; na s. 225, w. 12 od dołu, czytamy: „ona nie doznaje żadnych prób", zamiast: „ona nic z tego nie doznaje" (mowa o materii); s. 223, w. 2 od d., tłumacz: „rzecz gotowa do przekształcenia się we wszystko", ma być: „rzecz gotowa na wszystko" (*ad omnia parata*); na s. 217, w. 13 od g., mamy: „nieuniknione jest naturalnie i to", zamiast: „Tak nieuniknione jest i to"; nieco wyżej, w. 11 od g.: „A przecież nikt nie powraca chętnie...", zamiast: „Nikt nie powraca chętnie..."; s. 216, w. 9 od g.: „jeśli nie wyłącznie człowieka", zamiast: „jeśli nie człowieka".

Nie są to dodatki zasadniczo szkodliwe, ale zbędne. Rozdymają tylko tekst. Wprowadzają do myśli Seneki akcenty ponad zamierzenie autora silniejsze. Jak na s. 213, w. 8 od g.: „Tylko człowiek czerpie pożywienie...", zamiast: „A człowiek czerpie pożywienie". A nieco wyżej, w. 2 od g., uzupełnienie myśli posuwa się jeszcze dalej: „pola, które by mogły dostarczyć pożywienia wielkim miastom", zamiast: „pola wielkich miast" (*magnarum urbium campos*). Podobnie na s. 195, w. 15 od d.: „którym potrzebna jest jakowaś nazwa", zamiast: „którym potrzebna była nazwa".

I przykłady takiego rozcieńczania skondensowanego wyrazu myśli oryginału spotykamy na każdej stronie tłumaczenia. Spójrzmy gdzie indziej, np. na s. 6, w. 8 od d.: „ile pieniędzy ma w swej kasie, ile zboża złożył do spichrzów", zamiast: „ile ma w kasie, ile w spichrzach" albo „ile zapasów ma w kasie, ile..." (*quantum illi in arca, quantum in horreis iaceat*).

Często też myśl ulega u tłumacza pewnemu odplastycznieniu, jak np. na s. 3, w. 5 od g.: „Jesteśmy bowiem w błędzie, oczekując śmierci w przyszłości: w znacznej mierze nastąpiła już ona w przeszłości", zamiast: „W tym bowiem błądzimy, że śmierć widzimy przed sobą. Znaczną jej część mamy już za sobą". To znowu myśl zostaje przerysowana, jak na s. 5, w. 15 od d.: „Ludziom, którzy spędzają życie na podróżowaniu, przypada w udziale to, iż zawierają co niemiara związków gościnności, nie mają natomiast żadnych związków przyjaźni", gdzie tekst Seneki pozwala na tłumaczenie: „Ludziom spędzającym życie na podróżowaniu taki przypada los, że mają dużo znajomych, nie mają przyjaciół". Tu widać, i nie tylko tu, o ile krócej i ściślej można wyrazić myśl Seneki, co u tego autora, jak powiedziano, jest tak istotne! Podobnie jak na s. 12, w. 4 od d.: „Niech wewnątrz nas wszystko będzie odmienne, lecz powierzchowność nasza niech zostanie podobna do powierzchowności pospólstwa", gdzie znowu oryginał pozwala powiedzieć krótko: „...odmienne, zewnętrznie bądźmy podobni do ogółu". W kontekście jest myśl wystarczająco jasna.

Trudno tu wyliczać wszystkie podobne przypadki tych czy innych niedomogów przekładu. Stwierdzić już możemy, że jednak dałoby się w Senece osiągnąć o wiele więcej z Seneki, również w formie i stylu. I już dla samego tego warto by przekład poddać gruntownej rewizji. Przy okazji oczyściłoby się go też z widocznej w nim śniedzi archaizmów, zwłaszcza leksykalnych, Senece obcych, a także z latynizmów, zwłaszcza składniowych, jakie odczuwamy np. na s. 18, w. 7 od g.: „odprężenia, dzięki któremu oczy...", zamiast: „odprężenia, żeby przez to oczy..."; na s. 20, w. 3 od g.: „nie chodzi o to, byś chciał czytywać coś tamtym lub też rozprawiać z nimi", lepiej: „byś pragnął przed ludźmi wystąpić z recytacją czy dysputą" (*ut recitare istis velis aut disputare*); na s. 6, w. 15 od g.: „Również i ja tak postępuję: z wielu rzeczy, którem przeczytał, przyswajam tylko coś niecoś", lepiej: „Tak i ja postępuję: z wielu rzeczy, które przeczytam (w łacinie perfectum!), chwytam coś dla siebie", albo „z wielu rzeczy przeczytanych...", co jest w języku polskim poprawne, a bliższe oryginałowi. Dobrze spolszczony tekst tłumaczenia mógłby to samo powiedzieć, bez uszczerbku dla jasności, znacznie krócej niż u naszego tłumacza.

Jeżeli już powyższe przykłady świadczą o potrzebie przeprowadzenia w omawianym przekładzie znacznych szlifów, to poniższe dowodzą wprost ich konieczności.

szczegółów. Ich dokładne omówienie, analiza i interpretacja tekstu, zestawienie z innymi źródłami, możliwie najszersze przedstawienie różnorodnych aspektów — doprowadziły do powstania ponad 100-stronicowej książki, co świadczy wymownie o wyczerpującym, drobiazgowym i wszechstronnym potraktowaniu tematu.

Autor zgodnie ze współczesnymi wymogami badawczymi przyjął za podstawę ostatnio opublikowany tekst Pliniusza, wydany przez E. De Saint-Denisa w 1972 r. W stosunku do poprzednich wydań występują tu tylko niewielkie różnice. De Saint-Denis przyjął lekcję *viguitque*, z której wynikałoby, że dowodzący wyprawą ekwita rzymski żył jeszcze w czasach Pliniusza, podczas gdy w niektórych poprzednich wydaniach spotykamy *viditque* lub *vidit enim*, co świadczyłoby, że *eques* ów sam „widział" — sprawdził, że odległość wybrzeży morskich od Carnuntum wynosi około 600 tys. kroków rzymskich. W miejsce słowa *arena* zdobiona bursztynem, jak proponowali niektórzy wydawcy, omawiany tekst zawiera *arma* — broń zdobiona bursztynem. Należy podkreślić, że przyjęcie jakiejkolwiek lekcji niemal w niczym nie wpływa na rozważania i wnioski Autora monografii (poza kwestią ewentualnej osobistej znajomości ekwity przez Pliniusza, co wysuwał już K. Zakrzewski).

Wielką wagę miałoby jednoznaczne wyjaśnienie, w jakim związku z tekstem Pliniusza pozostaje przekaz Juliusa Solinusa, który podaje, że w czasie igrzysk wydanych za Nerona cały sprzęt ozdobiony został bursztynem o ogólnej wadze 13 tys. funtów rzymskich (= ok. 4257 kg), nadesłanym cesarzowi przez „króla Germanii". Kolendo przyjmuje, że chodzi tu o ten sam fakt. Pierwsza część przekazu Solinusa o przeznaczeniu bursztynu jest zgodna z tekstem Pliniusza, podczas gdy druga, wymieniająca „króla Germanii" i jego dar dla Nerona, pozostaje z nim w sprzeczności. Autor tłumaczy to jakimś błędem Solinusa lub jego niedoinformowaniem.

Rozwijając rozważania w tej kwestii można by teoretycznie założyć, że wymieniony przez Pliniusza ekwita przywiózł Neronowi bursztyn w darze od „króla Germanii" i połączyć w ten sposób w całość podane przez obu autorów fakty. Przeciwko tego rodzaju rozumowaniu przemawia jednak wiadomość, że ów *eques Romanus* „przewędrował tamtejsze miejsca targowe i wybrzeża". Gdyby bursztyn był darem „króla Germanii" Rzymianin nie musiałby go szukać po targach i wybrzeżach. Sam zresztą zagadkowy użyty przez Solinusa tytuł „król Germanii" wskazuje na niezbyt dobrą znajomość ziem północnych i panujących tam stosunków, co czyni tym bardziej wiarygodne przypuszczenie o poplątaniu przez tego autora posiadanych wiadomości i wprowadzenie do prawdziwych danych o wyprawie dodatkowych błędnych szczegółów.

Nie można natomiast całkowicie wykluczyć, że w obu przekazach chodzi o dwa różne wydarzenia — dwukrotne uzyskanie przez Rzymian większych ilości bursztynu. Nie byłoby w tym nic dziwnego ani też w dwukrotnym przekazie o przeznaczeniu go na ozdobę igrzysk.

Mimo jednak różnorodnych możliwości interpretacyjnych, trzeba przyznać, że Autor trafnie wybrał najbardziej prawdopodobną wersję.

Niezbyt potrzebne wydają się rozważania na temat przyczyn braku wiadomości o opisywanej wyprawie w pracach Tacyta. Jest wprawdzie dość prawdopodobne, że mogły się one znajdować w zaginionej części *Annales*. Trzeba jednak zauważyć, że Tacyt z różnych, nie znanych nam powodów mógł w ogóle pominąć ten fakt, analogicznie jak szereg innych. Z równym zresztą powodzeniem można by rozpatrywać przyczyny braku informacji na dany temat u innych autorów rzymskich, jak chociażby u Swetoniusza.

Recenzowaną pracę czyta się z prawdziwą satysfakcją. Cechuje ją zastosowanie najnowszych, najbardziej wnikliwych metod badawczych. Niezwykle dokładna i szczegółowa jest analiza badanych świadectw źródłowych, przegląd wszelkich możliwych znaczeń i wariantów, wydobywanie z tekstu maksimum wiadomości. Dodać należy, że w pracy zostały starannie zebrane i dokładnie przestudiowane wszystkie przekazy

z późniejszej prozy poklasycznej świadczą, że jest to zjawisko coraz powszechniejsze i że stylistyczne początkowo użycie nosiło w sobie zalążek istotnych zmian gramatycznych[29]. Zaimek *se* nabiera zatem nowej wartości: staje się on niejako pomocniczy w tym sensie, że logika wcale nie ucierpiałaby na jego nieobecności; staje się po prostu środkiem do przetransformowania czasownika przechodniego w nieprzechodni, co jednak nie oznacza, że zatracony w nim został sens refleksywny.

Odpowiednio przewartościowany zaimek łatwo można zatem pominąć. Ujawnia się w ten sposób nowy, ważny środek intranzytywizacji, który swymi korzeniami tkwi jeszcze w odległej epoce archaicznej, już bowiem u Plauta konkurują nieraz ze sobą zwroty refleksywne i czasowniki z elidowanym zaimkiem w tym samym znaczeniu, por. *quo te agis* (*Trin.* 1078) obok *quo agis* (*Persa* 216).

Ewolucję: medium (syntetyczne) – reflexivum (analityczne) – intransitivum zilustrować mogą następujące przykłady: *collum* (...) *et contrahitur et tenditur* (Quint. 11,3,82) – [*pulmones*] *tum se contrahunt aspirantes* (Cic. *Nat. deor.* II 136) – *cur manus et pedes ab humore contraxerant* (Greg. Tur., por. *Thes.* IV 758, 61)[30].

Kraków

DIE KATEGORIE DER TRANSITIVITÄT – INTRANSITIVITÄT IM LATEIN

Zusammenfassung

Der Aufsatz gibt einen Überblick über die Problematik der Kategorie der Transitivität im Latein. Die grösste Schwierigkeit bei der Bestimmung dieser Kategorie liegt in der Unmöglichkeit der Anwendung eines einheitlichen Selektionskriteriums (z.B. nur des semantischen oder nur syntaktischen).

Von der formellen Seite her wurden Beziehungen zwischen der Transitivität und dem Konjugationstyp (vgl. *iacĕre* und *iacēre*, *placēre* und *placare*, *albēre* und *albare*) und Wortendungen als Ausdruck der Bedeutungskategorien (*verba inchoativa*, *durativa* usw.) gezeigt. Dazu gehört auch teilweise das Problem der Verba deponentia.

Von dem semantischen Gesichtspunkt aus ist vor allem die enge Verbindung zwischen der Kategorie der Trans. und der Kategorie der Diathese zu betonen: in beiden Fällen haben wir mit einem nicht agentiven Charakter des Subjekts zu tun. Das ist der Grund die Bedeutung dieser Verben als Ausdruck des Zustandes (vgl. *taceo* neben *laudor*) zu bezeichnen.

In der Geschichte der lateinischen Sprache kann man auch Wertänderungen in den Komponenten der Opposition transitiv – intransitiv bemerken. Es handelt sich um einen Übergang der transitiven Verben zu den intransitiven und umgekehrt. In

[29] Por. J. Stefanini, *La voix pronominale en ancien et en moyen français*, Paris 1962, s. 208.

[30] Ponieważ kierunek ewolucji *-or* do *se -o* jest w łacinie rzeczą bezsporną, pewna niekonsekwencja chronologiczna w przytoczonych przykładach nie powinna tu odgrywać żadnej roli.

Omnia surda tacent, rarisque assueta Kalendis
vix aperit clausos una puella Lares...

Locutio ea: *clausos Lares aperire* profecto idem atque *clausam domum aperire* valet.

Alio eiusdem *Elegiarum* quarti libri loco[17] Propertius domus introitum *primos Lares* appellavit:

...cum subito rauci sonuerunt cardine postes
et levia ad *primos* murmura facta *Lares.*

Item Ovidius[18] cum Capitolium inutile prope domum fuisse, neque ab infortunio poetam servasse memorat, pro '*domo*' '*Larem*' ponit:

...Capitolia...
quae nostro frustra iuncta fuere Lari.

Hic sine ullo dubio *noster Lar* idem ac *nostra domus* est.

Etiam in libro, qui *Remedia amoris*[19] inscribitur, vates Sulmonensis domum in Lares transfert, cum malae amicae facinus enarrat:

Sub titulum nostros misit avara Lares.

Sinite me, Lectores, unum adhuc exemplum apud Ovidium inventum oculis vestris anteponere, ubi *Laris* nomen domum significat. Nempe in *Fastorum* libro primo ea verba leguntur (v. 135–136):

Omnis habet geminas, hinc atque hinc, ianua frontes
e quibus haec populum spectat, at illa Larem.

Hic nomen *Laris* cum domum significat, proximum est vi *Larum* nomini, quod apud Propertium duobus supra citatis locis invenimus. Propertius clausos Lares (i.e. domum) aperiri et ad primos Lares (i.e. ad domus introitum) murmura fieri narrat, Ovidius autem alteram ianuae frontem Larem (i.e. penetralia domus) spectare dicit[20].

Nunc memorandus est item ille supra citatus Catonis agricola idemque pater familias priscus, qui cum ad villam venisset, primum Larem salutavit. Hic enim ab ipso introitu et porro a fundamento usque ad tectum Laris familiaris proprium ac principale dominium patebat, sicut in testimonio legitur: *Lares, tectum nostrum, qui funditus curant.* Omnem domus particulam Lar in potestate habebat. Quae potestas adeo valida fuit,

---

[17] Ibid. 8,49–50.

[18] in *Tristium* lib. I 3,29–30.

[19] v. 301–302.

[20] Hermannus Peter suam P. Ovidii Nasonis *Fastorum* editionem (Lipsiae 1889, p. 43) commentando *frontem ianuae* in Laris statuam (sive potius in statunculum, si nobis Petroniana voce uti licet) spectare potuisse, ipsam autem statuam in vestibuli aut atrii aedicula super aram, saepissime prope introitum positam, stetisse credit. Ergo vir doctus Laris vocem hoc loco oblique ipsum numen, protinus autem simulacrum Laris significare opinatur. Nobis vero *Fastorum* auctor non Laris simulacrum, sed ipsum Larem memorare videtur. Nam Augusti temporibus ad aras domesticas non singuli Laris simulacrum, sed binorum gemellorum figurae ponebantur. Hoc quidem Ovidius in *Fastis* (II 617; 634) recipit et probat. Postea Petronius (*Sat.* XXIX 8) et Suetonius (*Aug.* 7; *Domit.* 17) Lares (non Larem) in lararіis positos testantur.

najwyższej wiedzy". Argument ten opiera się na niemożliwości tzw. „regressus ad infinitum", omawianego przez Arystotelesa w *Met.* alfa elatton. Podobnie formułuje on swoje stanowisko, kiedy za podstawę wiedzy uznać chce pierwsze zasady — zasadę sprzeczności i zasadę wyłączonego środka — które są niedowodliwe i dalszych uzasadnień nie potrzebują (*Met.* Gamma 3, por. *Phys.* I 1 oraz II 3). Uzupełnienie „argumentu logicznego" znajdujemy w *An. post.* I 9, gdzie Arystoteles zakłada, że równolegle do hierarchii przyczyn szeregować należy stopnie wiedzy, a ta wiedza, której przedmiotem są przyczyny najwyższe, jest również wiedzą naczelną (ἐπιστήμη κυρία πάντων).

Już na wstępie rozdziału II, zatytułowanego „Myśl ontologiczna czy kategorialna", podkreśla Brinkmann, że termin οὐσία — który począwszy od Gamma 2 stał się głównym tematem tzw. ksiąg substancjalnych — rozumieć należy, jak już poprzednio wspominał, w sensie bardzo ogólnym; nie można przecież wyrażeń takich jak ἡ φύσις τῶν ὄντων (984 b 9), ἡ οὐσία τῶν ὄντων (1002 a 28), czy ἡ οὐσία ἁπάντων (987 a 19) tłumaczyć wyrazem „substancja" w znaczeniu „typ bytu" lub „zrejonizowany typ substancji". Właściwsze będzie oddawanie ich określeniem „istota bytu".

Autor widzi więc jako swe zadanie rekonstrukcję tych kolejnych faz myśli Arystotelesa, których celem była odpowiedź na pytanie o istotę bytu. Odpowiada temu tytuł podrozdziału:

1. Istota bytu. Należy tu jednak pamiętać, że Arystoteles ma przy tym pytaniu zawsze na myśli „byt jako byt", czyli byt jako taki (Gamma 1). Jego zarzuty wobec poprzedników idą właśnie w tym kierunku, że chcieli oni wyjaśniać pryncypia i przyczyny bytu, nie precyzując poprzednio, czym ten byt jest, ani jakie istotne cechy mu przysługują (np. 983 b 7). Byt *tout court* nie może stanowić przedmiotu teorii ani wiedzy naukowej. Jest więc sprawą podstawową postawienie pytania o ἴδια πάθη τοῦ ὄντος ᾗ ὄν (por. *Met.* 1004 b 10—16). Funkcji owych πάθη nie spełnia żadną miarą np. liczba, która według teorii pitagorejskiej miała stanowić istotę, określenia bowiem przysługujące liczbom nie przysługują bytowi w sensie ogólnym (szczegółową krytykę tej teorii znajdujemy w ks. My 6—8).

2. Wyodrębnienie wiedzy o bycie jako takim. Szczególny charakter wiedzy o bycie podkreśla Arystoteles wyraźnie w księdze Gamma. Już w pierwszym rozdziale czytamy, że wiedza o bycie, czyli ontologia, tym właśnie różni się od nauk szczegółowych, iż rozpatruje byt jako taki w sensie ogólnym (καθόλου), podczas gdy pozostałe dyscypliny wydzielają dla siebie jakąś część jego μέρος αὐτοῦ τι i rozpatrują przysługujące tej części określenia, jak to np. ma miejsce w naukach matematycznych (*Met.* 1003 a 22—26).

Tak więc nauka o bycie jako takim wyodrębniona jest na dwa sposoby; przedmiotem jej bowiem są nie tylko pryncypia bytu jako takiego, ale również pryncypia umożliwiające metodyczną prawidłowość badań, a więc gwarantujące racjonalność postępowania naukowego.

Tu podnosi Brinkmann, że o zakresie oznaczeń bytu jako takiego mówić mógł dotychczas jedynie ogólnikowo. Pierwszym typem takich określeń okazały się aksjomaty logiczne. Istnieją i dalsze, przy czym powstaje pytanie, czy są one uszeregowane w jakimś porządku.

3. Byt i jednia: rewizja tradycyjnego teorematu. Już poprzednicy Arystotelesa zamierzali stworzyć coś w rodzaju nauki o bycie, czyli ontologii (*Met.* 1005 a 31—33). Nie umieli jednak jeszcze należycie sformułować pytania o to, czym właściwie jest byt; toteż odpowiedzi wypadały „nieskładnie", choć zależało im na prawdzie.

Pitagorejczycy i Platon byli zdania, że byt i jednia — które identyfikowali — nie dadzą się już sprowadzić do innych pojęć, i dlatego uważali je za ostateczne zasady, za pryncypia (*Met.* 1001 a 9—14), podczas gdy Empedokles chciał przynajmniej

formacja bierna, w której pierwotny obiekt przejmuje funkcję podmiotu w konstrukcji pasywnej. Zdanie intranzytywne typu *puer dormit* czy zdanie (4) lub (7) takich możliwości, jak widać, nie posiadają.

Z kolei przypatrzmy się innym przykładom. Zdania (3) i (4) reprezentują typową opozycję w kategoriach transitivum — intransitivum, z pozytywnym pierwszym członem. To samo dotyczy zdań (5) i (7) oraz (8) i (10); można jednak zauważyć, że jeśli opozycji (3) i (4) odpowiada opozycja (5) i (7), nie da się przeprowadzić ścisłej analogii pomiędzy parami (3) i (4) oraz (5) i (7) z jednej, a (8) i (10) z drugiej strony. W ostatnim wypadku, w którym następuje transformacja zdania przechodniego w nieprzechodnie, ten sam rzeczownikowy element leksykalny z pozycji obiektu przechodzi do funkcji podmiotu[15]. Możliwość taka nie istnieje w dwóch poprzednich zdaniach. I znowu rzuca się tu w oczy ścisła zależność pomiędzy kategoriami przechodniości i strony. Zwraca na to szczególną uwagę w swojej pracy A. Blinkenberg: „la bivalence fonctionelle (double fonction intransitive/transitive) équivaut à une bivalence diathétique, l'objet du verbe pouvant en constituer également le sujet, sans que la forme du verbe en soit changée[16]".

Przejście czasownika tranzytywnego do kategorii intransitiwów dokonywało się, podobnie jak w wypadku tranzytywizacji, w wyniku przesunięć semantycznych i działania analogii. Szczególnie doniosłą rolę w tym procesie odgrywała elipsa łatwo domyślnego przedmiotu. Zjawisko to cechuje w dużym stopniu języki specjalistyczne, por. żeglarskie *levare, solvere* (*ancoram*), ogrodnicze *ferre* (*fructum*), milit. *ducere* (*exercitum*), dalej *appellere* (*navem*) *obire* czy *occumbere* (*mortem*), *agere* (*vitam*) itd. Z biegiem czasu w niektórych wypadkach elipsa taka przestaje być odczuwana, co oznacza właśnie przejście czasownika do innej kategorii, a ujawnia się m. in. przez zmiany składniowe, por. *appellere classe*, zamiast pierwotnego *appellere classem*[17].

---

[15] Spostrzeżenie to stało się podstawą współczesnej definicji czasowników, mogących występować tak przechodnio, jak i nieprzechodnio, por. G. Gougenheim, *Statistique linguistique et histoire du vocabulaire* (cyt. za Rothemberg, *o.c.* s. 2): „Mais leur sujet, lorsqu'ils sont employés intransitivement, est le même, semantiquement, que l'objet de leur emplois transitif". We wcześniejszych definicjach tego zjawiska kierowano się raczej względami znaczeniowymi, por. Meyer-Lübke, *Gramm.* III § 356: „In einer weiteren Klasse tritt in der Form des Passivobjekts ein Nomen auf, das als die Thätigkeit, die im Verbum ausgesprochen ist, vollführend gedacht wird, wogegen das Subjekt sie nur bewirkt, veranlasst, nicht selber vollführt".

[16] *O.c.* s. 118. W rezultacie określa autor te czasowniki jako „verbes diathétiquement neutres".

[17] Por. Liv. XXX, 10, 9; proces ten powszechny jest również w innych językach, por. gr. ἄγειν (στρατιάν), αἴρειν (ἄγκυραν), εἰσβάλλειν (στρατιάν). Przesunięcie znaczenia i nieodczuwanie pierwotnej elipsy umożliwia konstrukcje typu αἴρειν ταῖς ναυσι czy ἐλαύνειν τῷ ἵππῳ (z dawnego ἐλαύνειν τον ἵππον), por. Kühner, *o.c.* s. 69; Sommer, *o.c.* s. 52.

de domus translata *Laris* vel *Larum* appellatione et eius duplici: singulari aut plurali nominis usu ipsa de animorum nominis usu quaestione, quae principalis ibi est, seposita. Persuasum tamen omnes habemus translatum Laris vel Larum nominis, quod domum significat, usum a dei sive deorum domus custodum nomine originem ducere. Quam ob rem supra dictum duplicem: singularem aut pluralem Laris pro domo translati nominis usum iam cum ipso illorum animorum duplici: singulari aut plurali nominis usu congruere necesse est.

Georgius Wissowa nomen Larum pluraliter dictum summam omnium in diversis domibus colendorum animorum tutelarium significare posse recte putat. Cuius rei exemplo est nobis forma Larum nominis plurativa, quam in illa Fratrum Arvalium carminis invocatione *Enos*, *Lases*, *iuvate* invenimus. Istos *Lases*, i.e. Lares, omnium agrorum domorumque omnium custodes invenimus.

Ceterum fit quoque aliter: contra auctoritatem Georgii Wissowae apud auctores, qui ante a Caesare Augusto impetratam religionis Romanae instaurationem scribebant, Larum nomen plurali numero dictum unius tantummodo domus animos tutelares significare potest.

Utrum Ennio poetae ascriptus versus ille: *Vosque Lares, tectum nostrum, qui funditus curant* eius rei exemplum praebeat necne, incertum nobis est.

Nam hoc loco, in versu, qui e maiore textu excerptus est, Lares pluraliter dicti aeque summam Larum et animos, unius domus custodes valere possunt. Hoc altero casu pro plurativis *Laribus* singularis *Lar* aptior sit, si non licentia poetica adhibita sit, quae etiam pro singulari *tecto nostro* per metricam quoque acquisita *tecta nostra* dici siverit. Res obscura est, quia maiorem illum textum amisimus.

Certum tamen est iam apud Plautum plurales Lares unius domus custodes esse. Nam in comoedia Plautina, quae inscribitur *Rudens* (v. 1206—1208) Daemones senex pro novo familiae membro his verbis sacrificium parari iubet:

> ...ut rem divinam faciam, cum intro advenero,
> Laribus familiaribus, cum auxerunt nostram familiam.
> Sunt domi agni et porci sacres.

Similiter Cicero (*De leg.* II 17) propter deletam domum Lares familiares vexatos esse dicit.

Duobus supra memoratis locis Wissowa *Larum* voci Vestam quoque et Penates ascribere conatur eoque modo pluralem nominis formam explanare vult. Quae interpretatio plane arbitraria nullis argumentis nisa est.

Porro plura de natura Larum tractabimus. Ceterum Penates, qui superi di deaeque in caelestium numero parent, adeo ab humilioribus dignitate, terrestribus Laribus differunt, ut neque ei neque Vesta Larum nomine appellari possint.

nie. Zróżnicowany był też przydział jęczmienia dla wojsk konnych. Rzymski żołnierz konny otrzymywał 42 modie jęczmienia na miesiąc, natomiast jazda sprzymierzeńców tylko 30 modiów jęczmienia dla konia na okres miesiąca.

Jedynym źródłem porównawczym mogą być normy przydziału pszenicy dla ciężko pracujących i wykwalifikowanych niewolników z końca I wieku p.n.e. Przydziały te wynosiły od 4 do 4,5 modiów pszenicy miesięcznie, a więc tyle, ile otrzymywał rzymski legionista.

Należy też przyznać, że zaopatrzenie armii było zależne od okoliczności, miejsca i czasu, warunków terenowych czy liczebności legionów. Zboża, i to różnego rodzaju, w czasie wojny przeważnie brakowało i wtedy zazwyczaj je rekwirowano i grabiono, ale najczęściej żołnierze głodowali. Nic nie wiemy, aby ludność miejscowa oddawała zboże dobrowolnie lub je sprzedawała. Dlatego też należy uwzględnić równowartość zboża z innymi artykułami żywnościowymi, takimi jak: mięso gotowane i pieczone, jarzyny, ryby, winogrona itp. Niekiedy żołnierze musieli przeprowadzać żniwa ścinając zielone często jeszcze zboże, młócili je bezpośrednio na polu lub w obozie oraz kosili trawę na paszę dla koni[16].

Nie możemy wiele powiedzieć o rytmiczności przydziałów miesięcznych racji żywnościowych. Wiemy jedynie, że żołnierze otrzymywali często osobisty zapas żywności, który powinien wystarczyć na kilka lub kilkanaście dni. Najczęściej jednak podstawą aprowizacji było samozaopatrzenie, a więc rekwizycje oraz grabież na własną rękę.

Sprawa zaciągów do armii rzymskiej w I wieku p.n.e. jest również bardzo złożona. Jakkolwiek nie widzę możliwości rozwiązania niejasnych dotąd problemów, to jednak pragnę dorzucić kilka uwag. Kromayer i Veith podkreślają, że zaciągów do wojska dokonywano na obu współistniejących nadal zasadach — poborze i werbunku — z coraz większą jednak korzyścią dla dowódców, którzy sami najczęściej za własne pieniądze organizowali i wyposażali legiony[17]. Stary zwyczaj (*dilectus*) rekrutacji nie został formalnie zniesiony, ale wobec ogólnej niechęci do służby wojskowej praktycznie tracił na znaczeniu. Stanowisko Kromayera i Veitha jest uznawane za słuszne, ale w związku z takim ujęciem zagadnienia komplikują się sprawy dotyczące różnicowania stypendium oraz odpłatności za wyżywienie, broń i odzież dla żołnierzy pochodzących z poboru. Jedynym wyjściem z tej sytuacji jest przyjęcie zasady, że armię rzymską w I wieku przed n.e. należy uznać za profesjonalną z jednolitym systemem stypendialnym oraz bezpłatnym wyżywieniem i wyposażeniem.

Aprowizację armii rzymskiej w Hiszpanii pogarszała niechęć ludności prowincji do Metellusa i Pompejusza. Ludność nie dostarczała zboża i stawiała opór, a następstwem tego były represje i ekspedycje karne: *Illo*

---

[16] Polybios III 100; Appian, *Bell. Hisp.* 87; *Afric.* 100.

[17] Kromayer i Veith, *o.c.* s. 367, 380.

(od Lukrecjusza), *flectens* (od Cycerona), *sinuans* (por. Manil. 4,604)[19]. W pewnych wypadkach użycie nieprzechodnie ogranicza się tylko do niektórych formacji, zwłaszcza nominalnych, np. *calefaciens* (Chiron 744), *elevans* (Itala) i in.

Intranzytywne użycie czasownika bliskie jest znaczeniowo, jak wspominaliśmy, jego użyciu medialnemu (zwłaszcza zwrotnemu) lub pasywnemu. Tym właśnie tłumaczyć należy fakt, że zarówno wydawcy tekstów starożytnych, jak i gramatycy skłonni są często do poprawiania kodeksów przez odpowiednie koniektury końcówki biernej czy zaimka zwrotnego, w stosunku do aktywnej formy czasownika, która przez swój nietypowy charakter pozornie wydaje się być kontekstowo nie na miejscu[20]. Wynika to zresztą także z pewnej konwencji paleograficznej pisania zarówno końcówek biernych, jak i zaimków zwrotnych nie w pełnej postaci fonetycznej, lecz jedynie w formie mało dostrzegalnej czasem kreseczki lub haczyka, co przy kopiowaniu rękopisów sprzyjać mogło ewentualnym pomyłkom[21].

W wypadku participium praes. medialny charakter niektórych czasowników mógł prowadzić do dalszego przesunięcia znaczenia, w rezultacie czego postać participium na *-nt*, wbrew swojej formie, otrzymuje bierne znaczenie. Jest to zjawisko typowe szczególnie dla okresu późniejszego, por. *moriens*, *nascens* u Drakoncjusza, *loco refrigeranti* (Chiron 276) obok *loco refrigerato* (Veg. *Mulom.* 2,9,4). Należą tu także często używane określenia typu *amantissimus*, *desiderantissimus*, *reverentissimus*, *venerantissimus* itd.[22]

Podobnie jak to miało miejsce w wielu językach rodziny indoeuropejskiej, ważna rola w procesie intranzytywizacji czasownika łacińskiego przypadła refleksywnym zwrotom zaimkowym. Trzeba jednak przyznać, że jakkolwiek jest to zjawisko raczej powszechne, objaśnienie go nasuwa pewne trudności, choćby przez to, że przy jego genezie i rozwoju brać należy pod uwagę kilka czynników. Spróbujmy przyjrzeć się temu zagadnieniu najpierw od strony analizy synchronicznej.

Łacińskie reflexivum do pewnego czasu odróżnia gramatycznie podmiot od obiektu, przy czym oba te pojęcia są z punktu widzenia seman-

---

[19] Nie należą tu wyrażenia w rodzaju *facta nefantia* (por. Lucil. III 59), w których walor przymiotnikowy przeważa nad czasownikowym, por. Hofmann, IF 38 (1917), s. 184 i n.

[20] Por. H. Kalén, *Studia in Jordanem philologica*, Uppsala 1939, s. 82: „Constat enim in inferiore Latinitate pullulasse eum usum a prisca et aurea Latinitate non abhorrentem, quo ad sensum sive intransitivum sive medialem exprimendum adhiberetur forma activa verborum transitivorum. Eodem sensu saepius genus passivum usurpatur. Sic fieri potest, ut genus activum invenias, ubi passivum expectes. Et quamquam inter sensus intransitivum, medialem, passivum satis interest, constat fieri, ut verbum intransitivum ad sensum passivum exprimendum usurpetur".

[21] Por. M. Bonnet, *Le latin de Gregoire de Tours*, Paris 1890, s. 632.

[22] O part. fut. act. w znaczeniu biernym por. Norberg, *o.c.* s. 194 i n.; Bonnet, *o.c.* s. 632.

typu *vertor/ me verto*[26]. Taki stan rzeczy mógł spowodować, że również inne deponentia, które dotychczas występowały w formie wyłącznie na *-or*, zaczęły alternować pod względem formy ze zwrotami zaimkowymi. Ponieważ zaś w późnej łacinie istnieje ogromne zamieszanie w stosowaniu deponentiów, m. in. pod wpływem źle pojętej analogii (hyperurbanizmy) i praktycznie prawie każdy czasownik formalnie aktywny mógł się ukazywać we formie deponentialnej lub odwrotnie, możliwość łączenia się z zaimkiem zwrotnym zostaje udostępniona właściwie nieograniczonej liczbie czasowników. Stąd takie konstrukcje, jak *se credere*, *se vadere* itp. (por. *Itin. Aeth.* 25,7)[27].

Innym objawem wpływu analogii w tym zakresie jest oddziaływanie znaczeniowe, np. według *se recipere*, *movere*, *ducere* w sensie ruchu, drogi, marszu, można było powiedzieć *se ambulare*, według *lamentari se lamentare* czy *se plorare* itd. Być może, znany zwrot refleksywny *se credere* powstał pod wpływem *se desperare*, przy czym w ostatnim wypadku mamy do czynienia z *se* jako gramatycznym obiektem, tj. w znaczeniu „wątpić w siebie"; obiekt ten z biegiem czasu ulega neutralizacji (jego gramatyczna funkcja ulega zatarciu)[28].

Oczywiście możliwość tworzenia zwrotów typu *se vadere*, *se credere*, *se plorare* itp. jest uwarunkowana koniecznością pewnych zmian, jakie musiały dokonać się w zaimku *se* zarówno w sferze znaczenia, jak i funkcji gramatycznej, nie ulega bowiem wątpliwości, że zaimek ten przestaje stopniowo spełniać funkcję dopełnienia bliższego. Jak do tego doszło, można mniej więcej zilustrować na przykładzie *se ferre obvium*. Składnia zgody pomiędzy *se* i *obvium* świadczy, że mamy tu do czynienia z wyraźną grupą dopełnienia w akuzatiwie. Ale już w wyrażeniu *et sese medium iniecit periturus in agmen* (*Aen.* II 408) inna, nowa składnia zgody nie pozwala już dostrzec dopełnieniowej funkcji akuzatiwu. Podkreślona tu jedynie zostaje preponderancja podmiotu w stosunku do obiektu, por. *cui mater media sese tulit obvia silva* (*Aen.* I 314), natomiast dualizm funkcji syntaktycznych, wyraźny jeszcze w wyrażeniu *se ferre obvium*, przestaje być odczuwalny. Rzecz jasna, cytowane przykłady z Wergiliusza nie stanowią jeszcze dowodu, że taki proces istotnie występował w języku, zwłaszcza że są to przykłady poetyckie i niewątpliwie mamy tu do czynienia ze zjawiskiem stylistycznym (rodzaj pewnej hypallage). Niemniej przykłady

---

[26] Por. inne przykłady Dräger, *o.c.* s. 143.

[27] Abstrahujemy tu od rozpowszechnionej w łacinie potocznej tzw. refleksywności pośredniej typu *sibi fugere* (Chiron 681), por. fr. *s'enfuir*. Zarówno problem zinterpretowania funkcji datiwu (ethicus, commodi czy sympathet.), jak i ustalenie jego wymienialności z akuzatiwem bezpośrednio nas nie dotyczą. Por. Norberg, *o.c.* s. 151; Löfstedt, *Synt.* II 390, w szczególności zaś E. Dahlén, *Etudes syntaxique sur les pronoms reflechis pleonastique en latin*. Göteborg (AUG) 1964.

[28] Por. Norberg, *o.c.* s. 162. Obok czystego obiektu można tu również podejrzewać wpływ akuzatiwu wewnętrznego, charakterystycznego dla verba affectus.

4. Filozofia, teologia i pierwsza filozofia (II)[2]. Reasumując swoje rozważania na temat podziału filozofii w księdze Epsilon 1 zapytuje Arystoteles, czy istnieją trzy filozofie teoretyczne, a mianowicie matematyczna, przyrodnicza i teologiczna. Odpowiedź brzmi: nie, istnieją tylko dwie, to znaczy pierwsza filozofia i druga filozofia, przy czym ta ostatnia jest identyczna z fizyką, czyli filozofią przyrody (por. Zeta 11. 1037 a 14 nn); natomiast nauk teoretycznych może być więcej.

Według *De an.* I 1 pierwsza filozofia ma za przedmiot nie tylko formy nie posiadające inkarnacji, ale również takie, które wchodzą w zakres bytu jako wcielone; wszelako bada je ona ἢ κεχωρισμένα, podczas gdy druga filozofia zajmuje się nimi jako związanymi z substratem.

Zarówno *metaphysica generalis*, jak i *metaphysica specialis*, podkreśla Brinkmann, wchodzą w ramy filozofii pierwszej, lecz pierwsza z nich nie wtedy, gdy jest drugą.

Rozdział V. „Spojrzenie wstecz i naprzód: Arystoteles i Hegel". W końcowym rozdziale swej książki Brinkmann nie tyle rekapituluje jej treść, ile przede wszystkim śledzi dalszy rozwój myśli Arystotelesowej w filozofii Hegla. Wstęp do *metaphysica generalis* w księdze Gamma uważa za porównywalny z *Logiką* w systemie Heglowskim, natomiast *De anima* można by uważać za teorię określonej formy zrejonizowanego bytu i jednocześnie doktrynę o pierwszym poruszycielu jako celu najwyższym. Trzeba jednak pamiętać, że Arystoteles nie stworzył „systemu", a jego doktryny są wynikiem teologiczno-kosmologicznych obserwacji i rozważań o świecie jako o całości bytu. Uporządkowanie i podział bytów stały się podstawą podziału nauk.

Uwagi swoje na temat punktów stycznych między Arystotelesem a filozofią Hegla zamyka Brinkmann przypomnieniem, że Hegel w zakończeniu swej *Encyklopedii* zacytował zdanie Arystotelesa z Lambda 7 na temat boskiej νόησις, wyrażając zarazem opinię, że Stagiryta w tym pojęciu dał nam pryncypium wszelkiej filozofii w ogóle.

Uwagi końcowe. Pracę Brinkmanna cechuje wielka zwartość i kondensacja myśli oraz subtelne, pogłębione podejście do rozpatrywanych problemów. Z tego właśnie powodu trudno omówić ją pokrótce a bez uronienia wielu cennych myśli.

Poza tym jest ona przykładem budowania dalszych koncepcji w oparciu o dialog z samym Arystotelesem, a wiadomo, że takie źródłowe ujmowanie tematu stanowi warunek osiągania pożądanych wyników. Na tym też polega jej wartość, i to nie tylko historyczno-filozoficzna.

Zadanie sprawozdawcy utrudnia jeszcze ta okoliczność, że autorowi zupełnie nie zależy na przejrzystym ułożeniu treści i klarowności sformułowań. Widocznie zalicza się on do tej grupy naukowców, którzy — pisząc dla specjalistów — nie uważają za potrzebne zadbać o jasność wykładu.

Roman Porawski (Poznań)

Eos LXXI 1983
PL ISSN 0012–7825

Wolfgang Kullmann, Die Teleologie in der aristotelischen Biologie. Aristoteles als Zoologe, Embryologe und Genetiker, Heidelberg, Carl Winter - Universitätsverlag, 1979, ss. 72.

Praca W. Kullmanna na temat finalizmu w biologii Arystotelesa stanowi niejako uzupełnienie jego obszerniejszego dzieła pt. *Wissenschaft und Methode — Interpretationen zur aristotelischen Theorie der Naturwissenschaft,* Berlin — New York 1974

[2] Por. pkt 6 w rozdz. II.

I takich nieścisłości i niejasności jest w tłumaczeniu tego, zresztą dość długiego listu więcej. Np. s. 338, w. 2 od g.: „Rzecz główna polega na tym, że łatwo przyjmie zamianę i zgodzi się, aby go obciążono więcej. Niechętnie odpłaci się za dobrodziejstwo równoważąc je z wyrządzoną sobie krzywdą". Wypracować to należało czytelniej. Może więc tak: „Podsumowując — w wymianie dobrodziejstw będzie łatwy (mowa o mędrcu); pozwoli, by jego zobowiązanie uznano przy tym za większe; niechętny będzie spłacaniu dobrodziejstwa dla samego tylko wyrównania krzywdy". S. 339, w. 1 od d.: „Przeciwne skłonności natomiast podsycane są przez duszę bardzo nieszczęśliwą". Ma być tak: „Natomiast poczuwanie się do czegoś przeciwnego gnębi uczucie najwyższej nieszczęśliwości".

Po tym zdaniu czytamy w tłumaczeniu: „Każdy, kto jest niewdzięczny, będzie godny politowania. Lecz nie powinienem tego odkładać: natychmiast staję się godny politowania". Opuszczono tu w przekładzie, za wydaniem O. Hensego, część tekstu, brakującego w pewnych rękopisach, ale w pozostałych dobrze przekazanego. Uzupełniamy brak za wydaniem L. D. Reynoldsa w Bibliotheca Oxoniensis: *nemo sibi gratus est, qui alteri non fuit. Hoc me putas dicere...* W przekładzie polskim winno zatem być: „Nikt nie jest sobie samemu wdzięczny, kto nie był taki dla drugiego. Ty myślisz, że przez to chcę powiedzieć: kto jest niewdzięczny, będzie nieszczęśliwy? Nie! Nie odraczam mu tego: natychmiast jest nieszczęśliwy".

Dodajmy jeszcze zdanie ze str. 341, w. 13 od d.: „ludzi, którzy uiszczają się ze swych zobowiązań już po zawarciu nowego układu z wierzycielami". Informacja niejasna. Kto zawiera układ? *Tabulae novae* to oficjalne postanowienie o umorzeniu długów (całkowitym lub częściowym). Może więc tak: „ludzi, którzy spłacają długi nawet po ogłoszeniu ich umorzenia".

Jak widać — nowe wydanie wymagać będzie gruntownej rewizji ze strony wydawcy czy znawcy rzeczy, języka i stylu Seneki. Byłoby to może mniejszym trudem niż dokonywanie nowego przekładu; choć ten może by jednak osiągnął więcej.

Tłumaczeniu towarzyszą przypisy. Jakość ich nierównomierna: raz wydaje się, że są adresowane do specjalistów, to znowu, że do laików. Podaje się też w nich raz wiadomości nieistotne dla lepszego rozumienia tekstu, to znowu nie uwzględnia się potrzebniejszych. Np. o Rutyliuszu w przyp. 1 do listu XXIV (na s. 690) podano szereg wiadomości o tym człowieku, dla tekstu nieistotnych, ale okoliczności wygnania, tak istotnych tu i w innych miejscach, w listach LXVII, LXXIX, XCVIII, zaznaczono skąpą informacją, że nieskazitelna i bezkompromisowa uczciwość zaprowadziła go na wygnanie. Wyjaśnić trzeba okoliczności skazania, by rozumieć krzywdę Rutyliusza. Nie wyjaśnia tu nic przyp. 2 do listu LXVII (s. 248), że poszedł na wygnanie w r. 92 p.n.e. Podobnie inne przypisy winny zawierać ściślej wyważone informacje co do przydatności dla tekstu i czytelnika.

Mieczysław Brożek (Kraków)

Eos LXXI 1983
PL ISSN 0012–7825

Arne Søby Christensen, Lactantius the Historian, An Analisis of the De mortibus persecutorum, Opuscula Graecolatina (Supplementa Musei Tusculani) Vol. 21, Copenhagen 1980, ss. 119.

Praca A. S. Christensena poświęcona Laktancjuszowi jako historykowi jest analizą jednego z wielu dzieł tego chrześcijańskiego pisarza, które nosi wszelkie znamiona pisarstwa historycznego, a znane jest jako *De mortibus persecutorum.*

Eos LXXI 1983
PL ISSN 0012–7825

POGŁĘBIENIE KRYZYSU GOSPODARCZO-POLITYCZNEGO W RZYMIE W LATACH 70-tych I w. p.n.e.

(WOJNA Z SERTORIUSZEM, POWSTANIE SPARTAKUSA)

Napisał

JERZY SZULCZYK

Jakkolwiek lata dyktatury Sulli przywróciły rządy optymatów, to jednak republika rzymska, która przeżywała potężne wstrząsy w latach wojen związanych z osobą Mariusza, nie osiągnęła wewnętrznego spokoju. Kryzys społeczno-polityczny i gospodarczy republiki rzymskiej wprawdzie został zażegnany, ale jego objawy znów wystąpiły w latach wojny z Sertoriuszem i królem Pontu Mitrydatesem VI Eupatorem. Cyceron stwierdzał, że Azja w ciągu wojny z Mitrydatesem nie przynosiła przez wiele lat żadnego dochodu, a Hiszpania za czasów Sertoriusza nie płaciła żadnych podatków[1]. Trudności spiętrzyły się, gdy w Italii wybuchło powstanie Spartakusa, które ujawniło wiele słabości chylącej się ku upadkowi republiki rzymskiej. Na szczególną uwagę zasługują sprawy związane z wojną sertoriańską w Hiszpanii. Ogrom trudności Rzymu w tej wojnie znamy z Salustiusza: ..., *domi bellique impeditissima re publica, namque imperatores, Hispaniae stipendium, milites, arma, frumentum poscunt*[2]. Tym zagadnieniom chcę poświęcić nieco uwagi, ograniczając się do spraw związanych z wyżywieniem armii rzymskiej w Hiszpanii, zaciągami do wojska, uwzględniając również dewastację Italii i jej upadek gospodarczy w okresie powstania Spartakusa.

Wojna z Sertoriuszem doczekała się wielu opracowań. Pisali o niej A. Schulten, D. Gillis, P. Bieńkowski, B. Scardigli. Wyjaśnili oni wiele problemów dotyczących zmian organizacyjnych i technicznych, ale zagadnienie zaciągów do armii, sprawa wyżywienia, wynagradzania zostały potraktowane marginesowo, ponieważ źródła informują o tym bardzo ogólnikowo[3]. Zbadanie sprawy wyżywienia wojsk rzymskich w Hiszpanii

---

[1] Cicero, *De lege agraria* 2,30.

[2] Sallustius, *Historiarum* II, fr. 47, Maurenbrecher.

[3] P. Bieńkowski, *Kritische Studien über Chronologie und Geschichte des Sertorianischen Krieges*, Wien 1891, s. 5–54; S. Stahl, *De bello Sertoriano*, Diss. Erlagen 1908; A. Schulten, *Sertorius*, RE II A2 (1923), col. 1750; tegoż *Sertorius*, Leipzig 1926; D. Gillis, *Quintus Sertorius*, Rendiconti del Instituto Lombardo, Classe di Lettere CIII 1969, s. 711–721; B. Scardigli, *Sertorio. Problemi cronologici*, Athenaeum n.s. XLIX 1971, s. 229–270.

Mimo że postać Konstantyna, jego ocena i konfrontacja z innymi cesarzami pojawia się wielokrotnie, Autor zestawia na kolejnych stronach w sposób systematyczny odnośne fragmenty *De mortibus persecutorum* i poddaje je gruntownej analizie.

Osobną kwestią jest wpływ *Ksiąg sybillijskich* i dzieł Wergiliusza, a wręcz niekiedy ich integralny udział w *De mortibus persecutorum* (s. 33—43). Zgodzić się trzeba, że wprowadzenie cytatów z *Eneidy*, która stanowiła podstawę edukacji Rzymianina (fragmenty te często znane na pamięć musiały być z łatwością identyfikowane) miało na celu odwołanie się do utrwalonych stereotypów i symbolicznych obrazów, bez wątpienia wywoływanych przez Laktancjusza u swych czytelników. Przypominając kilka słów poetyckich uzyskiwał on efekt, który wymagałby wielu stron prozy. To niewielkie odstępstwo od klasycznej formy historiograficznej dało mu więc doskonały efekt.

Jednym z najbardziej interesujących i doniosłych fragmentów książki *Lactantius the Historian* jest rozdział VI (s. 42—76) poświęcony ocenie *De mortibus persecutorum* jako źródła i próbie ustalenia źródeł leżących u podstaw jego powstania. Rozdział podzielony na podrozdziały i punkty zachowuje dużą przejrzystość i pozwala Autorowi utrzymać należytą dyscyplinę dywagacji. Z całym naciskiem i niewątpliwie racją Christensen stwierdza, że Laktancjusz poza własnym doświadczeniem korzystał z rozlicznych źródeł, dopuszczając tak źródła pisane jak i przekaz ustny. Oczywiście próbie identyfikacji mogły być poddane tylko te pierwsze.

Mimo wielu zastrzeżeń Autor podejmuje wysiłek, aby na gruncie komparatywnej analizy literatury historycznej z IV wieku i późniejszej ustalić wspólne jej źródło. Odrzucając podobieństwa werbalne jako złudne i niemiarodajne, usiłuje poszukiwać analogii strukturalnych i kompozycyjnych poszczególnych tekstów, także ich zawartości. Trudnością na tej drodze jest oryginalność i nieszablonowość *De mortibus persecutorum*. Laktancjusz z należytą konsekwencją — wg Christensena — podporządkowywał wszystkie źródła głównemu założeniu dzieła, jakim było ukazanie śmierci prześladowców i przebudowywał je zgodnie ze swą koncepcją, tak aby powstałe obrazy były dostatecznie odstraszające. Na gruncie analizy porównawczej Autor stwierdza, że choćby przez pryzmat opisywanych wydarzeń, jakie rozegrały się na Zachodzie, Laktancjusz jest ściśle związany z tradycją historiograficzną i jego źródłem informacji obok ewentualnej tradycji ustnej była jakaś praca pisana, znana też innym autorom. Stwierdzenie to skłaniało już wcześniej wielu badaczy do próby ustalenia wspólnego, dla pisarstwa IV-wiecznego i późniejszego źródła, które zaginęło, a którego treść można rekonstruować jedynie pośrednio.

Pierwszą hipotezę w tej kwestii przedstawił w 1889 roku A. Enmann w pracy *Eine verlorene Geschichte der römischen Kaiser*. Potencjalnie istniejące kiedyś źródło zaczęto nazywać EKG (skrót od — Enmann's Kaisergeschichte). Christensen prezentuje bogatą dyskusję nad tym hipotetycznym źródłem i ustosunkowuje się do wielu późniejszych tez skłaniając się do uznania w EKG podstawy, na której Laktancjusz oparł swą wiedzę o wydarzeniach politycznych. Autor ustosunkowuje się też do problemu proporcji udziału EKG w *De mortibus persecutorum* także w konkluzji i czyni to z należytą sobie wyrazistością.

Główny cel książki, jakim było wykazanie, że Laktancjusz oparł swą wiedzę o dziejach chrześcijaństwa i stosunku wybranych cesarzy do nowej religii na wcześniejszych dziełach i z całą świadomością i konsekwencją użył ich jako źródeł, nadając właściwą rangę swej pracy historycznej, został przez Christensena osiągnięty i czytelnik po przestudiowaniu bogatej argumentacji musi być co do tego przekonany. Pozostawienie innych, nie zawsze pobocznych problemów w fazie hipotez, czy raczej jako pierwszej próby ich rozwiązania, usprawiedliwia Autor potrzebą dalszych studiów. Są to wszak często hipotezy o bogatej argumentacji, a ich forma może być podstawą polemiki.

Książka *Lactantius the Historian* jest więc bez wątpienia doniosłym wkładem w krytykę *De mortibus persecutorum*, a także dla zrozumienia całej twórczości Laktan-

okolice i zagarniał łupy, którymi dzielił się równo ze współtowarzyszami[38]. W innym miejscu podkreślał, że niewolnicy często kupowali jedynie żelazo i miedź do wyrobu broni.

Z relacji Salustiusza wynika, że na Wezuwiuszu groził zbiegom głód, toteż Spartakus namawiał ich do zejścia z góry, po stromej i nie strzeżonej przez Rzymian ścianie; lepiej zginąć od miecza, gdyby oblegający Rzymianie stawiali opór, aniżeli umrzeć z głodu[39].

Zdobyty przez Spartakusa obóz pretora Klaudiusza Glabera wraz ze znajdującymi się w nim zapasami poprawił na pewien okres stan zaopatrzenia w żywność. Ile żywności zdobyto w tym obozie, nie wiemy, ale powszechnie uznaje się, że Klaudiusz Glaber dysponował jednym niepełnym legionem, około 3000 ludzi, i to daje przypuszczalnie wyobrażenie o zapasach żywności. Przyjmując za Polibiuszem, że miesięczny przydział zboża dla pieszego żołnierza wynosił 4 modie pszenicy, i zakładając, że przydzielano ją raz na dwa tygodnie, to zdobyty zapas zboża był znaczny. Dodajmy, że liczba zbiegów ze szkoły Lentulusa była niewielka, a dalszy szybki wzrost sił powstańczych nastąpił dopiero po pierwszych zwycięstwach.

Pretor Publiusz Waryniusz stracił obóz z całym zaopatrzeniem na około 8000 żołnierzy. Zapasy żywnościowe obozu Waryniusza były więc większe, jego bowiem wyprawa przeciw Spartakusowi była już drugą z kolei, a więc lepiej przygotowaną.

Mimo to w obozie Spartakusa odczuwano brak żywności, co w konsekwencji powodowało konieczność stałej zmiany miejsca obozowania: *Deinde fugitivi consumptis iam alimentis, ne praedantibus ex propinquo hostis instaret, soliti more militiae vigilias stationesque et alia munia exequi, secunda vigilia silentio cuncti egrediuntur relicto bucinatore in castris*[40]. Trzeba też zwrócić uwagę, że przypuszczalnie większą rolę w wyżywieniu niewolników odgrywało mięso. Spartakus radził bowiem zbiegom, by zeszli niżej na tereny bardziej zasobne w bydło: ...*magisque pecuarios ut egrediantur*[41].

Rozmiary zapotrzebowania niewolników-zbiegów na żywność, a więc i rozmiary grabieży są niemożliwe do ustalenia. Dane w źródłach dotyczące liczebności zbiegów w okresie najwyższego rozkwitu powstania są przesadzone i niewiarygodne. Appian podaje, że armia Spartakusa liczyła 70000 niewolników i szybko rozrosła się do 120000, Münzer i Carcopino uważają te dane za zawyżone i przyjmują zaledwie 7000 ludzi[42]. Przekazane przez

[38] Appian, *Bell. civ.* I 116.

[39] Sallust. *Hist.* III, fr. 93: *Sin vis obstat, ferro quam fame aequius perituros.*

[40] Sallust. *Hist.* III, fr. 96; Frontinus I 5, 22.

[41] Sallust. *Hist.* III, fr. 98.

[42] Appian, *Bell. civ.* I 116; F. Münzer, *Spartacus*, RE III A 2 (1929), col. 1528–1536; Carcopino, *o.c.* II, s. 559; R. Kamienik, *Die Zahlenangaben über den Spartakus-Aufstand und ihre Glaubwürdigkeit*, Das Altertum XVI 1970, s. 96–105; tenże, *Z zagadnień powstania Spartakusa*. Annales UMCS, F. vol. XXVI 1971, s. 29.

(por. recenzję w Eos LXVI 1978, s. 167—171). Podobnie jak tam autor omawiał liczne powiązania teorii nauk Stagiryty z zagadnieniami i przykładami z dziedziny zoologii (badania botaniczne zlecił mistrz Teofrastowi), tak tutaj uwydatnia on, że teleologiczny punkt widzenia szczególnie wyraźnie występuje w traktatach biologiczno-zoologicznych, obejmujących mniej więcej trzecią część spuścizny po Arystotelesie.

W tamtym dziele oparł się Kullmann głównie na I. księdze *De partibus animalium* (uwzględniając również związane z tą księgą treściowo inne teksty), tu jako główną podstawę wykorzystuje najważniejszy traktat biologiczny Arystotelesa, tzn. *De generatione animalium* (oraz *De part. an.*, ks. II—IV).

Już na wstępie przypomina Kullmann, że Arystoteles przeciwstawił się wysuniętej przez atomistów Leukippa i Demokryta teorii preformacji, według której w nasieniu tkwi maleńki człowiek z wszystkimi narządami, a przyjmował w oparciu o obserwacje embriologiczne sukcesywny rozwój narządów, która to teoria, oznaczona później mianem epigenezy, znalazła potwierdzenie eksperymentalne w początkach XX wieku.

Zastrzeżenia krytyków wobec poglądów biologicznych Arystotelesa, wynikłe po części z mylnej interpretacji tekstów, ujmuje Kullmann w pięciu punktach:

1. Arystoteles przyjmuje całościowo teleologiczny obraz świata.
2. Zamiast wyjaśniać procesy biologiczne przyczynami sprawczymi, woli je tłumaczyć przyczynami celowymi.
3. Przypisuje naturze w działaniu twórczym „motywy".
4. Jest witalistą (a więc akceptuje jakąś nieokreśloną „siłę życiową").
5. Szukając analogii między procesami reprodukcji w naturze a procesami wytwarzania artefaktów, stwarza „technomorficzny" obraz natury.

Nawiązując do tych zarzutów rozpoczyna autor ponowną analizę poglądów Arystotelesa.

Bardzo ważnym tekstem dla oceny teleologicznego stanowiska Arystotelesa w zakresie zoologii są księgi II—IV *De partibus animalium*. Opisy części ciała i narządów zwierząt nie ograniczają się tam do omawiania wyglądu, rodzaju tkanki, umiejscowienia itd., lecz bardzo często mówią też o celu, do którego one służą. Celem tym są z reguły zasadnicze funkcje życiowe, których nie można już wyprowadzić jedną z drugiej, a które razem wzięte stanowią istotę danego stworzenia i określane są mianem jego „duszy". Zaznaczyć tu warto, że funkcje wymieniane przez Arystotelesa i dzisiaj jeszcze używane są dla definiowania życia.

Jednakże przy tym określaniu celowości nie wychodzi Arystoteles poza typ zwierzęcia, omawiany w danym przykładzie; stosuje więc finalizm ściśle wewnętrzny. Brak też w jego pismach biologicznych wszelkiej wzmianki o ogólnym celu istnienia istot ożywionych w kosmosie, a pełny rozwój każdego zwierzęcia lub gatunku stanowi immanentny cel jego bytu. Nie uznaje również Stagiryta — jak mu się to niekiedy mylnie przypisuje — żadnej „pragenezy" zdolnych do rozmnażania się istot ożywionych z materii nieorganicznej, choć przyjmuje spontaniczne, powtarzalne rodzenie się z niej np. insektów.

Z tego wszystkiego wynika, że o całościowym teleologicznym obrazie świata u Arystotelesa nie może być mowy. Jednakże nie znaczy to, jakoby Arystoteles nie zastanawiał się nad wzajemnym ustosunkowaniem się między gatunkami zwierzęcymi. Zdaje on sobie sprawę z tzw. *scala naturae*, przy czym na najwyższym jej szczeblu stawia człowieka oraz ssaki lądowe i morskie. Lecz między poszczególnymi szczeblami tej hierarchii nie uznaje żadnych powiązań teleologicznych. Arystoteles izoluje starannie jedne gatunki od drugich, uznając jedynie analogiczne podobieństwa pewnych cech. Daleki jest wszelako od traktowania całego organizmu zwierzęcia jako konstrukcji jednolicie celowej; jest zdania, że niektóre efekty procesu rozwojowego w organizmie mogły pierwotnie nie być nastawione na funkcję, jaką z czasem zaczęły spełniać (np. *De part. an.* IV 3, 677 b 21 nn. o powstaniu omentum, czyli tzw. sieci na jelitach).

rzecz sama w sobie jest również taka, jaką nie jest naprawdę, nie jest sama w sobie tylko istotą.

Logiczny stosunek bytu oraz istoty danej rzeczy posiada tę szczególną właściwość, że rzecz zarazem obejmuje swą istotę i tę istotę z siebie wyodrębnia. Obejmuje ją, gdyż jako istotnie w dany sposób określona, zawiera przez to swą istotę w sobie. Wyodrębnia ją, gdyż nie jest samą tylko istotą, lecz bytem. Ten stosunek analizuje autor w powiązaniu z Arystotelesową księgą Zeta.

I tu występuje pewna trudność. Istotą jest to, czym dana rzecz jest naprawdę. To, czym dana rzecz jest poza swą istotą, w swoim bycie — nie ma istotnego znaczenia. W bycie swoim jest dana rzecz taka, jaką jest poza swoją istotą — i jako taka nie jest ona przez swą istotę określana. Jeżeli jednak ma posiadać swą istotę, to musi też być przez tę istotę określana. Ale w ten sposób staje się ona nie tylko bytem, lecz także bytem określanym przez swą istotę, a więc pewnym typem bytu, czymś, co bytuje samo w sobie. Innymi słowy: gdyby rzecz była tylko bytem, nie istniałaby jej istota, gdyż byt jest właśnie rzeczą samą w sobie nie określaną przez istotę. Dlatego pytać można o istotę tylko takiej rzeczy, która jest przez swą istotę określana i o ile przez nią jest określana. Inaczej: istnieje istota tylko takiej rzeczy, która różnicę między bytem a istotą już w sobie zawiera.

Tę trudność i związane z nią inne problemy omawia Brinkmann dość obszernie i dochodzi do następującego sformułowania: Potrzebny byłby dowód, że byt jako taki jest istotą, a istota jako taka bytem. Jedynie wtedy dałaby się obejść trudność polegająca na tym, że byt jako substrat dla istoty posiada już właściwą sobie określoność, która nie jest określonością istoty.

2. Substancja a istota. Trzeba jednak co dopiero stosowaną terminologię przełożyć na język Arystotelesa: zarówno „byt sam w sobie" jak „istotę" określa on mianem οὐσία. Ale tak samo, jak my zmuszeni byliśmy w „rzeczy jako takiej" rozróżnić byt oraz istotę, tak i Arystoteles mówi o bytowym oraz istotnościowym aspekcie rzeczy. Raz znajdujemy ją jako złożoną z materii (ὕλη — bytowy aspekt rzeczy), która nie jest określana przez istotę, oraz formy albo kształtu (εἶδος, μορφή — istotnościowy aspekt rzeczy, jako jej immanentny, εἶδος ἐνόν); jako zjednoczenie bytu i istoty stanowi rzecz τὸ σύνολον, τὸ ἐξ ἀμφοῖν, τόδε τι. Znajdujemy jednak również byt określony przez istotę, zjednoczenie bytu oraz istoty w rzecz, ale po stronie bytu. To jest ἐσχάτη ὕλη.

Przemyśleć trzeba wszelako nie tylko stosunek „byt — istota", lecz także stosunek „rzecz — istota". Jeżeli przeciwstawiamy rzecz istocie, to staje się ona substratem (ὑποκείμενον). Istota w stosunku do substratu ma różne nazwy: τὸ εἶδος, ὁ λόγος, τὸ τί ἦν εἶναι.

Jak już wspomniano, stosunek między substratem a istotą implikuje kwestię, jak należy ujmować substrat, aby istota mogła go określać. W związku z tym zajmuje się Arystoteles pytaniem, czym jest rzecz jako substrat; substrat posiada bowiem różne znaczenia. Czy więc jest on materią, formą, czy też zjednoczeniem materii i formy (1028 b 33—1029 a 3)?

Przy omawianiu powyższej tematyki bierze autor pod uwagę nie tylko teksty z *Metafizyki*, lecz głównie opiera się na księdze Zeta.

Co odróżnia substancję (termin ten przypisuje się ogólnie Boecjuszowi) od innych kategorii? Byt sam w sobie ma podwójny sens, polegający na tym, że jest „czymś innym" i że jest istotą. Ale byt sam w sobie ma też charakter relacji. „Samym w sobie" jest coś, co jest takim w stosunku do samego siebie. I to właśnie wyraża Arystotelesowski termin καθ' αὑτό.

Każdy określony byt jest według Arystotelesa już relacją do samego siebie; jako formy bytu, orzekanego καθ'αὑτό przytoczone są w Delta 7 wszystkie kategorie. Byt jako określony jest już nie tylko bytem, ale bytem czegoś. Lecz tu właśnie wychodzi na jaw, że nie wszystko, co określone, jest czymś określonym „jako takie".

potęguje się (s. 66). Zdaniem R. Cyntia nie mogła zrozumieć miłości poety i wszedłszy w jego życie przyniosła mu cierpienia i niepokój.

W rozdz. III „L'amore di Properzio e sua sincerita nelle sue elegie" porusza R. kilka problemów. Przede wszystkim stara się określić charakter miłości Propercjusza. Sam elegik określa ją jako *lusus, grave servitium, dolor acer, durus custos* i uważa za szaleństwo zaciemniające umysł; dlatego rzadko pisze o miłości, która daje mu zadowolenie (s. 75). R. zwraca też uwagę na różnicę w ujęciu miłości, jaka istnieje między Propercjuszem a Owidiuszem, Katullusem i Tibullusem. Pisząc o roli Cyntii w życiu naszego elegika stwierdza, że Cyntia była nie tylko jego radością, lecz także inspiratorką jego poezji (s. 77); w dalszym ciągu przechodzi do zagadnienia szczerości uczuć Propercjusza. R. przeciwstawia się poglądom wielu uczonych i krytyków, którzy zaprzeczali tej szczerości i uważali, że fakty opowiedziane przez poetę są nierealne. Zdaniem R. w sytuacjach opisanych przez Propercjusza nie ma nic nieprawdopodobnego, przedstawiają one jedynie różne fazy jego miłości do Cyntii. Aby zrozumieć miłość Propercjusza i ocenić ją bezstronnie, należy rozpatrywać ją na tle jego czasów i obyczajów. Poeta wyraża szczerze swoje uczucia, czego dowodem jest elegia pisana po śmierci Cyntii (IV 7). W ostatniej części tego rozdziału omawia R. przyjaciół, do których zwraca się poeta, i zastanawia się nad tym, o ile są oni postaciami rzeczywistymi, o ile zaś tworem elegika.

W rozdz. IV „L'alessandrinismo e l'arte di Properzio" głównym tematem jest stosunek Propercjusza do poezji aleksandryjskiej i jego oryginalność. R. daje na początku charakterystykę elegii greckiej i hellenistycznej. Z elegii aleksandryjskiej bierze początek elegia rzymska, ale głęboko się od niej różni. Elegia aleksandryjska jest elegią uczoną, ponadto opisuje przeżycia cudze, a nie własne poety. Nie ma więc w niej elementu subiektywnego stanowiącego istotę elegii rzymskiej. Elegicy rzymscy nie przejęli od aleksandryjskich sposobu myślenia, ponieważ musieli swej poezji nadać piętno narodowe, ale naśladowali ich formę, sposób kompozycji i wersyfikacji. Od aleksandryjskich poprzedników przejęli natomiast takie elementy jak opisy przyrody, mitologię, nieoczekiwane przejścia i zmiany sytuacji; jednak poeta rzymski traktuje je zupełnie inaczej, co R. stara się wykazać na przykładach poszczególnych elegii. Do elementów odziedziczonych należą też pewne środki stylistyczne.

Rozdz. V „Properzio poeta d'intendimenti morali e civili". R. przeciwstawia się tutaj poglądom uczonych, którzy odmawiają wartości utworom Propercjusza jako pozbawionym treści patriotycznych i moralnych. Rozważania autora dotyczą ks. II i III. Chociaż głównym tematem jest w nich Cyntia, poeta przedstawiając wydarzenia związane z ukochaną nie pomija sposobności, by wyrazić swoją dezaprobatę dla wad i zepsucia czasów współczesnych jak np. upadek uczciwości i moralności kobiet, ich złe obyczaje, chciwość, przepych; elegik chciałby je nakłonić do dawnej prostoty; dlatego przeciwstawia im Spartanki (III 14) lub porównuje je z dawnymi matronami rzymskimi (III 13). W ten sposób, zdaniem R., twórczość Propercjusza wiąże się z dążeniem Augusta do przywrócenia dawnych obyczajów (s. 140). Również w związku z programem pryncepsa pozostaje pragnienie pokoju wyrażone m. in. w el. III 5. Dokładna analiza wypowiedzi Propercjusza w różnych elegiach świadczy o tym, że poeta był nie tylko piewcą Cyntii, lecz także chwalcą Rzymu i Augusta; wierzył w wielkość Rzymu, a w utworach jego znajdują echa nowe, coraz sławniejsze zwycięstwa Rzymu. Bogata w motywy historyczne i pełna pochwał Augusta jest el. III 11 (s. 147); el. III 22 zaś zawiera pochwałę Rzymu i ziemi italskiej (s. 151). Jak więc dowodzą wypowiedzi poety, już elegie ks. II i III zawierają wiele elementów historycznych i patriotycznych, które w jeszcze większym stopniu dochodzą do głosu w tzw. elegiach rzymskich.

Rozdz. VI „Le elegie Romane" poświęca R. całkowicie elegiom rzymskim (5 elegii księgi IV-ej); powstały one w ostatnim okresie twórczości Propercjusza i w ten sposób poeta wprowadził do literatury łacińskiej elegię aitiologiczną, która ma swój początek

Takie stanowisko również nie dałoby się pogodzić z nieograniczoną teleologią zoologiczną.

Przy sprawdzaniu zasadności drugiego zarzutu — jakoby Arystoteles preferował przyczyny celowe, zastępując nimi przy wyjaśnianiu przyczyny sprawcze — pomija Kullmann chwilowo podstawowy dla tego zakresu traktat *De generatione animalium*, a sięga jeszcze do *De part. an.*, choć tam mowa o budowie w pełni już rozwiniętego zwierzęcia. Ale i w tym traktacie znajdujemy przykłady na wyjaśnianie przyczynami sprawczymi (np. III 6, 669 a 13 nn. o sercu jako pryncypium oddychania i ruchu).

Rozważania nad finalizmem wewnętrznym dały Kullmannowi sposobność do omówienia bardzo wczesnego rozdziału *Polityki*, mianowicie *Pol.* I 8, w którym Arystoteles sięga do popularnego u presokratyków poglądu, że rośliny istnieją dla zwierząt, a zwierzęta dla ludzi (1256 b 15 nn); pogląd taki sprzeciwiałby się finalizmowi wewnętrznemu. Jednakże inne miejsce — *Phys.* II 2, 194 a 33 nn. — dowodzi, jak to słusznie zaznacza Kullmann, że Arystoteles mówi o takiej celowości jedynie w znaczeniu metaforycznym („Przecież i my w pewnym sensie jesteśmy celem" — tłum. K. Leśniak). Tu również wspomina autor o problemie dwojakiego znaczenia przyczyny celowej, o którym Arystoteles mówi w tymże miejscu, powołując się na własny dialog *O filozofii*. Lecz w biologii celowość nie ma charakteru problematycznego i z reguły występuje jako οὗ ἕνεκά τινι.

Z kolei omawia Kullmann pokrótce teleologię w metafizyce Arystotelesa, rozpatrując teksty *Met.* XII 7, *De caelo* II 12, *De gen. et corr.* II 10 oraz *De an.* II 4. Stwierdza, że Arystoteles widzi zasadniczą różnicę między tą teleologią a teleologią w ramach organizmu zwierzęcego, gdyż cele bytów pozaziemskich i nieorganicznych nie są funkcjami życia czy rozrodczości, a dążenie ku Bogu — dominujący temat metafizyki Arystotelesowskiej — niewiele ma wspólnego z analizą funkcji biologicznych. Arystoteles uważa za konieczne uzasadnić ruch w kosmosie metafizycznie, ale postulowany tu finalizm nie jest identyczny z finalizmem w organizmie istoty ożywionej.

Gdy chodzi o wartość wyjaśnień teleologicznych w zoologii z punktu widzenia Arystotelesowskiej teorii nauk, to oczywiście stwierdzenia odnoszące się do funkcji (jak np., że tętnice i żyły służą dla krwiobiegu) nie opierają się na konieczności absolutnej. Jednakże i w zakresie zoologii nie chce Arystoteles całkowicie wykluczyć takiej konieczności, tylko ogranicza ją przez dodanie tego rodzaju określeń jak „najbardziej", „najczęściej". Uwzględnia też (w *Anal. post.* II 11) możliwość uogólnienia jednostkowych wyjaśnień teleologicznych w taki sposób, że będą miały wartość konieczności absolutnej. Poza tym istnieje u Arystotelesa taki typ konieczności, który określił Kullmann już w *Wissenschaft und Methode* jako konieczność akcydentalną (por. recenzję w Eos LXVI 1978, s. 170). Relatywizacja stwierdzeń teleologicznych ma wprawdzie u Arystotelesa nieco inny akcent, lecz — zdaniem Kullmanna — daje się porównać z ujęciami biologii nowożytnej.

Największym osiągnięciem Arystotelesa w dziedzinie nauk przyrodniczych jest jego embriologia. Daje nam ona pojęcie, do czego doszedłby on także w zakresie innych nauk, gdyby w nich rozporządzał podobnym materiałem empiryczno-obserwacyjnym, jak tutaj. Co prawda, nie wszystkie stwierdzenia zamieszczone w *De generatione animalium* opierają się na obserwacji, znajduje się tam również wiele spekulacji, a obserwacje nie wszystkie pochodzą z embriona ludzkiego. Niemniej jednak sformułowania Arystotelesa wpływały decydująco na rozwój tej nauki aż do chwili obecnej.

Centralne znaczenie ma tu wspomniane już przez Kullmanna na wstępie ujęcie rozwoju embrionalnego jako łańcucha form, w którym całkowicie wyodrębnione ukształtowanie stworzenia stanowi ogniwo ostatnie. Epigenezę przedstawiał sobie Arystoteles jako pewien rodzaj reakcji łańcuchowej, a jego traktat *De generatione animalium* zawiera całą masę obserwacji zarówno na temat embriona człowieka i ssaków, jak również innych zwierząt. W księdze II 3 znajdujemy wywody ogólnoteoretyczne,

która zachodzi oczywiście jedynie w przypadkach rzeczywistej wiedzy (koincydencja między wiedzą a jej przedmiotem); tego, że owa identyczność w powiązaniu między rzeczą a jej istotą jest tylko częściowa, nie moglibyśmy sobie uświadomić, gdyby owa koincydencja nie istniała. Teza ta pociąga za sobą istnienie hierarchii treści poznawczych, uzależnioną od stopnia zbliżenia do koincydencji całkowitej. W myśl takiego kryterium systematyzacji znajdzie się na szczycie istota nie posiadająca żadnej materii, nic zewnętrznego, niczego niepoznawalnego; dla takiej πρώτη οὐσία — która w Lambda 8, 1074 a 35 n. ma charakterystyczną nazwę τὸ πρῶτον τί ἦν εἶναι — nie istnieje również problem określoności, ważny na innych szczeblach w związku z ich złożonością.

W dalszym ciągu zamierza autor omawiać Arystotelesowską hierarchię substancji i istot.

Rozdział IV. „Myśl spekulatywna". Spekulatywne myślenie Arystotelesa opiera się na ogólnym założeniu, że byt i prawda wzajemnie sobie odpowiadają. Równolegle do obiektywnego sformułowania tego założenia istnieje jego postać subiektywna, według której to, co posiada byt, jest także poznawane. Wiążąca się z tym spekulatywna teoria rozumu zawarta jest przede wszystkim w *De anima*, a tylko po części w Lambda 6—10, gdzie główny temat stanowi kosmologiczna teoria o pierwszym poruszycielu w trojakim sensie pierwszej przyczyny i najwyższego celu.

1. Typy substancjalne i typy istot. Brinkmann wraca do rozróżnienia między οὐσία /substancja a οὐσία/istota, rozpatrując je tutaj w perspektywie gnozeologicznej. Typy substancjalne i istotnościowe tworzą hierarchię trzystopniową (Zeta 1), przy czym jednak w Zeta 2 wzmiankuje Arystoteles o ewentualnym istnieniu innego jeszcze typu substancji niż substancje zmysłowe, mając tu na myśli przedmioty matematyczne (1028 b 27—29). Właśnie w perspektywie gnozeologicznej pomija Stagiryta sprawę inkarnacji form; tu natomiast pojawia się — wiążąc aspekt gnozeologiczny z kosmologicznym — „czysta" forma jako najwyższe pryncypium ruchu.

2. Pierwszy poruszyciel i nieporuszeni poruszyciele. Hierarchię bytów znajdujemy już u Platona i w Akademii. Arystoteles określa ją w *Metafizyce* mianem γένη τῶν ὄντων albo γένη τῶν οὐσιῶν np. 989 b 25—27, 997 a 34—b 3.

W księdze Lambda 6 zastosowane są cztery kryteria podziału w następującym układzie:

(1) ruchomy — zniszczalny: substancje naturalne świata podksiężycowego;
(2) ruchomy — wieczny: ciała niebieskie;
(3) nieruchomy — wieczny: pierwszy(-wsi) poruszyciel(-e).

W Lambda 6 podaje Arystoteles jako argument za istnieniem pierwszego poruszyciela niezbędność czegoś stałego, niezmiennego: gdyby wszystkie οὐσίαι (substancje) były zniszczalne, to i wszystko inne byłoby zniszczalne; nie mogłyby istnieć nie tylko trwałe cechy, stany i doznania, ale nie byłoby również żadnego ruchu, żadnej zmiany, nawet czasu. Z tym argumentem — który Brinkmann analizuje dość szczegółowo — wiąże się dalsza teza Stagiryty, w myśl której pierwsza przyczyna musi z konieczności wiecznie coś poruszać; wyraża on to następującymi słowy 1071 b 19 n: musi istnieć pryncypium, którego istotą (οὐσία) jest być aktem (ἐνέργεια). Znaczy to, że pierwszą przyczyną jest czysty akt (por. 1071 b 22), wolny od wszelkiej materii. Te sformułowania potwierdzają rozróżnienie między οὐσία/substancją a οὐσία/istotą. Co posiada materię, jest substancją, co wolne od materii — formą. Istotą jest wszelako również bytowość danego σύνολον w przeciwstawieniu do jego materii. Szczyt hierarchicznego układu substancji powinno stanowić coś w rodzaju σύνολον, ale okazuje się, że posiada ono charakter czystej istoty. Nie jest to sprawą przypadku, bo cały argument kosmologiczny — zarówno w Lambda, jak i w VIII ks. *Fizyki* — nastawiony jest na takie czysto istotnościowe pryncypium ruchu. Krótko ujęty dowód na to, że owo najwyższe pryncypium kosmologiczne musi być w absolutnym sensie nieruchome, znajdujemy w Lambda 7.

Po omówieniu nauki Arystotelesa o pryncypium ruchu zaznacza Brinkmann, że

in effigie incinctos? His redduntur honores, dantur tura, libantur dapes. Tum prima nocte in Larum et Caesaris honorem vinum quoque libatur.

Cum aliqua res maioris momenti in familiae aut ipsius civis vita evenit, mos est Laribus sacrificari[56]. Quapropter Plautus[57] nuptiarum causa tusculum floreasque coronas Lari in foco imponi tradit. Puero nato propter auctam familiam immolantur Laribus agni et porci puri, ad sacrificium apti (olim porci sacres appellati)[58]. Quum vero aliquis familiarium mortuus sepelitur, Lari sacrificium vervecibus fit[59].

Post quandam vitae condicionem mutatam, aut post quendam aetatis gradum peractum, mos est eiusdem condicionis aetatisve signa Laribus consecrari. Cuius rei exemplum Ovidius[60] prodit, cum de veteranis arma Laribus post omnia militiae munera expleta donaturis ita dicit:

Miles ubi emeritis non est satis utilis armis,
ponit ad antiquos, quae tulit, arma Lares.

Hoc ergo muneris Laribus est, ut domum, possessionem domini et familiam tueantur. Quod toti familiae et uni cuique familiarium tutelae sunt Lares, ideo apte apposito ornati Lares familiares[61] appellantur.

Non omnia Larum munera, ne ea quidem omnia, quae ad eorum cultum rusticum spectant, hoc in opusculo pertrectare potuimus. Est nobis in animo adhuc Larum cultum compitalem, qui cultui rustico ac familiari est proximus, perquirere et studiorum nostrorum eventus alio in libello in lucem prolatos lectorum curae mandare. Sed iam nunc in eis, quae proponere potuimus, Larum cultus rustici et familiaris munera ab eorum prisca denicali vel ferali natura non abhorrere videmus. Quae iam dudum praesentiebamus, ea quaestionibus perpensis studiisque promotis hoc in opusculo pro virili parte argumentati sumus.

Lodziae

---

[56] Cf. Piccaluga, *o.c.* p. 83.

[57] *Aul.* 385–387.

[58] Plaut. *Rud.* 1206–1208. Cf. apud Varronem in libro, qui inscribitur *De re rustica* (II 1, 20).

[59] Cic. *De leg.* II 55.

[60] *Trist.* IV 8, 21.

[61] Plaut. *Rud.* 1207; Cic. *De. leg.* II 17.

Są to bowiem wypaczenia myśli Seneki, a nawet błędy. Tak np. na s. 6, w. 10 od g., czytamy: „Każdego dnia przysposabiaj sobie coś niecoś środków pomocnych na wypadek zubożenia, coś niecoś na wypadek czyjejś śmierci, nie mniej jak na wypadek innych nieszczęść". Chodzi tu o hart ducha, o odporność wobec sytuacji ogólnie uważanych za nieszczęścia. A więc nie o czyjąś śmierć, lecz o własną, i nie na wypadek zubożenia, lecz w ogóle ubóstwa. Lepiej więc tak: „Zdobywaj codziennie coś odporności na ubóstwo, coś na śmierć, i nie mniej także na inne plagi". Znowu uzyskujemy tu nie tylko poprawność myśli Seneki, ale i właściwą mu znaczną zwięzłość wypowiedzi. Na s. 8, w. 1 od g., mamy: „Jeśli uznasz go za wiernego, będziesz tak postępował", a ma być: „...za wiernego, zrobisz go takim". Na s. 8, w. 3 od g.: „I oni to podejrzliwością swą stworzyli podstawę do zdrady", ma być: „I tamtemu (illi dat.!) podejrzliwością swą dali prawo do grzechu". Na s. 8, w. 16 od g.: „Atoli pierwszy błąd nazwałbym szlachetniejszym, drugi zapewniającym większe bezpieczeństwo", poprawniej: „Lecz pierwszy błąd nazwałbym zbytnią uprzejmością, drugi przesadną ostrożnością". Na s. 9, w. 11 od d.: „tamci boją się wszystkiego, co lekkomyślne, te wszystkiego, co nieprawdziwe, a my jednego i drugiego", ma być: „tamci boją się rzeczy błahych, te nawet urojonych,..." (mowa o chłopcach i dzieciach). Na s. 10, w. 16 od d.: „Z drugiej strony utrata żadnej rzeczy nie jest mniej odczuwalna jak postradanie tej, której zdobycia pragnąć już nie można", ma być: „Żadnej zaś rzeczy utrata nie jest mniej odczuwalna niż tej, której po utracie pragnąć już nie można". Na s. 10, w. 7 od d.: „Nikogo jeszcze los nie wyniósł tak wysoko, by nie zapowiadać mu tyle rzeczy groźnych, ile mu przepuścił", lepiej: „Nikogo los tak nie wywyższył, by nie groził mu tak samo, jak groźnym mu być pozwolił". S. 10, w. 3 od d.: „Statki bywają wchłaniane przez wodę tegoż samego dnia, którego pyszniły się na niej", ma być: „Statki pochłania woda tego samego dnia, kiedy z nią igrały".

Widzieliśmy tu, że na kilku kolejnych stronach powtarzają się stale niedomogi przekładu. Zajrzymy gdzie indziej. Np. na s. 14, w. 13 od g.: „Podobnie jak posterunki wartownicze jednoczy z resztą żołnierzy ścisła więź, również i te, tak odmienne od siebie rzeczy kroczą w parze z sobą: oczekiwaniom towarzyszy strach", ma być: „Jak ten sam łańcuch wiąże więźnia i strażnika, tak te sprzeczności kroczą w parze z sobą: nadziejom towarzyszy obawa" (*eadem catena et custodiam et militem copulat*). Na s. 16, w. 16 od g.: „Trzeba samemu być tam, gdzie się coś dzieje", ma być: „Trzeba wchodzić w rzecz przez bezpośrednie z nią zetknięcie" (*in rem praesentem venias oportet*; cf. kontekst). S. 18, w. 12 od d.: „Każą zabójcom rzucić się na tych, którzy mają być zabici, a zwycięzców...", ma być: „Każą zabójców wydać na śmierć z ręki kolejnych zabójców, a ostatecznego zwycięzcę..." (*interfectores interfecturis iubent obici, et victorem...*).

Przerzućmy się na dalsze strony. Np. na s. 118, w. 1 od g.:„ i od czasu do czasu rozważaj, jak to pięknie jest dokończyć życie już przed śmiercią, a potem beztrosko czekać pozostałej części swojego czasu, wiedząc, że nic nie przyda on do szczęśliwości życia", ma być: „i zaraz rozważaj, jak pięknie jest dokończyć życia przed śmiercią, a potem bezpiecznie oczekiwać pozostałej części swojego czasu, ale niczego już dla siebie, skoro się jest już w posiadaniu pełnej szczęśliwości życia". S. 196, w. 13 od d.: „żebyś zrozumiał, jak wiele obejmował zasób słów u Enniusza i Akcjusza", ma być: „...jak wiele słów u En. i Akc. okryła śniedź". Nieco niżej: „coś niecoś nam się wymknęło", ma być: „pewne wyrazy wyszły z użycia". S. 337, w. 16 od g.: „A jaka, twym zdaniem, zachodzi różnica, czy ktoś to, co dał, wziął od siebie, bo mógł sobie na to pozwolić, czy też skorzystał z czyjejś łaskawości, aby móc dać?" Jest to jedno z trudniejszych miejsc w *Listach*. Czytać należy niewątpliwie *quod daret, a se — quod praestabat — sumpserit etc.* (rękopisy *quod derata sed quod praestabat* itp.). Tłumaczyć zatem należy, jak wskazuje kontekst, niewątpliwie tak: „A jak myślisz? Jaka to różnica, czy ktoś to, co daje, weźmie sam ze swego — co by było lepiej — czy też daje w zamian za doznane dobrodziejstwo?"

Konsulat (in den Jahren 167/170)[9] — *leg.Augg. pr. pr. Moesiae Inferioris* (179–180?). Ungeachtet dessen muß der hypothetische Charakter auch dieser Rekonstruktion betont werden.

Poznań

---

[9] Cf. Degrassi, *o.c.* S. 45.

w myśl których także poszczególne „władze" duszy wegetatywnej, zmysłowej i rozumnej pojawiają się u człowieka sukcesywnie.

Podkreślić należy, że Arystoteles w wywodach tych rezygnuje z metafizycznego uzasadnienia procesu powstawania istot ożywionych, a jako punkt wyjścia owej reakcji łańcuchowej podaje serce.

Procesy powstawania w ożywionej naturze porównuje Arystoteles często z procesami wytwarzania w rzemiosłach. Wytwarzanie w dziedzinie „techne" służy mu do ilustrowania procesu powstawania poszczególnych istot ożywionych, przy czym nie wprowadza on nigdy jakiegoś pojęcia „wszechnatury". Różnica między naturą a „techne" polega według Arystotelesa przede wszystkim na tym, że „techne" ma swoje źródło w kimś innym, a natura w samej sobie. Trudność zawiera się jednak w tym, że przy wytwarzaniu rzemieślniczym utrzymuje się zwykle stały kontakt między rzemieślnikiem, narzędziem i produktem, podczas gdy np. nasienie działa jako usamodzielnione narzędzie dalej; tutaj powołuje się Arystoteles na model cybernetyczny, a mianowicie na „dziwne automaty marionetkowe" (*De gen. an.* II 1, 734 b 13 nn), u których jeden impuls wystarcza do uruchomienia całego mechanizmu i jego dalszych ruchów.

Z tekstów Arystotelesa — stwierdza Kullmann — wynika jasno, że podaje on konsekwentnie czysto przyczynowe, deterministyczne i fizykalne wyjaśnienia procesu reprodukcji i że o zastępowaniu przezeń wyjaśnień przyczynami sprawczymi przez wyjaśnienia przyczynami celowymi nie może być mowy.

Nie można również twierdzić, jakoby przypisywał on naturze „motywy" w jej działaniu twórczym, ani też, jakoby przyjmował jakiś całościowo teleologiczny obraz świata.

Oczywiście ze względu na brak mikroskopu i z innych podobnych powodów nie posiadał Arystoteles wielu podstawowych wiadomości, ale i tak poglądy jego w wielu kwestiach były słuszne i zachowały swój walor.

Co się tyczy jego „witalizmu", to faktem jest, że zdaniem Arystotelesa dusza — lub jej część — kieruje procesem powstawania istoty żywej. Do takich wypowiedzi zwykł on jednak dodawać, że posługuje się ona przy tym konkretnymi narzędziami substancjalnymi. Należy także pamiętać, że pojęcie „dusza" ma u Arystotelesa (z wyjątkiem tej części rozumu, którą on otrzymuje „z zewnątrz") raczej fizykalno-przyrodniczy charakter.

Ostatni rozdział rozprawy Kullmanna słusznie poświęcony jest zagadnieniu aktualności biologii Arystotelesowskiej, zwłaszcza w zakresie embriologii i genetyki. Aby zbadać to zagadnienie, wybrał on znaną książkę, którą w r. 1970 opublikował w Paryżu Charles Monod, laureat nagrody Nobla, pt. *Le hasard et la nécessité*. W dziele tym spotykamy wiele pojęć i poglądów pochodzących od Arystotelesa, choć autor może nie zdaje sobie z tego sprawy.

Np. za kryterium dla artefaktów uważa Monod to, że makroskopowa struktura danego przedmiotu została ukształtowana przez zastosowanie sił zewnętrznych, podczas gdy struktura obiektu naturalnego powstaje dzięki sprzężonym zwrotnie oddziaływaniom wewnętrznym, wynikającym z wewnętrznego determinizmu. Takie rozróżnienie odpowiada dokładnie sformułowaniom Arystotelesa o zewnętrznym oddziaływaniu w przypadkach „techne" oraz wewnętrznym działaniu twórczym natury.

Jako dalsze kryterium dla bytu naturalnego wysuwa Monod jego niezmienną reprodukcję, a wiemy, że Arystoteles ciągle powracać zwykł do zasady, że „człowiek rodzi człowieka".

Zgodnie też z duchem wypowiedzi Arystotelesowskich mówi Monod o procesie epigenetycznym, w którym ogólne ukształtowanie organizmu tkwi potencjalnie („en puissance") w strukturze składników. Widzimy tu, że nowoczesna biologia molekularna reprodukcję naturalną przedstawia sobie w sposób podobnie „technomorficzny" jak Arystoteles.

w elegii aleksandryjskiej. Tematyka tych elegii jest „rzymska": elegik opiewa współczesny Rzym na tle Rzymu dawnego; za pomocą obrazów przeszłości stara się wykazać, jak Rzymianie z narodu skromnego, prostego, niezepsutego, szanującego bogów, jakim byli na początku, doszli do szczytów potęgi (s. 169). Elegie rzymskie przepełnione są patriotyzmem, a z uczuciami patriotycznymi łączą się religijne. Przez elegie rzymskie stara się Propercjusz stanąć po stronie programu Augusta. Według R. brakuje w nich jednak prawdziwego i głębokiego natchnienia, zastępuje je erudycja i dbałość o bardzo staranną formę (s. 179).

Rozdz. VII „Fortuna letteraria di Properzio attraverso i secoli" daje przegląd, jak oceniano Propercjusza w czasach późniejszych, zaczynając od starożytnych aż do czasów współczesnych. Polemizuje także z badaczami, których zdaniem Propercjusz nie wywarł wpływu na lirykę włoską, i wykazuje, że byli poeci, na których rzymski elegik wywarł wpływ (s. 189). Poza poezją włoską R. uwzględnia też — choć w mniejszym stopniu — poezje innych narodów.

Książkę R. wydaną powtórnie w formie nie zmienionej czyta się po 40 z górą latach z wielką przyjemnością i zainteresowaniem. Napisana żywo i przejrzyście, z osobistym zaangażowaniem autora, nie przeciążona bibliografią a oparta przede wszystkim na dokładnej analizie utworów rzymskiego elegika daje doskonały obraz jego twórczości. Zapytać jedynie należy, czy i o ile straciła ona na aktualności, ponieważ studia nad elegią rzymską, w tym i nad Propercjuszem, od czasu pierwszego wydania monografii (r. 1936) bardzo posunęły się naprzód, bibliografia prac zaś poświęconych Propercjuszowi wzrosła o ogromną ilość pozycji. Mimo że autorzy reprezentują w nich różne poglądy dotyczące pewnych szczegółów w danych biograficznych czy ocenie twórczości elegika, które występują zresztą już w publikacjach wcześniejszych od książki R., trzeba powiedzieć, że obraz Propercjusza i jego twórczości nakreślony przez autora włoskiej monografii pozostaje aktualny także dzisiaj. Książka ma w znacznym stopniu charakter polemiczny, ma być — jak zaznacza autor we wstępie — odpowiedzią dla tych badaczy, którzy wysuwali pod adresem poety różne zarzuty jak np. że poezja jego naśladuje wyłącznie poetów aleksandryjskich, pozbawiona jest życia i natchnienia, jest wynikiem erudycji, nie ma treści moralnych i dydaktycznych, nie krytykuje współczesnych obyczajów, wreszcie, że nie wywarła żadnego wpływu na literaturę późniejszą. R. przeciwstawił się tym poglądom wykazując w sposób — moim zdaniem przekonujący, iż nie znajdują one uzasadnienia w elegiach. Dzisiejszy czytelnik monografii może jedynie rozdział IV uzupełnić nową literaturą dotyczącą charakterystyki elegii aleksandryjskiej i początków elegii rzymskiej. Szkoda również, że nie uzupełniono wykazu literatury nowymi — przynajmniej ważniejszymi — pozycjami.

Hanna Szelest (Warszawa)

Eos LXXI 1983
PL ISSN 0012–7825

L. Annaeus Seneca, Listy moralne do Lucyliusza, przełożył W. Kornatowski. Wstępem i objaśnieniami opatrzył Kazimierz Leśniak, PWN, Warszawa 1961, Biblioteka Klasyków Filozofii, ss. XXVI, 2 nlb., 741.

Recenzja to nieco opóźniona, ale na przyszłość przydatna. Myślimy tu głównie o przekładzie. Bo krótki wstęp informuje tylko pobieżnie o roli antycznej Hiszpanii łacińskiej w kulturze rzymskiej, głównie w I wieku n.e.; przedstawia żywot Seneki, w którym z konieczności także sporo szczegółów z życia rzymskiego dworu cesarskiego;

cjusza. Zabrakło może jednak ogólnej refleksji nad licznymi pozostałymi dziełami tego „chrześcijańskiego Cycerona", bez wątpienia lepiej rozpoznanymi przez studia patrystyczne, co mogłoby się przyczynić do pełniejszego obrazu i oceny Laktancjusza.

Z uwagą krytyczną może się spotkać drobna niekonsekwencja w sposobie cytowania źródeł historycznych, które z reguły przytaczane są w oryginale, ale w jednym wypadku (s. 45—47), czytelnik znajduje wyodrębniony kursywą (tak jak fragmenty łacińskie i greckie) angielski przekład tekstu. Zamieszczone zaś przekłady w Dodatku mogłyby się znaleźć w bezpośrednim (dwujęzycznym) zestawieniu.

Pewne zastrzeżenia mogą też budzić w kilku miejscach zbyt długie opisy wydarzeń pojawiające się obok cytatów, co wydaje się zbędnym powtórzeniem dla z gruntu jasnej argumentacji.

W sumie jednak książka Christensena — trzeba dodać starannie wydana — stanowi ważną pozycję naukową w studiach nad IV-wieczną literaturą chrześcijańską.

Kazimierz Ilski (Poznań)

Eos LXXI 1983
PL ISSN 0012—7825

Maciej Kazimierz Sarbiewski, Liryki oraz Droga rzymska i fragment Lechiady (Lyrica quibus accesserunt Iter Romanum et Lechiados fragmentum), przełożył Tadeusz Karyłowski TJ, opracował Mirosław Korolko przy współudziale Jana Okonia, Warszawa 1980, PAX, ss. 666.

I

Najnowsza edycja poezji Macieja Kazimierza Sarbiewskiego jest równoległym wydaniem tekstu łacińskiego wraz z jego poetyckim przekładem na język polski. Jakkolwiek nie stanowi ono wydania kompletnego, które obejmowałoby całość spuścizny poetyckiej „Horacjusza chrześcijańskiego", to jednak przynosi zasadniczy i najistotniejszy jej zrąb. Składa się nań przede wszystkim kanon wydanych za życia poety *Liryków* obejmujących tak zwaną poezję horacjańską, podzieloną wzorem *Pieśni* rzymskiego wieszcza na cztery księgi ód i jedną epod. Jest to najpełniejszy i najdoskonalszy zarazem fragment bogatego dorobku poetyckiego Sarbiewskiego, który u współczesnych przyniósł mu właśnie zaszczytne miano „chrześcijańskiego Horacego" i długo nieprzebrzmiałą europejską popularność[1].

Obok owego kanonu i epigramatów, ogłoszonych przed rokiem 1635, doszła do nas jeszcze dość liczna grupa utworów należących do tak zwanej „Poesis posthuma". Stanowią one nie kontrolowany już przez autora zbiór ód, dłuższych poematów i panegiryków wprowadzonych do druku przez kolejnych siedemnasto- i osiemnastowiecznych wydawców z istniejących rzekomo ineditów. W obecnym wydaniu utwory te zostały uwzględnione w niewielkim tylko zakresie. Dotyczy to praktycznie paru ód i apostrof do mecenasów, elegii *Iter Romanum* i fragmentu *Lechiady*.

Droga rzymska zawiera wrażenia z podróży z Polski do Wiecznego Miasta spisane w formie listu poetyckiego do przyjaciela poety Mikołaja Kmicica. Utwór powstał w Rzymie na jesieni 1622 roku i został prawdopodobnie wysłany listem do Polski

[1] Kwestię popularności i sławy Sarbiewskiego porusza J. Warszawski w książce *Mickiewicz uczniem Sarbiewskiego*, Rzym 1964.

daje krótki przegląd zachowanego dorobku pisarskiego Seneki i na zakończenie poświęca kilka stron antycznemu stoicyzmowi, w tym neostoicyzmowi i synkretycznemu stoicyzmowi Seneki. Całość jest dobrze podanym kompendium bogatej literatury naukowej o Senece, z której autor podaje tylko skromny wybór.

Następuje przekład. Otóż tłumaczenie Seneki, szczególnie jego *Listów*, należy do trudniejszych zadań translatorskich. Bo w ogóle, tłumaczenie autorów antycznych, ale mówmy tylko o łacińskich, przychodzi dzisiejszemu tłumaczowi o tyle trudniej, że literackie teksty antyczne są nastawione na podanie głośne, podanie wokalne, przez żywą recytację, interpretującą myśl tekstu bogatszymi środkami informacji i komunikacji. Są więc adresowane, prawidłowo, do wyobraźni słuchacza, przez ucho, a nie do wyobraźni czytelnika, jak dzisiaj, przez oko. Rzutowało to bardzo na budowę zdań, na szyk wyrazów w zdaniu, na zwięzłość wypowiedzi. Poprawne odczytanie tego, zwłaszcza roli szyku wyrazów we wzbogacaniu myśli, jest więc dla tłumacza bardzo ważne, szczególnie przy Senekowskim stylu zwięzłym, parataktycznym. Pozbawienie tekstów antycznych interpretacji wokalnej i zdanie ich w przekładzie na ciche odczytywanie okiem wymaga od tłumacza specjalnych zabiegów w formowaniu tekstu przekładu, mającego czytelnikowi zastąpić tekst oryginału. Zyskując przez te zabiegi większą klarowność i czytelność treści w przekładzie, często przez komentujące tekst oryginału peryfrazy, czyni to tłumacz kosztem artyzmu formy. A w wypadku Seneki osiągnięcie tych dwu warunków dobrego przekładu, klarowności treści z zachowaniem waloru formy, jest szczególnie trudne.

Podobne trudności nastręcza np. Tacyt. O tyle jednak mniejsze, że jego proza jest opowiadająca. W *Listach* zaś Seneki pozostała z listu tylko zewnętrzna forma, stwarzająca pozory prawdziwych listów; bo w rzeczywistości są to wysoko artystyczne listy literackie, a treść rozważająca tematy filozoficzne, obyczajowe, społeczne, kulturowe, literackie i krytycznoliterackie bliższa jest naszym szkicom literackim, esejom, często nawet obszerniejszym rozprawom naukowym, zawsze jednak ubranym w staranną, wyszukaną szatę stylistyczną. Autor oddaje się w nich deliberacjom na temat sensu bycia i życia ludzkiego, działania i przeznaczenia człowieka, roztrząsaniom i krytycznym konfrontacjom myśli całej plejady dawniejszych myślicieli i własnych, rewizjom i ocenom, zmierzającym ku wypracowaniu własnej, synkretycznej filozofii natury i realizującego się w niej człowieka. Rozrzut wciągniętej w te operacje treści jest więc bardzo szeroki. Wymaga znacznej erudycji w szczegółach realiów antycznej kultury w najszerszym tego słowa znaczeniu.

Rozglądając się w obcojęzycznych przekładach Seneki widzimy, że tłumacze na ogół czuli się zmuszeni do rezygnacji z naśladowania zwięzłego, parataktycznego, sentencyjnego, w mistrzowskiej obróbce retorycznego stylu oryginału na korzyść czytelności przekładu. Dawali przekłady z konieczności — i nawet poza granice konieczności — interpretowane, w pewnym sensie już wewnętrznie komentowane, niezależnie od dodatkowych objaśnień w komentarzu poza tekstem. To samo też obserwujemy w omawianym tu przekładzie polskim, który rzadko utrafiał w styl Seneki, nastawiony na czytelność tłumaczenia.

Nawiasem mówiąc — sam fonetyczny charakter łaciny, operującej w znacznie większym stopniu samogłoską niż silnie zaspółgłoszczona polszczyzna, już nie pozwala konkurować z łacińską *oratio concisa, brevis, sententiosa*, tak charakterystyczną dla Seneki.

Polski więc przekład powstał jako uprzystępniający poznanie treści *Listów* Seneki nie znającym łaciny albo znającym ją zbyt słabo, by mieć osobisty stosunek do oryginału. A szkoda. Bo ten i ów będzie korzystał z przekładu również w celach poważniejszych, nawet naukowych, gdy tymczasem przekład często zawodzi i nie można mu w pełni zaufać, choć tłumacz, jak widać, myślał głównie o czytelności treści przekładu, mniej dbając o literacki walor przekładu. Mimo to rzecz i co do treści pozostała nie dopracowana. Pokażemy to na wybranych przykładach.

Autor sygnalizuje we wstępie (s. 9—13) toczącą się od wielu lat dyskusję nad *De mortibus persecutorum* jako źródłem historycznym i związane z tym kwestie miejsca, czasu powstania dzieła, jego kompozycji i podstawy źródłowej, które szczegółowo przedstawia w dalszych częściach książki. Już tutaj padają wszak sformułowania świadczące o oryginalności sądów i podejścia do zagadnień sygnalizowanych powyżej. Dotąd w literaturze nie poświęcono tym problemom należytej uwagi. Szczególnie dotyczy to kwestii źródeł, którą przemilczano lub uznawano wręcz na nieistniejącą, jednak bez poważnej argumentacji. Wstęp zawiera też ogólne uwagi dotyczące tła politycznego i środowiska, w którym Laktancjusz pisał swoje dzieło, oraz zmian zachodzących w roli chrześcijaństwa w ramach Imperium Romanum.

Książka oprócz wstępu i konkluzji zawiera siedem rozdziałów (s. 9—81), dających przejrzysty przegląd poszczególnych problemów i przytaczanej argumentacji. Dalej następują przypisy, appendix (s. 90—116) zawierający przekłady wybranych fragmentów *De mortibus persecutorum* umieszczonych w tekście oraz bibliografię (niestety tylko prac drukowanych po 1954 roku, choć czytelnik może ją uzupełnić pracami cytowanymi w przypisach).

Omówienie tytułowego problemu dzieła Laktancjusza (s. 13—20) skłania Christensena do oceny stosunku pisarza do pogańskiej i chrześcijańskiej tradycji literackiej i koncepcji historiograficznej. Dostrzegając odmienność i oryginalność potraktowania tematu, Autor wskazuje na ścisłe związki Laktancjusza z apologetyczną literaturą chrześcijańską i ideą walki dobra i zła ucieleśnioną tutaj przez zmagania chrześcijan z poganami (prześladowcami), cesarzami i ich administracją, wreszcie zmagań Konstantyna, reprezentanta Boga i dobra z epigonami poprzedniej ery. Radykalność założenia podkreślającego zwycięstwo dobra mogła, a wręcz musiała, być spełniona w pracy Laktancjusza, tym bardziej że mógł on opisywać z pełnym spokojem prześladowców jako przedstawicieli zła, kiedy nie mogli oni już odegrać roli zwycięzców. Christensen celnie podnosi zagadnienie identyfikowania w *De mortibus persecutorum* dobra z prawdziwą rzymskością cesarzy, cechami doskonale skorelowanymi w osobie Konstantyna Wielkiego, z drugiej zaś strony stawianie zarzutu barbarzyństwa (jako nierzymskości) wszelkim prześladowcom.

Jedną z głównych wartości analizy dokonywanej przez Christensena jest dyskusja nad kwestiami chronologii, pochodzenia i miejsca powstania *De mortibus persecutorum*, a także przyjęte wnioski (s. 21—26). Ponieważ w dziele Laktancjusza brak daty jego powstania, we wcześniejszych pracach przedstawiono na gruncie krytyki wewnętrznej źródła wiele rozbieżnych koncepcji rozwiązania tego problemu. Rozpiętość między skrajnymi datacjami była znaczna — od roku 313 do 321 — a nawet sugerowano czasy Juliana Apostaty (361—363). Autor na podstawie swoich badań wyznacza granice powstania dzieła Laktancjusza między jesienią 313 roku (lub zimą 314) a latem roku 316. Wniosek ten wydaje się być dobrze argumentowany i stanowi doniosły wkład w krytykę *De mortibus persecutorum*.

Nie mniejsze rozbieżności trwają w nauce co do miejsca napisania dzieła i ewentualnych wpływów na nie Konstantyna W. W tej kwestii krytyka wewnętrzna napotkała szereg trudności, gdyż żywy opis, jaki charakteryzuje całość dzieła Laktancjusza, nie pozwala z należytą ostrością wyodrębnić zdarzeń, których autor był bezpośrednim świadkiem, i tych, które znał z innych źródeł niż osobista obserwacja. Trzeba jednak zgodzić się z tezą, że centralnym przedmiotem dla Laktancjusza są dzieje chrześcijan na Wschodzie, szczególnie w Bitynii. Sądzę, że detaliczność opisów wydarzeń współczesnych Laktancjuszowi i rozgrywających się w tych regionach Imperium Romanum pozwoliła uczonemu stwierdzić, że autor pozostawał w Bitynii w czasie prześladowań i tu również napisał swe dzieło. Można zgodzić się z takim rozumowaniem, z tym jednak zastrzeżeniem, że trudno byłoby przypuszczać, aby pisarz zdradzający tak dobrą orientację w wielu sprawach nie opuszczał tej prowincji w ciągu dłuższego czasu choćby incydentalnie, a tego Christensen zdaje się nie brać pod uwagę.

Eos LXXI 1983
PL ISSN 0012-7825

F. A. Adrados, E. Gangutia, J. Lopez Facal, Y. C. Serrano Aybar, Introducción a la lexicografia griega, Consejo Superior de Investigaciones Cientificas, Instituto de A. Nebrija, Madrid 1977, s. X + 281.

Recenzowana książka stanowi jedyne w swoim rodzaju omówienie zasad teoretycznych, środków technicznych oraz konkretnych problemów leksykografii greckiej. Celem jej autorów jest z jednej strony zebranie doświadczeń i wiedzy nabytej przy redagowaniu *Diccionario Griego Español*, z drugiej zaś podanie bogatej podstawowej bibliografii rozrzuconej w licznych monografiach na temat słownictwa greckiego. Praca ta posiada kapitalne znaczenie dla wszystkich, którzy interesują się zagadnieniami leksykologii greckiej: pozwala bowiem nie tylko poznać historię i osiągnięcia tej dyscypliny, ale też orientować się, jakiego przygotowania wymaga dziś od specjalisty, w jakich kierunkach rozwija się i będzie się rozwijać, na czym polega nowoczesność metod, jakimi się posługuje. Słowem jest to doskonałe kompendium wiedzy leksykologicznej.

Pracę otwiera wartościowy szkic dający przegląd leksykografii greckiej począwszy od pierwotnych koncepcji znaczeń poprzez filologię i leksykografię antyczną, dalej poprzez średniowiecze bizantyjskie aż do powstania nowożytnych słowników tak ogólnych, jak i specjalistycznych. Uwzględniono tu też problemy typologii słowników, (a więc słowniki papirusów i inskrypcji, mykeńszczyzny, etymologiczne) oraz zastosowania maszyn elektronicznych do leksykografii itd. Książka ta nie wyczerpuje wszystkich zagadnień leksykografii wymagających omówienia. Założeniem jej autorów jest opublikowanie drugiej pracy, która by podjęła problemy tutaj tylko zasygnalizowane, zarówno teoretyczne jak i praktyczne, oraz która by zawierała przegląd obfitej bibliografii dotyczącej tej problematyki. Wszyscy czterej autorzy tego opracowania: F. R. Adrados, E. Gangutia, J. Lopez Facal i Y. C. Serrano Aybar, są znanymi leksykografami i językoznawcami. Kierownikiem tego zespołu jest Adrados, wybitny indoeuropeista, autor wielu prac z zakresu językoznawstwa, semazjologii oraz leksykografii, a także — co warto tu zaznaczyć — z mykenologii[1]. Ta forma przygotowania teoretycznego i praktycznego pozwoliła zespołowi na prowadzenie prac związanych z redagowaniem *Słownika* w sposób kompetentny i naukowy.

W pierwszej, historycznej części pracy omówiono teorie semantyczne w starożytności nie tylko zresztą greckiej, lecz także hetyckiej i sumeryjsko-akadzkiej, historię starożytnej, średniowiecznej i nowożytnej leksykografii greckiej. Omówienie to cechuje zarówno znajomość literatury specjalistycznej, jak rzeczowość i rzetelność informacji dostarczonych przez doświadczonego semazjologa (E. Gangutia). W analizie greckich materiałów leksykalnych uwzględniono substrat mykeński oraz charakter kultury mówionej w Helladzie do końca VI w. p.n.e., który sprzyjał tak rozwijaniu, jak i zachowaniu określonych form językowych. Interesujące uwagi poświęcono (s. 38 n.) teoriom semantycznym w okresie hellenistycznym, które zawdzięczały swe początki logice i językoznawstwu. Wprawdzie udało się tu nieco uporządkować poglądy V. Lopeza Eire[2], jednakże w dalszym ciągu uderza brak uściśleń pojęciowych mających

---

[1] Por. ważniejsze prace F. R. Adradosa: *Estudios sobre el léxico de las fabulas esópicas*, Madrid 1948; *Estudios sobre las sonantes y laringales indoeuropeas*, Madrid 1973; *Evolución y estructura del verbo indoeuropeo*, Madrid 1974; *Lingüistica indoeuropea*, Mardid 1975; *La lengua del teatro ático*, [w:] *Estudios sobre los generos literarios*, Salamanca 1975, s. 29—48; *Micénico, dialectos paramicénicos y aqueo épico*, Emerita XLIV 1976, s. 65—113.

[2] V. Lopez Eire, *Semántica, estilistica y la Estoa*, Estudios Clásicos LXIV 1971, s. 310.

antyczne, chociażby w minimalnym stopniu związane z omawianymi zagadnieniami. Do każdej rozpatrywanej kwestii Autor dysponuje też bogatą literaturą specjalistyczną, sięgając nierzadko do starszych, niekiedy niesłusznie pomijanych, pozycji.

Na podkreślenie zasługuje niezwykle trafne wyodrębnienie poszczególnych kluczowych i mniej ważnych spornych lub niejasnych kwestii, umiejętność stawiania problemów i ich rozwiązywania, siła i dar przekonujący przytaczanej argumentacji. Jest to racjonalnie ułożony zestaw informacji i faktów, wyprowadzenie z nich całego ciągu przesłanek i dowodów, świetnie wiążących się i uzupełniających, układających się w logiczną całość.

Godna podziwu jest pełność, a jednocześnie wnikliwość spojrzenia Autora na omawiane kwestie, ujmowanie zagadnień w ich najszerszym kontekście, umiejętność wiązania różnych, nieraz zdawałoby się odległych, całkiem odrębnych faktów i wydarzeń. Otrzymujemy w ten sposób możliwie najpełniejsze przedstawienie wybranego tematu, ze wszystkimi jego powiązaniami i komplikacjami.

Wyprawa rzymska została potraktowana nie jako izolowany, oderwany fakt, lecz przedstawiona w niezwykle szerokim kontekście, mocno osadzona w ówczesnych realiach polityczno-ekonomicznych i obyczajowych, ściśle powiązana zarówno z wewnętrzną, jak też zewnętrzną polityką Rzymu. Szczegółowo omówiono genezę wyprawy, jej przypuszczalne powody i cele. Nie mniej dokładnie przedstawione też zostały jej bezpośrednie, a także pośrednie skutki.

Autor silnie podkreśla jej oficjalny charakter. Jest to jedna z podstawowych tez pracy. Zdecydowanie odrzucając niektóre wcześniejsze poglądy, Kolendo w pełni przekonująco dowodzi, że myśl o wyprawie została podjęta i zrealizowana przez przedstawicieli władz. Jej głównym inicjatorem był Julianus kierujący organizacją igrzysk, być może *procurator ludi gladiatorii* i późniejszy prefekt floty wojennej w Mizenum. Chodzi więc o ważną osobistość, pozostającą w stałym kontakcie z cesarzem, być może działającym z jego polecenia. Dowodzący wyprawą *eques Romanus*, to nie, jak sądzą niektórzy badacze, zwykły kupiec, lecz najprawdopodobniej jakiś aktualny lub były niższy urzędnik, działający z ramienia wyższego rangą zleceniodawcy (*missus ab Iuliano*). Tu nie chodziło o przedsięwzięcie prywatne, lecz swego rodzaju oficjalną misję, podjętą przez przedstawicieli władz.

Genezę wyprawy i jej wyniki Kolendo wiąże z ówczesną polityką, a zwłaszcza z oficjalną propagandą Nerona. Przywiezione do Rzymu ogromne masy bursztynu, z podziwem oglądane przez rzesze widzów, miały dodać szczególnego blasku igrzyskom. Była to niezwykle spektakularna propaganda sukcesów państwa i cesarza, której celem było pokazanie Rzymianom, jak aktywne i przedsiębiorcze są władze, jak bardzo dbają o rozrywki dla ludu, jak szczodre są wobec obywateli. Wszystko to miało zapewnić Neronowi szeroką popularność wśród plebsu i innych warstw społecznych, o którą cesarz ten szczególnie zabiegał.

Ten aspekt wyprawy bałtyckiej całkiem słusznie został przedstawiony w szerszym kontekście — na tle rozwoju budownictwa w stolicy, rozmachu rozdawnictw dla ludu. Igrzyska i różnorodne widowiska osiągnęły w tym czasie swe apogeum. Jak wiadomo, sam Neron był w nich szczególnie rozmiłowany. I nie był to bynajmniej jedynie kaprys cesarski, lecz konsekwentne dążenie do zdobycia popularności i dodania splendoru osobie władcy. Rzucone na arenę ogromne, nigdy przedtem nie oglądane w Rzymie, masy drogocennego „złota północy" miały się stać ważkim argumentem oficjalnej propagandy pałacowej.

Po raz pierwszy w literaturze naukowej Kolendo wskazał na szeroki „międzynarodowy" aspekt wyprawy ekwity nad Bałtyk. Dostrzega on ścisłą łączność tej akcji z dwoma innymi ekspedycjami rzymskimi podjętymi w czasach Nerona. Jedna z nich została skierowana na Kaukaz i dalej aż do Morza Kaspijskiego, druga (lub nawet dwie następne) wyruszyła ku źródłom Nilu do dalekiej południowej Etiopii. Kolendo skłonny jest przypisać tym wyprawom znacznie większą rolę, niż się to na

uprzednio wioski i grabili je znienacka, co powodowało, że zaskoczona ludność uciekała w pośpiechu ratując dobytek.

Duża ruchliwość oddziałów Spartakusa, częsta zmiana obozowania, utrudniały tworzenie zapasów żywności. Gromadzenie rezerw nie było możliwe, gdyż oddziały powstańcze ciągle się rozrastały.

Skutki grabieży i gospodarczego wyniszczenia Italii ujawnią się po latach, ale już w toku wojny wystąpił kryzys polityczny. Dotyczyło to przede wszystkim armii rzymskiej. Szczególnie w pierwszym okresie powstania nie było chęci do walki, zaciągi przebiegały w pośpiechu, a weterani nie kwapili się do wojny z niewolnikami, gdyż nie oczekiwali bogatych łupów i nagród. Następne legiony organizowano już z większym spokojem, ale Spartakus odnosił ciągle zwycięstwa, toteż strach przed niebezpieczeństwem dodatkowo paraliżował całą akcję. Powtarzały się przypadki dezercji, a sytuację w legionach Waryniusza, jaką opisał Salustiusz, należy uznać za krytyczną: *...aegra parte militum autumni gravitate neque ex postrema fuga cum severo edicto iuberetur ullis ad signa redeuntibus et qui reliqui erant, per summa flagitia detractantibus militiam..., ...Ac tum maxime, uti solet in extremis rebus, sibi quisque carissimum domi recordari cunctique omnium ordinum munia extrema sequi*[46]. Dopiero Krassus przywrócił karność w legionach, ale żołnierze tylko pozornie spełniali swe obowiązki, gdyż Krassusa bali się bardziej niż niewolników[47]. Ostatecznie więc pokonanie Spartakusa wymagało nie tylko przeprowadzenia znacznych zaciągów, ale i przywrócenia dyscypliny wojskowej.

Wojny Rzymu z Sertoriuszem i Spartakusem ujawniły niedomagania republiki, jej słabość i trudności. Są to zjawiska towarzyszące kryzysowi społeczno-politycznemu, który wprawdzie wystąpi w pełni później, gdy na porządku dnia stanie walka o władzę, ale już w latach siedemdziesiątych dają się dostrzec jego objawy.

Ostrów Wlkp.

INTENSIFICATION OF THE ECONOMIC-POLITICAL CRISIS IN THE SEVENTIES OF THE FIRST CENTURY B.C. (WAR AGAINST SERTORIUS, INSURRECTION OF SPARTACUS)

Summary

In his article the author handled the problem of the intensifying economic-political crisis in Rome in the seventies of the first century B.C. (war against Sertorius, insurrection of Spartacus). Difficulties connected with armament and feeding the army, obtaining recruitment, financial troubles and the impossibility of supplying the needs of the war against Sertorius were its signs. The state of sources makes im-

[46] Sallust. *Hist.* III, fr. 95–96.

[47] Appian, *Bell. civ.* I 118; Frontinus I 5, 20.

Nie zajmuje się natomiast Stagiryta problemem powstania autonomicznej reprodukcji niezmiennych rodzajów i gatunków; jeszcze bardziej obce mu jest zagadnienie możliwego ich udoskonalania się.

Wpływ Arystotelesa na dalszy rozwój biologii aż do XIX stulecia był — niezależnie od kwestii preformacji w embrionie — bardzo znaczny, inaczej niż w fizyce, gdzie nazwiska Kopernika, Galileusza, Keplera i Newtona wyrażały oddalanie się od arystotelizmu w tej dziedzinie.

Kullmann nie bez racji podkreśla w zakończeniu, że nauce Arystotelesa nie należy przypisywać jedynie znaczenia antykwarskiego. Wywody autora rozprawy uwydatniają, w jak znacznej mierze dziś jeszcze poruszamy się w granicach, wytyczonych nauce w czasach starożytnych.

Rozważania Kullmanna, ujęte bardzo gruntownie a zarazem subtelnie, oparte są na 154 cytatach z dzieł Arystotelesa (w tym 56 z *De generatione animalium*, a 43 z *De partibus animalium*) oraz 20 cytatach z innych autorów starożytnych.

Rozprawa zasługuje na zainteresowanie się nią z wielu względów, nie tylko historycznych.

Warto może dodać, że na ten sam temat napisał Anthony Preuss obszerniejsze dzieło pt. *Science and Philosophy in Aristotle's Biological Works* (Hildesheim 1976).

Roman Porawski (Poznań)

Eos LXXI 1983
PL ISSN 0012–7825.

Gaetano Roselli, Properzio e la sua poesia, Philologica I, Roma, G. Bretschneider, 1975, ss. 197 (edizione anastatica).

Książka Rosellego ukazała się po raz pierwszy w r. 1936; obecne jej wydanie jest przedrukiem wydania pierwszego. Monografia poświęcona Propercjuszowi obejmuje siedem rozdziałów i wykaz bibliografii do r. 1936.

Rozdz. I zatytułowany „Biografia" traktuje o miejscu i czasie urodzenia poety oraz podaje szereg wiadomości biograficznych; w dalszej jego części zajmuje się R. chronologią elegii i podziałem na księgi. Jako miejsce urodzenia Propercjusza wymienia 14 miejscowości. R. opierając się na wypowiedziach poety opowiada się za miejscowością Spella; za rok urodzenia elegika zaś uznaje r. 50 p.n.e. (s. 14). Tutaj warto zauważyć, że data urodzenia waha się w literaturze w okresie 58—40 r. Mówi także R. o stosunku Propercjusza do Mecenasa, Owidiusza i Wergiliusza. Zaznacza, że Gallusa, którego elegik wymienia jako swego przyjaciela, nie należy identyfikować z poetą Korneliuszem Gallusem. R. przyjmuje podział elegii na cztery księgi. Księga czwarta została opublikowana po śmierci Propercjusza, ale jest — jego zdaniem — autentyczna; również el. 8 znajduje się na właściwym miejscu.

W rozdz. II „Esame e svolgimento della passione properziana" przedstawia R. przede wszystkim dzieje miłości Propercjusza i Cyntii opierając się na dokładnej analizie elegii najpierw księgi I, następnie II i III; omawia także elegię na śmierć Cyntii (IV 7). R. stara się odpowiedzieć na pytanie, czy Cyntia rzeczywiście kochała Propercjusza. Odpowiedź autora brzmi negatywnie, a wniosek taki wyciąga z elegii. Zdaniem R. Cyntia z zakochanej w poecie, wiernej, zazdrosnej, skłonnej do podejrzeń i dążącej do zachowania tej miłości w księdze I, ukazuje się w ks. II i III jako zmęczona miłością i pozwalająca się kochać raczej z przyzwyczajenia niż z prawdziwego uczucia, a także dlatego, że poeta ją sławi. Natomiast uczucie Propercjusza w tych księgach

jest niezwykle trudne. Rozważania są bowiem uwarunkowane danymi dotyczącymi czasu trwania wojny, jak i liczebności wojsk stron walczących.

Ustalenie czasu trwania wojny sertoriańskiej jest bardzo istotne, gdyż rzutuje bezpośrednio na zaopatrzenie żołnierza, jego wyżywienie i wyposażenie. Bieńkowski w cenionym do dnia dzisiejszego studium przyjmuje, że wojna trwała 10 lat i że faktycznie rozpoczęła się latem lub jesienią 80 r. p.n.e.[4] Sertoriusz przybył do Hiszpanii w 83 r., a w końcu 77 r. dołączyły do niego pozostałości armii Lepidusa z Sardynii, składające się z 20000 piechoty. Nadto Perperna przyprowadził 1500 jeźdźców[5]. Pompejusz przez Etrurię, Ligurię i Galię ruszył do Hiszpanii, dokąd przybył w 76 r., a przemarsz trwał około miesiąca[6]. Chronologia ostatniego roku wojny i czasu jej zakończenia budzi nadal wiele zastrzeżeń, gdyż z ujęciem Bieńkowskiego nie zgodził się J. Carcopino i J. P. Brisson; uważają oni, że Pompejusz wrócił do Italii w kwietniu 71 r.[7] Dotychczasowe ustalenia czasu trwania wojny są więc niezbyt ścisłe, a do rozwiązania sprawy wyżywienia wojsk w Hiszpanii mało przydatne.

Analogicznie przedstawia się zagadnienie liczebności wojsk rzymskich w Hiszpanii. Jest to drugi czynnik potrzebny w obliczeniach wielkości zaopatrzenia i środków żywności wojsk z czasów wojny sertoriańskiej.

W swym liście do senatu Pompejusz nie podał liczebności własnych wojsk w Hiszpanii, jakkolwiek kreślił sytuację na Półwyspie Iberyjskim. Nadmienia w nim, że cała jego armia, łącznie ze sprzymierzeńcami, nie dorównuje liczebnie wojskom Sertoriusza[8]. Liczebność wojsk Sertoriusza i Pompejusza podaje natomiast Orozjusz, który stwierdza, że Pompejusz miał 30000 piechoty i 10000 jazdy, podczas gdy Sertoriusz 60000 piechoty i 8000 jazdy. Stosunek sił miał się więc niemal jak 1 : 2[9].

Według Appiana armia Sertoriusza i Marka Perperny, łącznie z zaciągami celtyberyjskimi, przewyższała stan sił republikańskich, chociaż nie wiemy, jakimi siłami rozporządzał w początkowym okresie wojny sam Sertoriusz[10]. Tymczasem Plutarch szacuje stan wojsk senackich, a więc Metellusa i Pompejusza na 120000 piechoty, 2000 łuczników i procarzy oraz 6000 jazdy. Dane Plutarcha są więc czterokrotnie wyższe niż Orozjusza[11]. A. Schulten opierając się na Orozjuszu, szacuje siły legionów senac-

---

[4] Bieńkowski, *o. c.* s. 9, 21, 53.

[5] Plutarch, *Sertorius* 15; Bieńkowski, *o.c.* s. 35; Scardigli, *o.c.* s. 243; Schulten, *Sertorius*, Leipzig 1926, s. 39.

[6] Appian, *Bell. civ.* II 103.

[7] J. Carcopino, *Histoire Romaine*, II: *La republique romaine de 133 à 44 avant J.-C.*, 2-e partie: *César*, Paris 1950, („Histoire Generale"), s. 539—551; J. P. Brisson, *Spartacus*, Paris 1959, s. 210.

[8] Sallust., *Hist.* II, fr. 98.

[9] Orosius V 23,9.

[10] Appian, *Bell. civ.* I 108.

[11] Plutarch, *Sertorius* 12.

Stagiryta nie miał żadnych zastrzeżeń przeciwko włączeniu do niej doktryny o mnogości nieporuszonych poruszycieli, co stanowiło uzupełnienie uwzględniające ówczesny stan wiedzy astronomicznej. Zarówno księga Lambda *Metafizyki*, jak i VIII. ks. *Fizyki* nie ujawniają ani cienia wątpliwości, że monizm przyczynowy wysunięty w Lambda 10 i *Fiz.* VIII 6 daje się połączyć z doktryną o pluralizmie pierwszych poruszycieli, pobieżnie wspomnianą w *Fiz.* VIII 6, a rozwiniętą w *Met.* Lambda 8; Arystoteles wychodzi tu z założenia, że każdy ruch „prosty" — czy to po linii prostej, czy po kołowej (*Phys.* V 4) — powodowany jest przez osobnego poruszyciela (1073 a 28 n; *Phys.* VIII 8, 261 b — 262 a 2), a więc każdy ruch planetarny wiązać należy z oddziaływaniem wielu poruszycieli.

Teorię o wielości nieporuszonych poruszycieli ocenia jednak Brinkmann jako niewystarczająco uzasadnioną nawet z punktu widzenia ówczesnej astronomii.

3. Kosmologia i teoria rozumu (νοῦς). Wobec takiego stanowiska nie można się dziwić, że podtytuł w kolejnym rozdziale brzmi:

a) Samounicestwienie się kauzalno-kosmologicznej teorii poruszycieli. Arystoteles chciał, aby pierwszy poruszyciel stanowił zarazem pierwszą przyczynę i najwyższy cel, a więc jednocześnie był *causa efficiens* i *causa finalis*; jak wynika z poprzednich rozumowań, stanowi on też czystą formę — *causa formalis* — w której myśl gnozeologiczna widzi *telos* poznawania. Równocześnie winien pierwszy poruszyciel pełnić rolę kosmologiczno-teleologicznego pryncypium, porządkującego wszystkie dziedziny bytów. Wywołuje on ruch w innych rzeczach — κινεῖ — 1072 b 10, lecz nie jako motor, tylko w ten sposób, że jako coś pożądanego, jako cel pragnień, motywuje ruch i stymuluje go; rzecz w ten sposób poruszona dąży ku pierwszemu poruszycielowi jako do najwyższego celu. W związku z tym pojawia się jednak obok ruchu ukierunkowanego od góry w dół także ruch od dołu ku górze, spowodowany oczywiście nie przez odwrócenie stosunku przyczynowego. Tym niemniej łączą się z tym różnego rodzaju zmiany i przekształcenia struktur.

Ale niezależnie od tego ujmuje Arystoteles owo najwyższe pryncypium ruchu jeszcze jako Boga i jako myślenie (Lambda 7, 1072 b 1—10); o pierwszym poruszycielu orzekane są te właściwości, które przysługują rozumowi νοῦς: niezłożoność, niepodzielność, niezmienność (*De an.* I 3, 407 a 9; Lambda 9, 1075 a 7; *De an.* III 4, 429 a 15; III 5, 430 a 18).

Ale jeżeli νόησίς jest najwyższym celem (τέλος), to jest nim oczywiście dla poznawania i wiedzy.

b) Noús i νόησις. Już w Lambda 9 znajdujemy wskazówkę, że spośród różnych stopni poznania νόησις stanowi najwyższy jako wiedza doskonała, świadoma siebie, νόησις νοήσεως (1074 b 35 n.). Początki metodologii poznawania i tego, co dziś nazywamy teorią wiedzy, rozwija Arystoteles w *Analitykach wtórych.*

Νόησις stanowi entelechię hierarchii form poznawczych. Zwykle określa ona νοῦς boski, który — w odróżnieniu od ludzkiego — trwa w wiecznej θεωρία i nie potrzebuje żadnego obcego przedmiotu dla swej myśli, którego rozumowi ludzkiemu dostarczają zmysły.

Teza, że zmysły nie mylą się w stosunku do αἰσθητόν (*De an.* II 6), ma znaczenie ogólne i nie wynika z niej wcale, jakoby nie mogły mieć miejsca złudzenia czy halucynacje.

W swojej dość obszernej analizie poszczególnych szczebli poznania u Arystotelesa dochodzi Brinkmann do dialektycznej interpretacji określenia νόησις νοήσεως, którego nie wolno pojmować jako tautologię; określenie to ma bowiem znaczyć, że υοῦς jedynie na stopniu doskonałym jest poznaniem samego siebie. Z tego wszelako można by wyprowadzić wniosek, że poszukiwanie treści dla υόησις boskiej (według niektórych stanowiliby ją nieporuszeni poruszyciele) staje się zbędne, bo ona sama dla siebie jest treścią.

bodaj Rolfa Hachmanna[1], nie ulega wątpliwości, że Jordanes przekazał nam w *Getice* także pewne fragmenty tradycji Wizygotów, które być może kultywowane były w Tuluzie). Także pod innymi względami Wizygoci i ich historia są uprzywilejowane: dzieło Wulfili (Ulfilasa) oraz zabytki hagiograficzne z *Męczeństwem św. Saby* na czele[2] umożliwiają dość jak na owe czasy głęboką penetrację w wewnętrzne dzieje społeczeństwa wizygockiego w IV wieku, co oczywiście pociągnęło za sobą w ostatnich zwłaszcza czasach żywe zainteresowanie historiografii. Blask dworu raweńskiego Teodoryka Wielkiego oraz dramatyczne zmagania italskiego państwa Ostrogotów z rekonkwistą bizantyjską za Justyniana I, stanowiące bez wątpienia jedno z najważniejszych wydarzeń VI wieku i zarazem jeden z najlepiej źródłowo naświetlonych rozdziałów dziejów wczesnego średniowiecza, ciągle jawią się historykowi w sposób dość nieoczekiwany i nagły; rola czynnika ostrogockiego w dualistycznym państwie przez nich zorganizowanym nie może zostać należycie oceniona tak długo, dopóki między innymi nie zostaną bliżej poznane dzieje tego plemienia w okresie poprzedzającym przybycie Ostrogotów do Italii.

Wymieniony w nagłówku uczony amerykański, który już wcześniej dał się poznać z kilku mniejszych prac jako dobry znawca epoki[3], podjął się zapełnienia wspomnianej luki. Recenzowana monografia stanowi próbę uchwycenia zasadniczych rysów ewolucji społecznej Ostrogotów w całym okresie ich dziejów. Dzieje te rozpatruje Burns w czterech etapach, odpowiadających konstrukcyjnie czterem rozdziałom monografii. Rozdział I: „Goth and Roman face to face", odpowiada najwcześniejszemu okresowi dziejów gockich, do momentu wyodrębnienia się dwóch wielkich odłamów Gotów i konfrontacji z Cesarstwem. W rozdziale II przedstawił Burns kształtowanie się ostro- i wizygockiej konfederacji plemiennej. Rozdział III zajmuje się dziejami Ostrogotów pod panowaniem huńskim i ich wędrówkami aż do momentu opanowania Italii i osiedlenia się na jej terenie. Wreszcie rozdział IV to analiza struktury społecznej i politycznej italskiego państwa Ostrogotów. Pracę zamykają zwięzłe konkluzje. Dołączono do niej bibliografię źródeł i literatury przedmiotu, poskąpiono jej natomiast oprawy kartograficznej i indeksu.

Pierwszy rozdział, sięgający do najdawniejszego okresu dziejów gockich nad Bałtykiem[4], stanowi element konieczny w konstrukcji pracy. W rozdziale II zachwiana została, zdaniem recenzenta, równowaga pomiędzy materią ostrogocką a wizygocką na niekorzyść pierwszej z nich. Burns korzysta obficie z danych dotyczących społeczeństwa wizygockiego zakładając, zbyt naszym zdaniem optymistycznie, paralelność procesu dziejowego Ostrogotów na Ukrainie i Wizygotów w Dacji. Rozdziały III i IV stanowią rdzeń pracy. Aczkolwiek italskie apogeum i finał dziejów ostrogockich posiadają ogromną literaturę, to jednak społeczne i ustrojowe aspekty tych dziejów nie były dotąd wyjaśnione należycie i nowsze opracowania[5] stopniowo dopiero uzupeł-

---

[1] R. Hachmann, *Die Goten und Skandinavien*, Berlin 1970. Por. J. Strzelczyk, *Nowa hipoteza o pochodzeniu Gotów*, Studia Historica Slavo-Germanica VII 1978, zwłaszcza s. 11 nn.

[2] Por. J. Strzelczyk, *Społeczeństwo wizygockie IV w. w świetle „Męczeństwa św. Saby"*, Eos LXVIII 1980, nr 2, s. 229–250 (tu dalsza literatura), oraz *Męczeństwo św. Saby*, Meander XXXVI 1981, nr 1, s. 25–34 (s. 35–39: tłumaczenie zabytku pióra J. Danielewicza).

[3] Polskiego czytelnika zainteresują zapewne najbardziej dwie prace: *Calculating Ostrogothic Population*, Acta Antiqua Acad. Scient. Hungaricae XXVI 1978 (wyd. 1980), s. 457–463, i *Pursuing the Early Gothic Migrations*, Acta Archaelogica XXXI 1979, s. 189–199. Tę ostatnią pracę, wykazującą m. in. niezłą znajomość polskiej literatury przedmiotu, wolno poniekąd uważać za rodzaj wstępu do omawianej monografii.

[4] Por. poprzedni przypis.

[5] Mam na myśli zwłaszcza prace W. Ensslina, Z. W. Udalcowej, I. A. Dworeckiej, D. Claudego i H. Wolframa. Prace wymienionych uczonych radzieckich wyjątkowo tylko są uwzględniane w badaniach uczonych na Zachodzie.

Śmiało więc można polecić leksykon K. filologom klasycznym, do których chyba w pierwszym rzędzie jest adresowany, ale także szerokim kręgom czytelniczym, a szczególnie przedstawicielom innych nauk o starożytności jako książkę bardzo pożyteczną i wygodną w użyciu, która przede wszystkim rzetelnie informuje czytelnika i właściwie naświetla literaturę antyczną. A to było zamierzeniem autora i zamierzenie to w pełni zrealizował.

Józef Mantke (Wrocław)

Eos LXXI 1983
PL ISSN 0012–7825

Tore Janson, Mechanisms of Language Change in Latin, Acta Universitatis Stockholmiensis — Studia Latina Stockh. XXIII, Stockholm 1979, ss. 133.

Gramatyka tradycyjna, zwłaszcza młodogramatyków, zajmowała się, zdaniem T. Jansona, przede wszystkim ustalaniem praw głosowych. Mniej zastanawiano się nad przyczynami ich powstawania czy też nad ich istotą. Ale samo stwierdzenie jakiegoś faktu dla dzisiejszego badacza nie może być wystarczające. Dlaczego np. znacznie więcej zmian fonetycznych obserwujemy na końcu wyrazu, a nie na jego początku? Dlaczego dźwięki asymilują się zwykle do dźwięków występujących po nich, a nie odwrotnie, tj. do poprzedzających? Takie i podobne pytania były co prawda nieraz dyskutowane, jednak wiążących odpowiedzi znaleziono tu raczej niewiele. Te same obiekcje dotyczą także okresu tzw. strukturalizmu, który — podobnie jak późniejsza gramatyka generatywna — koncentrował się głównie na synchronicznym opisie faktów językowych.

Janson postawił sobie za cel zaprezentować swoistą próbę wykorzystania aktualnych poglądów w socjolingwistyce oraz wyników eksperymentalnej fonetyki do objaśnienia pewnych zmian w systemie języka łacińskiego. Jego zdaniem — liczne przejawy regularności i określonych tendencji w tych zmianach powinny być traktowane nie tylko z pozycji lingwistycznego opisu, albowiem wiele faktów językowych jest ściśle powiązanych ze stroną fizjologiczną, z psyche oraz ze społecznym zachowaniem ludzi (*social behaviour of men*). Wspólnym elementem wszystkich zmian jest — jak to określa — pewna asymetria pomiędzy mówiącym a słuchającym. Mimo iż dla każdego jest rzeczą oczywistą, że miejscem „wyjścia" języka są usta a miejscem „wejścia" ucho, to jednak do faktu tego często nie przywiązywano należytej wagi w badaniach. Należy to uznać za poważny mankament, gdyż istotne różnice pomiędzy mówiącym a słuchającym, tzn. pomiędzy procesem tworzenia i adresowania z jednej strony a procesem percepcji (przyswajania) z drugiej, są widoczne nie tylko w strukturze powierzchniowej i często mogły być powodem zmian zachodzących w języku.

Z uwagi na to, że nasza znajomość faktów dotyczących języka łacińskiego jest ograniczona, autor postanowił skoncentrować się na niektórych tylko problemach, w związku z czym na książkę składa się kilka w zasadzie studiów: „Zanik iloczasu samogłosek" (rozdz. II), „Redukcja samogłosek w sylabach środkowych" (rozdz. III), „Restrykcje fonotaktyczne" (rozdz. IV) oraz „Enklityki a zmiana semantyczna" (rozdz. V).

Analizując problem zaniku rozróżniania iloczasu samogłosek w języku łacińskim autor widzi kilka aspektów tego zagadnienia: chronologiczny, socjolingwistyczny i psycholingwistyczny, przy czym dwa pierwsze nie mogą — jak twierdzi — stanowić podstawy badania systematycznego ze względu na niekompletność danych, którymi dysponujemy. Skąd możemy mieć przykładowo pewność, że w zaniku iloczasu samogłosek istniał jeden tylko proces a nie kilka, na różnych terenach i w odpowiednio

auf Grund seiner *nomina* (*gentilicium* und *praenomen*) als auch der bisherigen administrativ-politischen Tätigkeit an der Niederdonau[2]. Denn in den sechziger Jahren hatte er, wie es angenommen wird, die Funktion des prätorischen Statthalters der Provinz Dacia Superior ausgeübt, und der eventuelle Antritt der Legation Moesia Inferior nach der Ausübung entsprechender Ämter in Dakien war keine außerordentliche Erscheinung gewesen[3]. In Anbetracht dessen kann man die folgende Rekonstruktion der entsprechenden Inschrift wagen (siehe Abbildung,: s. 171)

IMPERATORES [caes(ares) aurelius antoninus]
ET AVRELIVS COM[modus augusti — — — ve-]
TVSTATE CONLABSV[m a solo restituerunt per]
LEG(ionem) I ITAL(icam) (a) P. CALBVRNI [o proculo leg(ato) augg(ustorum) pr(o) pr(aetore) moes(iae) inf(erioris)]
ET CVRA(nte) MVCIO MAIORE [leg(ato) leg(ionis)]

In allgemeinem kann angenommen werden, daß die Legation von P. Calpurnius Proculus in Moesia Inferior etwa zwischen 176 und 180 zustande kam. Gleichzeitig verleiten die bisherigen Festlegungen im Bereich der Chronologie der untermoesischen Statthalter aus der Zeit von Marcus Aurelius, sowohl von A. Stein[4] als auch J. Fitz[5] und anderen Forschern[6] zu der Ansicht, daß sie eher auf das Ende dieser Periode, d.h. auf die Jahre 179–180, und eventuell noch auf die darauffolgenden Jahren[7] zufällt.

Somit bereichert die Inschrift aus Novae (neben der Ergänzung der Liste von untermoesischen Statthaltern) auch *cursus honorum* dieses Würdenträgers: die prätorische Legation in Dakien (vor 167)[8] — das

---

[2] CIL III 1007 (Apulum): *Fortunae Aug. sac. P. Calpurnius Proculus leg. Augg. pr. pr.* J. Jung, *Fasten der Provinz Dacien*, Innsbruck 1894, S. 28, Nr. 33; RE III 1400, Nr. 103; PIR²C 304; A. Stein, *Die Reichsbeamten von Dazien*, Diss. Pannonicae I/12, Budapest 1944, S. 36; A. Degrassi, *I fasti consolari dell' Impero Romano*, Roma 1952, S. 45; Thomasson, *o.c.* S. 39 (cf. 47).

[3] E.g. Sex. Minicius Faustinus CnIulius Severus: A. Stein, *Die Legaten von Moesien*, Diss. Pannonicae I/11, Budapest 1940, S. 66–67; J. Fitz, *Die Laufbahn der Statthalter in der römischen Provinz Moesia Inferior*, Weimar 1966, S. 46, 47; Thomasson, *o.c.* S. 16, 37.
Pollienus Auspex: Fitz, *o.c.* S. 27–28; Thomasson, *o.c.* S. 23, 47–48; idem, *Senatores procuratoresque Romani*, Göteborg 1975, S. 58–60.

[4] Stein, *o.c.* S. 76–81.

[5] Fitz, *o.c.* S. 19–27, 47–49.

[6] Thomasson, *Laterculi praesidum*, S. 20–23, wo es neben den Ansichten des Autors Quellen- und Gesamtliteraturverzeichnis bis zum Jahr 1977 zu finden ist.

[7] Cf. Stein, *l.c.*; Fitz, *l.c.*; Thomasson, *l.c.*, oraz E. Dorutiu-Boilă, *Über einige Statthalter von Moesia Inferior*, Dacia NS XII 1968, S. 400–403.

[8] Cf. Thomasson, *o.c.* S. 39: *sub Marco et Vero?, haud post a. 167*, und siehe auch S. 47.

Turpilliusza (Wrocław 1962) czy B. Bilińskiego fragmentu mów Hiperidesa (Eos XLIV 1950). Ponadto wymienia K. także opracowania, np. K. Kumanieckiego, *De Satyro peripatetico* (Kraków 1929), W. Strzeleckiego, *De Naeviano belli Punici carmine quaestiones selectae* (Kraków 1929) i rozprawy, np. H. Matakiewicza, *De Hygino mythographo*, Eos XXXIV 1932/33 (K. podaje błędnie Eos XXXIV 1929!), B. Kruczkiewicza, *De Liviani carminis in Iunonem reginam memoria*, Eos I 1894, L. Rychlewskiej, *De Ennii Iphigenia*, Eos XLIX 1958. Jest uwzględnione klasyczne przedwojenne dzieło T. Zielińskiego, *Cicero im Wandel der Jahrhunderte*, oraz piszącego w USA A. Turyna opracowanie rękopisów tragików greckich. Ale mimo to odczuwam brak pewnych istotnych prac uczonych polskich, które winny być uwzględnione, jak np. wydanie Hermogenesa *De statibus*, sporządzone w roku 1947 we Wrocławiu, czy *Ichneutai* Sofoklesa (Warszawa 1960) wydane przez W. Steffena i tego samego autora ważne opracowanie greckiego dramatu satyrowego[7]. Przy poszczególnych periegetach, a przynajmniej przy haśle, gdzie nie ma żadnej bibliografii, trzeba było podać opracowanie J. Schnaydra[8]. Na uwagę zasługiwałyby jeszcze prace W. Steffena o Teognisie[9], I. Kazik-Zawadzkiej o języku Safony i Alkajosa[10], czy B. Krysiniel-Józefowicz o Filemonie[11], kiedy autor s. v. *Philemon* (s. 463 n.) zwraca uwagę na stosunek Plauta do Filemona. K. nie cytuje żadnego wydania Karneadesa, a istnieje takie B. Wiśniewskiego (Wrocław 1970). Nie chodzi tutaj o mnożenie pozycji, ale o pokazanie pewnego problemu.

I wreszcie kilka drobiazgów krytycznych. Chociaż leksykon wydany został bardzo starannie, zdarzają się czasem błędy drukarskie, np. s. v. *Accius* (s. 2) zamiast Biliński (jeszcze jedno polonicum!) Bilinki albo s. v. *Valerius Flaccus* (s. 640) zam. Cyzicus jest Cycicus. Z rzeczowych dyskusyjnych spraw wymieniłbym, np. na s. 423, że Haupt uznał elegie Nemezjanusa za autentyczne nie w roku 1875 (wtedy bowiem ukazał się pierwszy tom dzieł zebranych Haupta), lecz w dysertacji wydanej w roku 1854 w Lipsku; s. v. *Lucanus* (s. 372) K. podaje jako nie podlegające wątpliwości, że Lukan korzystał z Cezara *Bellum civile* („den historischen Stoff übernahm er aus Caesars B.C.u. den jeweiligen Büchern des Livius-Werkes"), podczas gdy cytowany przez K. w opracowaniach H. P. Syndikus (*Lucans Gedicht vom Bürgerkriege*, Diss. München 1958, s. 10) uważa to za mało prawdopodobne, gdyż Lukan korzystał z Liwiusza, a Liwiusz z Cezara. Więc korzystał z Cezara pośrednio; s. v. *Fulgentius* (s. 234) K. podaje, że Wergiliusz objaśnia muzom treść *Eneidy*, gdy tymczasem Wergiliusz wyjaśnia Fulgencjuszowi treść *Eneidy* po wezwaniu na sposób epicki pomocy muz. Błędnie został nazwany nauczyciel Aulusa Geliusza (s. 239 s. v. *Gellius*). Nie może to być Sidonius Apollinaris, poeta z V w. n.e., ale winien tu być Sulpicius Apollinaris. Ten sam zresztą błąd popełnił też autor hasła w *Der Kleine Pauly*, który był chyba źródłem K.

Powyższe uwagi w niczym jednak nie umniejszają wartości tego leksykonu. Na uwagę zasługuje wielki talent redakcyjny autora, a godny podziwu jest trud włożony w opracowanie całej prawie literatury antycznej nie na podstawie istniejących już skrótów czy opracowań encyklopedycznych, ale poprzez sięganie zarówno do standardowych opracowań jak np. *Handbuch* Iwana Müllera, *Realencyklopädie* i *Der Kleine Pauly*, jak też do najnowszej literatury przedmiotu. Takie zreferowanie zasługuje na uwagę szczególnie z tego względu, że jest to „wyczyn" jednego człowieka w okresie, kiedy leksykony i encyklopedie przygotowują teraz całe zespoły uczonych, por. np. *Lexikon der Alten Welt* i *Lexikon der Antike*.

---

[7] *Satyrographorum Graecorum fragmenta* collegit disposuit adnotationibus criticis instruxit V. Steffen, Poznań 1952.

[8] J. Schnayder, *De periegetarum Graecorum reliquiis*, Łódź 1950.

[9] V. Steffen, *Die Kyrnos-Gedichte des Theognis*, Wrocław 1968.

[10] J. Kazik-Zawadzka, *De Sapphicae Alcaicaeque elocutionis colore epico*, Wratislaviae 1958.

[11] B. Krysiniel-Józefowicz, *De quibusdam Plauti exemplaribus Graecis: Philemo — Plautus*, Toruń 1949.

charakterystycznej dla baroku terminologii mitologicznej. Tam, gdzie nie istnieje niebezpieczeństwo zdeformowania myśli oryginału, wprowadza utworzone przez siebie metonimie. Tekst staje się dzięki temu przystępniejszy i łatwiejszy w odbiorze dla współczesnego czytelnika, lecz zatraca się gdzieś ów charakterystyczny dla poezji barokowej smaczek świadomie akcentowanej sztuczności i wyszukanej uczoności. Być może w świadomości tłumacza funkcjonowała jeszcze owa klasycystyczna niechęć do zaakceptowania manierycznej i przesadnej formy w literaturze i sztuce baroku jako autentycznych wartości artystycznych.

Przechodząc do kwestii edytorskich trzeba stwierdzić, że tekst przekładu polskiego opracowany został i przygotowany do druku przez M. Korolkę i J. Okonia z równą starannością i pieczołowitością co tekst łaciński. Drobne błędy językowe i zbyt duże odstępstwa od oryginału sprostowano w korekcie edytorskiej dołączonej do każdego utworu. Dla zachowania czystości rymu pozostawiono końcówki -em i -emi (chociaż kłócą się one z obecnie obowiązującymi zasadami wymowy i ortografii), o ile rymowały się z drugimi wierszami. Zabieg ten wydaje się słuszny wobec sprawdzenia się go w praktyce edytorskiej we wznowionym w 1950 roku w Bibliotece Narodowej wydaniu przekładu *Eneidy* Karyłowskiego i we wznowionych niedawno *Hymnach kościelnych*. We wszystkich innych wypadkach edytorzy uwspółcześnili pisownię sygnalizując ewentualne odstępstwa w komentarzu. Przeredagowali też składnię wielu tytułów rozpoczynających się u tłumacza od partykuły „że", starając się dostosować tytuły przekładu polskiego do wersji łacińskiej.

Dzięki wszystkim tym staraniom i zabiegom otrzymaliśmy tekst, który mimo odległości czasowej od daty ukończenia przekładu jest aktualny i w zupełności spełnić może swą rolę „ponownego wprowadzenia Sarbiewskiego do grona żywych literatów polskich".

IV

Nie sposób przecenić ponownego ukazania się polskich edycji *Liryków* Sarbiewskiego po blisko stuletniej jej nieobecności, i to w tak pieczołowitym i starannym wydaniu. Brak ich krytycznej edycji od lat stanowił ogromną lukę w polskiej historiografii literackiej, tym dokuczliwszą że, jak wspominaliśmy, poeta z Sarbiewa nie doczekał się dotąd również swojej monografii. Zaniedbania te dały się szczególnie boleśnie odczuć wobec wzrostu zainteresowań twórczością „chrześcijańskiego Horacego", obserwowanego na tle ogólnego ożywienia studiów nad problematyką polskiego baroku.

Na obecnym etapie badań, gdy przestano widzieć w baroku jedynie prąd estetyczny i postawiono kwestie epoki baroku i barokowego człowieka, twórczość Sarbiewskiego — zważywszy jej popularność w XVII-wiecznej Europie — mogłaby stać się szczególnie obiecującym polem badawczym nad modelem świadomości artystycznej, religijnej czy społecznej ówczesnych ludzi. Studia takie dotąd w małym tylko stopniu obejmowały *Liryki*. Wiąże się to z brakiem podstawowych opracowań, które zapewniałyby dla nich bazę[11]. Nieco lepiej kwestia ta wygląda w odniesieniu do spuścizny naukowej Sarbiewskiego[12]. Obserwujemy zatem sytuację na pozór paradoksalną, że poeta nasz znany jest dziś lepiej jako teoretyk poetyki i mitolog niż jako liryk. Paradoks

---

[11] Najszersze opracowanie liryki Sarbiewskiego znajdujemy w studium S. Windakiewicza, *Liryka Sarbiewskiego*, Rozpr. AU, Wydz. Filol. XV (1891) i odb. Kraków 1890. Jest to jednak praca dzisiaj już przestarzała.

[12] Wydania krytyczne traktatów naukowych Sarbiewskiego zawierają kolejne tomy BPP (S. B. nr 4 i 5) *O poezji doskonałej, czyli Wergiliusz i Homer* (*De perfecta poesi sive Vergilius et Homerus*), tłum. M. Plezia, oprac. S. Skimina, Wrocław 1954; *Wykłady poetyki* (Praecepta poetica), tłum. oprac. S. Skimina, Wrocław 1958; *Dei gentium. Bogowie pogan*, wstęp, oprac. i przekład K. Staweckiej, Wrocław 1972, BPP S. B. nr 20.

σύνολον (Zeta 8, 1033 b 19—21; σύνολον jest tu określane jako τόδε τι). Pojawiłby się także paradoks, że jedno σύνολον byłoby formą drugiego; tu również znajdujemy aluzje Arystotelesa do teorii o ideach.

b) „Eidos" a wcielona istota. Po rozłożeniu konkretu (σύνολον) na materię albo substrat materialny i tkwiącą w nim formę (εἶδος ἐνόν — 1033 b 23 n.) możemy przystąpić do drugiego kręgu problemów Arystotelesowej doktryny o οὐσία, do teorii οὐσία/istoty. W tej dziedzinie materiał w puściźnie Arystotelesa jest obfity i trzeba go należycie rozsegregować, tym bardziej że często — np. w księdze Zeta 8 — występuje zarówno predykatywno-logiczne jak i konstytutywno-teoretyczne ujęcie οὐσία/istoty.

Czytając pisma Arystotelesa w tradycyjnej kolejności, spotykamy teorię o οὐσία najpierw w *Kategoriach*. Już tutaj rozdwaja się pojęcie οὐσία: występuje ona jako orzecznik odpowiadający na pytanie τί ἐστι, ale także jako wyrażony przez takie orzeczniki powszechnik (δεύτεραι οὐσίαι); w pierwszym wypadku stanowi ona byt substancjalny (πρώτη οὐσία). Rozróżnienie to, dominujące w *Organon*, wystarcza do celów predykacji i definicji, ale nie wystarcza, kiedy — jak w *Fizyce* i *Metafizyce* — pytamy o warunkujące substancję pryncypia, przyczyny i elementy.

Substancja pierwsza, to w *Kategoriach* οὐσία/substancja w predykatywno-logicznym ujęciu. Stanowi ona indywiduum (ἄτομον, ἓν ἀριθμῷ — *Cat.* 5, 3 b 12 n.), o którym orzekane są określenia istotne i nieistotne, co do którego jednakże nie można wykazać, że jest jednością istotnościowej i nieistotnej określoności, skoro tworzy ἄτομον. Analiza powstawania (γένεσις) pozwala dopiero cofnąć się poza οὐσία /substancję w sensie predykatywno-logicznym do ujęcia konstytutywno-teoretycznego, przedstawiającego ją jako tworzący indywiduum typ bytu, jako σύνολον. W σύνολον byt i istota łączą się w inny sposób niż w indywiduum.

Jeżeli chodzi o substancje wtóre, Brinkmann zaznacza od razu, że nie są one prawdziwymi substancjami, gdyż inaczej musiałyby istnieć παρά; służą natomiast do klasyfikacji bytów indywidualnych jako predykacja esencjalna, określająca ich εἶδος lub γένος przy zastosowaniu definicji opartej na διαφορά.

Konstytutywno-teoretyczne i predykatywno-logiczne ujęcie οὐσία/substancji — substancji jako σύνολον i substancji jako indywiduum o istotnych i nieistotnych właściwościach — występują w księgach Zeta i Eta obok siebie. Pierwsza οὐσία w *Kategoriach* jest substancją jednostkową, natomiast w ks. Zeta istotą jako wcielonym εἶδος.

c) Pojęcie a istota. Wśród różnych dróg i stopni poznawania (postrzeganie, myślenie dianoetyczne i noetyczne), jakie u Arystotelesa tworzą perspektywę gnozeologiczną, poznanie naukowe posiada charakter dianoetyczny, gdyż ma ono miejsce dopiero na podstawie definicji (λόγος) danego σύνολον, obejmującej jego skadniki i umożliwiającej wgląd w jego istotę (Zeta 6, 1031 b 6 n.); dla wiedzy naukowej każda rzecz jest tym, czym jest jej istota (1031 a 17 n.). Tak więc substancja zmysłowa stanowi ograniczenie dla poznania ukierunkowanego na istotę; przedmiotem poznania jest w substancji zmysłowej element formalny, a nie podłoże materialne (Zeta 11, 1037 a 25—28).

Powyższe stanowisko zadecydowało o dalszym rozwoju doktryny dotyczącej οὐσία. Immanentne każdemu przedmiotowi εἶδος, określane definicją — οὐσία κατὰ τὸν λόγον, która zarazem stanowi πρώτη οὐσία — jest w sferze substancji zmysłowych tym, co poznawalne oraz inteligibilne (ἐπιστητόν), przy czym μάλιστα ἐπιστητόν — najbardziej zasługującym na poznanie — jest to, co w istocie danej rzeczy wyodrębnia ją od innych (Zeta 5). Zasadniczą wagę w perspektywie gnozeologicznej ma więc pytanie, czy każda rzecz jest identyczna ze swą istotą (Zeta 6, 1031 a 15 n.). Odpowiedź Arystotelesa brzmi, że wcielona forma oraz jej istota — czyli jej λόγος — obie stanowią to samo, a mianowicie οὐσία/istotę, a więc są identyczne (Zeta 6, 1031 b 31 n.). Tezę tę określa Brinkmann jako koncepcję identyczności częściowej,

We „Wstępie" (s. 1—3) podaje N. zakres tematu swej pracy, tj. zapowiada zestawienie posiadanych przez nas świadectw o muzyce starogreckiej (źródła literackie i archeologiczne). Na tej drodze dowiadujemy się m. in., kiedy i w jakiej formie muzykowano, na jakich instrumentach grywano, jakie formy taneczne uprawiano przy poszczególnych okazjach. Do tego dochodzą informacje o muzyce i muzykowaniu, jakich począwszy od VI w. p.n.e. aż do późnego cesarstwa dostarczają nam rozważania teoretyczne o muzyce i muzykach zawarte w traktatach teoretyczno-muzycznych, filozoficznych itd. aż do późnego cesarstwa. Z uwagi na stojące do jej dyspozycji rozmiary książki autorka podaje tylko syntezę wiadomości o powyższych problemach, i to uwzględniając głównie źródła literackie, a w drugim rzędzie dopiero archeologiczne. Przegląd tych źródeł literackich znajduje się w rozdziale I (s. 5—38).

Całość pracy dzieli się na dwie części. W pierwszej dowiadujemy się, skąd czerpiemy naszą wiedzę o muzyce starogreckiej, poznajemy w porządku historycznym najważniejsze pozycje literackie mówiące o muzyce począwszy od Homera i Hezjoda. Zwarte ujęcie wiadomości przekazane nam przez wspomniane źródła znajdujemy jednak dopiero w drugiej części książki (s. 39—145). Autorka prezentuje więc zwięźle w historycznej kolejności pozycje muzyczne w poszczególnych gatunkach poetyckich w eposie, liryce, dramacie (w okresie klasycznym), które, jak wiadomo, były ściśle związane z muzyką.

Przedstawiwszy dzieła literackie i w niektórych wypadkach ich krytyków jako źródła naszych wiadomości o muzyce greckiej N. uzupełnia te dane wiadomościami zawartymi w pismach muzycznych (tj. traktujących o muzyce), filozoficznych itp. począwszy od Pitagorasa i jego szkoły, dalej Damona i jego następców, Platona, Arystotelesa, Teofrasta, Arystoksenosa z Tarentu, Euklidesa, Dionizjosa z Halikarnasu, pseudo-Plutarcha, Ptolemeusza, Porfiriusa, Kwintyliana, Bakchiosa, Gaudentiosa, Alypiosa. N. podaje krótką treść i zwięzłą charakterystykę tych przekazów dołączając, niestety tylko w przypisach (a jest ich blisko 500, i to bardzo starannie opracowanych), pozycje naukowe do najnowszych włącznie, traktujące o poruszonych problemach.

Listę antycznych pisarzy zajmujących się muzyką zamykają teoretycy z czasów cesarstwa: Theon ze Smyrny, Sekstus Empiryk, Pauzaniasz, Atenajos z Naukratis, Polluks, Martianus Capella, św. Augustyn i wreszcie Boecjusz.

Część druga zawiera dalsze rodzaje źródeł. Do świadectw literackich przytoczonych w części pierwszej dołączyła tu N. świadectwa archeologiczne, rozszerzające nasze wiadomości o helleńskiej kulturze muzycznej o jej etapy wstępne, sięgające, co prawda fragmentarycznie, daleko w okres przedhomerycki, a mówiące o formach i gatunkach instrumentów muzycznych i sposobach ich użytkowania. Warto przy tym wspomnieć o różnych poglądach wybitnych współczesnych nam uczonych na temat rodowodu greckiej kultury muzycznej. Tezę o jej samorodności propaguje m. in. Max Wegner, natomiast o jej ścisłej zależności od muzyki przedniego, bliskiego orientu lansuje m. in. sławny muzykolog niemiecko-amerykański Curt Sachs. N. zajmuje w tej sprawie stanowisko pośrednie, raczej jednak sceptyczne w stosunku do poglądów Sachsa, co wszakże wydaje się dzisiaj już mało uzasadnione. N. zaczyna więc dalsze swe rozważania dopiero od czasów Homera.

Następnym problemem omówionym przez N. są formy, w jakich sztuka muzyczna Grecji się przejawiała, a więc pieśń kultowa, solowa i chóralna (s. 42—55) oraz pieśń pozakultowa (s. 55—61), dalej praktyka muzyczna, wokalna i instrumentalna (s. 62—68), instrumenty muzyczne (s. 69—85), taniec (s. 85—93). W podrozdziale 3 mowa o teorii muzyki (s. 93—127); autorka przedstawiła tam: a) grecką naukę harmonii, b) pismo nutowe i znaki rytmiczne. Podrozdział 4 traktuje o etycznym wartościowaniu muzyki w Grecji (s. 127—145).

Część trzecia książki daje przegląd zachowanych pomników muzycznych: 1. w rękopisach i drukach, 2. w inskrypcjach (s. 146—154).

a także inne jego prace, dotyczące np. tradycji dynastycznej rodu Amalów[10]. H. Wolfram reprezentuje w niektórych zagadnieniach dziejów ostrogockich pogląd swoisty, odbiegający nawet w podstawowych sprawach od communis opinio. Dotyczy to np. istoty pojęcia „Ostrogotów" i „Wizygotów", chronologii kształtowania się dwu wielkich odłamów gockich, wpływu impulsów rzymskich i huńskich na dzieje gockie. W porównaniu z pracami Wolframa omawiana tu praca Th. S. Burnsa posiada tę przewagę, że znacznie bardziej systematycznie próbuje wykorzystywać osiągnięcia archeologii dla rekonstrukcji dziejów gockich. Za podstawową zaś wspólną cechę prac Wolframa i Burnsa należy uznać położenie akcentu na wewnętrzną ewolucję Gotów, której ustaleniu jedynie służyć mają te części monografii, które referują dzieje „zewnętrzne" — ekspansji na nowe tereny i zbrojnej konfrontacji z państwem rzymskim.

Należy zaznaczyć, że w drodze do zasadniczego celu badawczego Burns dokonał wielu interesujących i częściowo nowych ustaleń i uściśleń o charakterze szczegółowym. Zaliczymy do nich przykładowo tezę o dwóch nurtach tradycji o rywalizujących ze sobą dwóch Teodorykach na Bałkanach — tradycji „amalskiej" i niezależnej od niej „bizantyjskiej" (s. 66), wywody o sztuce oblężniczej Gotów w III—IV w. i o źródłach ich umiejętności w tym zakresie (s. 21 nn.), dużą wartość przypisujemy także — ogólniej — strukturalnej analizie społeczeństwa i państwa ostrogockiego w IV rozdziale pracy. Są i stwierdzenia wątpliwe czy wręcz błędne. Nieścisła jest informacja o Ablabiusie na s. 8. Nie wydaje się odpowiadać rzeczywistości stawianie na jednej płaszczyźnie władztwa ostrogockiego Hermanaryka z pozycją Atanaryka i Fritigerna wśród Wizygotów; zdaniem Autora wszyscy trzej mieliby być „the first true kings of the Goths" (s. 32, por. s. 45). Nie rozumiem, skąd się wzięło na s. 36 twierdzenie, że Hermanaryk podbił Peukinów, Sarmatów i Celtów. Antów Burns mało krytycznie (pod wpływem Vernadsky'ego) identyfikuje z jakimś odłamem Alanów (s. 45). Problem ostrogockiego czy wizygockiego pochodzenia tzw. *Edictum Theodorici* Burns uważa za definitywnie rozstrzygnięty na korzyść tezy „wizygockiej" (s. 103 n.); wbrew twórcy tej tezy, G. Vismarze, nie sądzimy, by sprawa była wyjaśniona bez reszty.

Te i inne momenty dyskusyjne, bądź niezbędne sprostowania, nie mają jednak wpływu na ogólną ocenę monografii Burnsa: pozostanie ona jednym z najważniejszych opracowań dotyczących nie tylko samych Ostrogotów, lecz również — ogólniej — procesu kształtowania się plemion i państwowości barbarzyńskich w Europie i adaptacji północnych barbarzyńców do świata cywilizacji śródziemnomorskiej.

Jerzy Strzelczyk (Poznań)

Eos LXXI 1983
PL ISSN 0012—7825

Jerzy Kolendo, A la recherche de l'ambre baltique. L'expedition d'un chevalier romain sous Neron, Warszawa 1981, ss. 116.

Słynny, szeroko znany fragment Pliniusza dotyczący wyprawy rzymskiej ku brzegom Bałtyku, zorganizowanej w czasach Nerona doczekał się wreszcie wszechstronnego opracowania w postaci recenzowanej monografii J. Kolendy, wydanej przez Uniwersytet Warszawski w serii „Studia Antiqua". Pliniusz napisał na wspomniany temat zaledwie kilka zdań, podając w sposób zwięzły podstawowe fakty i nieco

[10] H. Wolfram, *Theogonie, Ethnogenese und ein kompromittierter Grossvater im Stammbaum Theoderichs des Grossen,* Festschrift für H. Beumann zum 65. Geburtstag, Sigmaringen 1977, s. 80—97.

różnym czasie? (chronologia względna). Albo jaką możemy mieć pewność, że rozróżnienie iloczasu dotyczyło w równym stopniu różnych samogłosek, skoro z badań nad językami współczesnymi (M. Ruhlen, *A Guide to the Languages*, 1976, podaje dane z ok. 700 języków) wynika np., że istnieje szereg systemów, w których rozróżnienie długości odnosi się tylko do jednej samogłoski, mianowicie do *a* lub *o* (co sugeruje, że rozróżnienie długości daje się najlepiej utrzymać w wypadku samogłosek niskich). Trudno też — zdaniem Jansona — oprzeć się solidniej na chronologii absolutnej. Co prawda, potrafimy dziś dokładnie określić pewne fakty historyczne, jak niektóre dramatyczne wydarzenia w rodzaju wojen, katastrof itd., ale to za mało dla celów lingwistycznych. Potrzebna tu m. in. znajomość intensywności kontaktów pomiędzy różnymi regionami imperium, procent mówiących tam po łacinie, spontaniczne czy masowe migracje ludności itd. Pewności nie możemy mieć nawet w stosunku do inskrypcji: zaświadczona np. w napisach pompejańskich chwiejność w odróżnianiu długości samogłosek może być wynikiem wpływów oskijskich. Negatywny też jest stosunek autora do wyjaśnień socjolingwistycznych w tym względzie, gdyż za mało posiadamy dowodów na to, że opisywane zjawisko było związane z jakąś określoną warstwą społeczną. Są raczej dowody, że widziano tu bardziej warianty lokalne niż socjalne (Augustyn, Konsentiusz), czy ewentualnie *vitium nostri temporis*, jak chce Sacerdos.

Jest rzeczą zrozumiałą, że wyjaśnienia językowe, które nie mają charakteru socjolingwistycznego, muszą mieć charakter psycholingwistyczny, który z grubsza można podzielić na część fonologiczną i fonetyczną. Próby wyjaśniania zmian w iloczasie samogłosek łacińskich przyczynami fonologicznymi znane są nam od dawna. Wystarczy przypomnieć pracę A. Haudricourt — A. Juilland, *Essai pour une histoire structurale*... (1949), według której opozycji iloczasowej (długa — krótka) odpowiada opozycja jakościowa, tzn. odnosząca się do barwy (otwarta — zamknięta). Tak miało w każdym razie być przynajmniej do czasu monoftongizacji dwugłoski *ae*, z której powstała nowa, otwarta, długa samogłoska *ɛ*:. Spowodowało to swoistą asymetrię, jeśli nie zamieszanie w dotychczasowym układzie. Nowszą teorię przedstawia Weinrich (*Phonologische Studien*, 1958), który przyczynę zaniku długości samogłosek jako cechy fonologicznej widzi w tendencji do preferowania jednych a unikania innych typów sylab (np. VC lub V : C :). Obie teorie, jak widać, zakładają pewną niestabilność systemu, co jednak nie oznacza jeszcze, że wyjaśniono, skąd się ona bierze.

Chcąc dotrzeć do przyczyn zjawiska, Janson opiera się na aktualnych, generalnych obserwacjach nad cechami dystynktywnymi (*features*), które, jak wiadomo, właściwe są niektórym fonemom. Jeśli przykładowo zabraknie w języku cechy dźwięczności, zostanie automatycznie zmniejszona o połowę liczba fonemów w postaci spółgłosek zwartych, frykatywnych i afrykat. Brak taki musi być w jakiś sposób zrekompensowany, bo zmniejszona liczba fonemów zaczęłaby uniemożliwiać komunikację. Otóż z obserwacji wynika, że liczba cech dystynktywnych w języku jest na ogół kilka razy mniejsza od liczby odnośnych elementów czy fonemów (dla języka angielskiego 1 : 3,5 ustalił Chomsky). Taki stan rzeczy z punktu widzenia psychologicznego prowadzi do wniosku, że człowiek prawdopodobnie lepiej przyswaja sobie system komunikacji z większą ilością różnych fonemów niż z odpowiednio dużą liczbą cech dystynktywnych, które widocznie znacznie trudniej są przyswajalne. Wiąże się to już oczywiście z artykulacją i percepcją poszczególnych dźwięków, a więc po prostu z fonetyką. Tu właśnie postanowił autor znaleźć rozwiązanie problemu, i to na drodze eksperymentu. Nie jest to zadanie proste, ponieważ czas trwania artykulacji (fizjologiczny odpowiednik fonologicznej wartości iloczasu) często bywa podporządkowany innym czynnikom, jak akcent, kontekst fonetyczny, tempo mowy, emfaza itd. W dodatku stwierdzono, że w niektórych językach spotyka się określone restrykcje w obrębie samej opozycji; rzadko spotyka się ją np. w sylabach końcowych, czasem występuje ona tylko na początku wyrazu (estoński), a nieraz tylko w sylabach akcentowanych (friulski, szwedzki, norweski i in.). Świadczy to o tym, że zanik iloczasu następować

Całość zamyka wykaz najważniejszej literatury fachowej (s. 157—165), indeksy nazw, rzeczy i pojęć (s. 167—182) oraz 8 tablic prezentujących antyczne instrumenty muzyczne i faksymilia niektórych zabytków nutowych.

Szkoda, że autorka nie dała choćby bardzo pobieżnego rzutu oka na greckie tradycje w muzyce starorzymskiej oraz w muzyce europejskiej następnych stuleci do renesansu włącznie, co mogła robić opierając się m. in. na pracach H. Aberta, F. Altheima, G. Fleischhauera, B.R. Krausego, L. Richtera, C. Sachsa i G. Willego. Wille w swym dziele *Musica Romana* podaje ich nazwiska i prace w zestawie literatury. Unaoczniłoby to fundamentalne znaczenie greckiej kultury muzycznej dla późniejszych epok historii muzyki Starego Kontynentu.

Książka N. stanowi wartościowy podręcznik przedstawiający obecny stan wiedzy o całokształcie problemów dotyczących starogreckiej kultury muzycznej i jest właściwym pendant do kompendium G. Willego *Einführung in das römische Musikleben*, ogłoszonego w tymże wydawnictwie w tym samym roku, a omówionym przeze mnie w Eos (LXIX 1981, s. 349—352). Jak w wypadku wspomnianego kompendium Willego, tak i tutaj można powiedzieć, że z książki N. korzystać będą z pożytkiem zarówno filologowie klasyczni, jak i studenci, którym sprawy kultury muzycznej w ogóle są coraz bardziej obce, a dla których liczne problemy antycznej literatury, filozofii i szeregu innych dziedzin wiedzy nie będą w pełni zrozumiałe bez pryncypialnych wiadomości o szeroko pojętej antycznej μουσικὴ τέχνη. Korzystać z książki N. mogą w równej mierze historycy muzyki czy muzykologowie, dla których antyczna kultura muzyczna, stanowiąca przecież fundament europejskiej kultury muzycznej, już choćby z powodu braku znajomości języka greckiego, a najczęściej już i łacińskiego staje się coraz trudniej dostępna. Ponieważ w naszej literaturze, tj. w języku polskim, brak podobnych prac kompendialnych o muzyce greckiej, a także rzymskiej, warto by pomyśleć o przetłumaczeniu książek N. oraz G. Willego na język polski.

Leon Witkowski (Toruń)

Eos LXXI 1982
PL ISSN 0012-7825

Thomas S. Burns, The Ostrogoths. Kingship and Society (Historia — Einzelschriften, H. 36), Wiesbaden 1980, Franz Steiner Verlag, ss. X + 144.

Zamysł monograficznego opracowania dziejów wschodniego odłamu germańskiego plemienia Gotów może u zorientowanych w problematyce wywołać już na wstępie wątpliwość co do jego realności. W przeciwieństwie bowiem do swych pobratymców Wizygotów Ostrogoci nie znajdowali się we wcześniejszych fazach swej historii w bezpośrednim sąsiedztwie państwa rzymskiego i dlatego ich dzieje znalazły jedynie bardzo niedoskonałe i cząstkowe odbicie w piśmiennictwie antycznym. Z drugiej strony zdawano sobie sprawę, że w okresie poprzedzającym inwazję huńską i w spowodowanym przez nią naruszeniu układu sił w Europie wschodniej Ostrogoci — ujęci w polityczną organizację ponadplemienną Hermanaryka — według wszelkiego prawdopodobieństwa przedstawiali silniejszy czynnik polityczny niż daccy Wizygoci, którzy nie zdołali do tego czasu wykształcić podobnej monarchicznej formy ustrojowej, pozostając na szczeblu niestabilnej konfederacji plemiennej. „Wizygocka" perspektywa dziejów gockich, narzucona przez historiografię antyczną, w pewnym tylko zakresie może zostać skorygowana dzięki zachowaniu się (w dziele Kasjodora/Jordanesa) ostrogockiej, czy ostrożniej: amalskiej, tradycji plemiennej w pełniejszym stopniu niż ślady analogicznej tradycji wizygockiej (aczkolwiek po dziesięcioleciach badań, ostatnio

źródła dane są zapewne przesadzone, choć nie rozporządzamy możliwością ustalenia nawet w przybliżeniu liczebności niewolników Spartakusa. Przyjąwszy, że w Italii środkowej i południowej przeważały gospodarstwa, których opis mamy u Katona Starszego, jeśli nawet uznać, że liczba niewolników w Katonowskim gospodarstwie została zaniżona, to uwzględniając zamierzenia autora, jego tendencje i usposobienie, można by przyjąć, iż w wymienionym gospodarstwie pracowało kilkudziesięciu niewolników. Trudno więc znaleźć odpowiedź na pytanie, skąd Spartakus mógł zgromadzić 70000 lub nawet 120000 niewolników[43].

Zdobycie przez Spartakusa obozu rzymskiego pod Mutyną umożliwiło powstańcom lepsze zaopatrzenie się w środki żywności. Niewolnicy zagarnęli bowiem wyżywienie zgomadzone dla liczącej 10000 ludzi armii G. Kasjusza Longinusa. Na północy jednak większych gospodarstw było stosunkowo mało, więc i zaopatrzenie stawało się coraz trudniejsze. Na tych terenach nie mógł więc Spartakus liczyć na pomoc niewolników i niechętnej lub nawet wrogiej mu ludności. Podstawowym źródłem zaopatrzenia w żywność były jednak rekwizycje, grabież.

Na południu, gdzie były duże gospodarstwa rolne, zaopatrzenie w żywność w drodze rekwizycji było łatwiejsze. Tu miejscowi niewolnicy wskazywali ukryte zapasy zboża, a nawet swych właścicieli: *Multique ex eo loco servi, quos ingenium socios dabat, abdita a dominis aut ipsos trahebant ex occulto*[44]. Grabiono jednak nie tylko większe gospodarstwa, ale również stada lub domostwa drobnych rolników i pasterzy w okolicach górzystych. Przykładem może być napad na Abella: *Incidere in colonos Abellanos praesidentis agros suos ... ubi colonos aedificiis aggressos videt ... Sed incolae iam pleno die gnari ex fuga finitimorum fugitivos ad se adventare, properant cum omnibus suis in montes vicinos ... et plurimi servili indole nihil ultra praedam et crudelitatem appetere*[45].

Na półwyspie Brucjum niewolnicy zostali odcięci przez Krassusa od północy i skazani na klęskę głodową. Wojsko Spartakusa obozowało w lasach i zapewne odczuwało największy dotąd brak pożywienia. Rekwizycje prowadziły do konfliktów z miejscową ludnością, drobnymi rolnikami, pastuchami lub posiadaczami trzód. Podział zbiegów po wydostaniu się z oblężenia wynikał zapewne z braku żywności i zimy. Spartakus zmierzał do rozmieszczenia niewolników w kilku obozach, by łatwiej zdobyć żywność i zyskać na czasie.

Kłopoty z zaopatrzeniem w żywność występowały zwłaszcza w sytuacjach, kiedy w pobliżu obozowali Rzymianie i utrudniali zbiegom przeprowadzanie rekwizycji w okolicy. Niewolnicy zajmowali więc upatrzone

---

[43] W. Kroll, *Die Privatwirtschaft in der Zeit Ciceros*, Neue Jahrbücher für Wirtschaft und Jugendbildung V, Heft 4.

[44] Sallust. *Hist.* III, fr. 98.

[45] Sallust. *Hist.* III, fr. 97.

takich, jak np. dat., abl. pl. *regibus*. Uderzająca regularność w tej tendencji mimo woli rodzi pytanie, czy język w swoim rozwoju dąży do jakiegoś celu, czy może on być rządzony jakimiś prawami natury teleologicznej. Nie było tego widać w przypadku owej leksykalnej dyfuzji, gdzie rozwój mógł być mniej lub bardziej spontaniczny. Tutaj jednak tendencja jest wyraźna, a przy tym stała. Jest to wszakże tylko złudzenie. Wypadki takie znane są w językoznawstwie, a określa się je zwykle mianem historycznej konspiracji (*historical conspiracy*).

Książka Jansona stanowi nowoczesną, jak widać, próbę odkrywania i ujawniania mechanizmów, które kierowały zmianami językowymi. Po większej części jest to z pewnością próba udana, choć zastrzeżenia budzić może czasem zbyt negatywny stosunek do takich spraw, jak chronologia względna czy absolutna, substrat, a do pewnego stopnia również socjolingwistyka. Ten negatywny stosunek wynika z przekonania autora, że za mało posiadamy tu danych, by można traktować je jako podstawę do efektywnych badań. Jest to stanowisko nie pozbawione racji, choć należy też pamiętać, że ewentualny brak dowodów bynajmniej nie zaprzecza roli i znaczenia tych czynników w mechanizmach językowych, których nie potrafimy ujawnić. Stąd postulat skrupulatnego badania wszystkich danych, nawet tych najbardziej fragmentarycznych. Łatwo stwierdzić np., że inskrypcje pompejańskie nie mogą być dla nas miarodajne, bo mogły być pisane przez ludzi pozostających w sferze oddziaływania innego niż łacina języka. Ale to też trzeba udowodnić. W przeciwnym razie ściągamy na siebie zarzut bagatelizowania problemu. Te obiekcje jednak nie pomniejszają w sposób istotny zasadniczej wartości pracy, stanowiącej przykład szukania nowych i śmiałych rozwiązań z uwzględnieniem najnowszych wyników badań w językoznawstwie i z wykorzystaniem najnowszych pomocy technicznych w eksperymencie laboratoryjnym. Zasługuje ona na uznanie i powinna być zachętą do podobnych badań, przed którymi niewątpliwie stoją ogromne jeszcze możliwości.

Michał Bednarski (Kraków)

Eos LXXI 1983
PL ISSN 0012–7825

Annemarie Jeanette Neubecker, Altgriechische Musik. Eine Einführung, Darmstadt 1977, ss. 182, tabl. VIII.

W ramach cyklu wydawniczego „Die Altertumswissenschaft, Einführungen in Gegenstand, Methoden und Ergebnisse ihrer Teildisziplinen und Hilfswissenschaften", publikowanego przez Wissenschaftliche Buchgesellschaft w Darmstadt ogłosiła A. J. Neubecker, pracownik naukowy seminarium filologii klasycznej uniwersytetu w Heidelbergu, zwięzłe kompendium o muzyce starogreckiej: *Altgriechische Musik. Eine Einführung.*

Autorka postawiła sobie za cel danie przeglądu wyników badań uzyskanych dotychczas przez naukę w dziedzinach ściśle związanych z muzyką starogrecką, jej formami, praktyką wykonawczą, instrumentami, tańcami w połączeniu z nader skromnymi przekazami ściśle muzycznymi, tj. melodiami. Stara się więc N. przedstawić wiedzę o μουσικὴ τέχνη w szerokim jej pojęciu, czyli owej, jak się wyraził T. Zieliński, trójjedynej chorei, a więc ścisłym połączeniu słowa, dźwięku i ruchu (tańca). Nie jest to zatem samodzielne studium badawcze autorki, ale bardzo pożyteczna rekapitulacja i kompilacja. N. nie jest jednak tylko zwykłą kompilatorką, gdyż jest autorką dysertacji doktorskiej: *Die Bewertung der Musik bei den Stoikern und Epikureen. Eine Analyse von Philodems Schrift De musica* (Berlin 1956); sprawy muzyki antycznej nie są jej więc obce.

jedną próbę stworzenia leksykonu pisarzy antycznych, który był zarazem, o ile sobie przypominam, pierwszym w ogóle słownikiem autorów starożytnych. Mam tu na myśli *Tusculum Lexikon griechischer und lateinischer Autoren des Altertums und des Mittelalters*, który ukazał się po raz pierwszy w Zurychu w roku 1948, a następnie, mocno poszerzony i poprawiony, w roku 1963. Jest to bardzo użyteczna pozycja bibliograficzna, bo uwzględnia w znacznym stopniu pisarzy greckich i łacińskich aż do XV w. i spełnia, w pewnym zakresie przynajmniej, wśród szerokich kół inteligenckich taką rolę, jak F. A. Eckstein (*Nomenclator philologorum*, Leipzig 1871) czy W. Pökel (*Philologisches Schriftsteller-Lexikon*, Leipzig 1882) wśród filologów klasycznych. Jeżeli więc pominiemy ten bardzo skrótowy i popularny leksykon, to dopiero K. stworzył słownik pisarzy antycznych[3] i uprzystępnił szerszym kręgom czytelników aktualny stan wiedzy o starożytnych autorach Grecji i Rzymu. Dobrze się więc stało, że w istniejącej od 1908 roku (i dobrze zasłużonej dla popularyzacji antyku) serii Kröners Taschenausgabe oprócz innych leksykonów[4] zdecydowano się wydać tak pożądaną książkę.

Celem K. jest dać czytelnikowi pogłębioną wiedzę o autorach („eine vertiefte Kenntnis"), jak to wynika ze wstępu (s. V). Temu celowi też służy układ haseł, które składają się z dwóch podstawowych części. W pierwszej, właściwej, mieści się nazwisko i hasłowe, lapidarne określenie dziedziny twórczości danego pisarza, np. filozof, epik, historyk, polityk, i ogólnie podany czas jego życia, a następnie dosyć szczegółowo a zarazem przejrzyście podana biografia autora. Po niej omówiono różne aspekty twórczości i wreszcie, gdzie to jest możliwe do uchwycenia, również wpływ na potomnych, czyli tzw. losy pośmiertne, przede wszystkim, co jest rzeczą zrozumiałą, w literaturach germańskiej i romańskiej rodziny językowej. Drugą część hasła tworzy bibliografia wyróżniona również odmienną czcionką, która z kolei składa się z 3 ustępów ukazujących: A. — wydania, a także scholia, słowniki i indeksy; Ü. — tłumaczenia niemieckie, czasem również francuskie lub angielskie, szczególnie wtedy, gdy brak jest przekładu niemieckiego (por. np. Eukleides von Alexandreia); L. — w wyborze najważniejsze zarówno starsze, ale zachowujące jeszcze aktualność, jak i najnowsze, najczęściej książkowe lub monograficzne opracowania w nowożytnych językach zachodnich lub łacińskim, czasem też stan badań nad poszczególnymi autorami (Forschungsberichte). Stąd książka K. przydatna jest nie tylko dla szerokich kręgów czytelników, ale również — co warte jest podkreślenia i za co należy się autorowi uznanie — stanowi dobre wprowadzenie do pisarza dla filologa klasycznego i może dać mu pierwsze (i całkiem dobre) rozeznanie w stanie badań nad danym autorem.

Właściwe hasła poprzedza wykaz skrótów najczęściej cytowanych wydań zbiorowych, serii wydawniczych i czasopism oraz bardzo pożyteczny wykaz literatury wg następujących działów: 1. podstawowe dzieła encyklopedyczne; 2. bibliografie; 3. ogólne dzieła dotyczące literatury antycznej; 4. literatura grecka; 5. literatura łacińska; 6. tzw. wpływ na literatury wieków późniejszych.

Nie znajdziemy tam, oczywiście, naszych monumentalnych opracowań literatur antycznych T. Sinki i K. Morawskiego, bo książka pisana jest przecież głównie dla czytelnika niemieckiego. W dziale 6 brakuje mi bardzo pożytecznej książki H. Hungera[5], gdzie również cytowano źródła antyczne. Jest to poważne niedopatrzenie, zwłaszcza, że K. w swoich hasłach omawia przecież również wpływ literatury antycznej na nowożytną sztukę i literaturę, por. np. hasło *Longos*, gdzie autor kreśli historię motywu romansowego nie tylko w literaturze, ale także w muzyce.

---

[3] Doczekał się też Kroh recenzji, np. DLZ XCV 1974, szp. 579–581 W. Hofmann; oraz DLZ XCVI 1975, szp. 682 J. Irmscher.

[4] Np. G. von Wilpert, *Lexikon der Weltliteratur*, I: *Autoren*, II: *Werke*, Stuttgart 1963–1968, czy E. Frenzel, *Stoffe der Weltliteratur*, Stuttgart 1970.

[5] H. Hunger, *Lexikon der griechischen und römischen Mythologie mit Hinweisen auf das Fortwirken antiker Stoffe und Motive in der bildenden Kunst, Literatur und Musik des Abendlandes bis zur Gegenwart* von..., 4. erweiterte und ergänzte Aufl., Wien 1955.

Wchodzą tu bowiem w grę także określenia akcydencjalne o charakterze nieistotnym. To, że rzecz odnosi się do samej siebie, aby być sama sobą, znaczy: rzecz różni się sama od siebie, posiada swój aspekt bytowy i istotnościowy, odnosząc się sama do siebie. Rzecz jest tym, czym jest — a mianowicie zróżnicowaną w sobie jednością — sama przez siebie. To, co odmienne, jest odmiennością przez swoją odmienność. Skoro więc sens „bycia samym w sobie" polega na tym, że coś w odniesieniu do siebie samego jest tym, czym jest, wynika stąd, że tylko rzecz — a nie jej wewnętrzne zróżnicowanie, jest bytem samym w sobie. Można też powiedzieć: tylko taki określony byt jest rzeczą, którego istota stanowi określenie jego substratu jako takiego. Rzeczy takiej nadamy imię właściwe, nazywając ją substancją.

Substancja jest więc naprawdę rzeczą, ale nie jest rzeczą prawdziwą w pełnym znaczeniu tego wyrazu. Prawdziwą byłaby taka rzecz, która nie posiada już w sobie żadnych zróżnicowań, gdyż ta byłaby identyczna ze swoją istotą. Pomimo to substancja zwie się u Arystotelesa οὐσία. Jeżeli jednak οὐσία stanowi prawdę bytu, tzn. identyczność bytu oraz istoty, to substancja nie może być ową οὐσία, gdyż polega na jej zróżnicowaniu.

Arystoteles wychodzi z tej trudności przez wyodrębnienie substancji pierwszej (πρώτη οὐσία) oraz drugiej. Stwarza również hierarchię istotności, w księdze Zeta dopiero zaznaczoną, lecz w *De anima* i w księdze Lambda już wyraźnie ustopniowaną. Hierarchia istot przedstawiałaby się następująco: najpierw mielibyśmy duszę jako istotę (potencjalnie ożywionego) ciała, potem νοῦς jako istotę duszy i w końcu νόησις jako istotę rozumu. Łatwo można dostrzec, że w księdze Lambda 6 spotykają się dwie hierarchie — kosmologiczna i psychologiczna — nadając tej księdze jej dwutorowy charakter. W rozważaniach na temat tych hierarchii zaznacza Brinkmann, że w hierarchii kosmologicznej pierwsza przyczyna powinna właściwie być typem substancji, jakimś σύνολον, wszelako myśl kosmologiczna wymaga, aby istniał najwyższy byt substancjalny, który już stanowi σύνολον. Nieporuszony poruszyciel posiada właśnie wszystkie znamiona „czystej istoty" — co też pozwala Arystotelesowi mówić o nim oraz o νοῦς niejako jednym tchem (Lambda 7). Kończąc swe obszerne na ten temat wywody zaznacza Brinkmann, że dwojakie znaczenie οὐσία uważa za klucz nie tylko dla zrozumienia księgi Zeta, ale także dla całej myśli Arystotelesa, zwłaszcza zaś dla jego koncepcji φιλοσοφία.

3. Substrat a istota. Wymieniając na początku księgi Z 3 cztery znaczenia οὐσία, szereguje je Arystoteles w ten sposób, że τὸ τί ἦν εἶναι, τὸ καθόλου oraz τὸ γένος są ἑκάστου, natomiast οὐσία jako substrat (τὸ ὑποκείμενον) traktowana jest osobno. Z kolei więc przechodzi Brinkmann do omawiania οὐσία jako substratu.

Reasumując w zakończeniu tego podrozdziału swoje wywody, stwierdza Brinkmann, że οὐσία/substancja z konstytutywno-teoretycznego punktu widzenia stanowi σύνολον, natomiast predykacyjno-logicznie ujmując sprawę jest indywiduum. Połączenie zaś materii i formy należy uznać za określająco-teoretyczne ujęcie οὐσία/substancji.

4. Οὐσία/substancja a οὐσία/istota. W księgach Zeta i Eta zwraca się Arystoteles ku substancji zmysłowej. Mamy tu przed sobą ciągle jeszcze ontologię refleksyjno-logiczną, ale taką, która refleksyjno-logiczne powiązania substancjalnych typów bytu ilustruje przykładami bytów substancjalnych. Czytamy tam, że δύνολον stanowi połączenie materii z wcieloną formą, ale czytamy również, że człowiek jest połączeniem określonej materii z określoną formą, albo że σύνολον posągu składa się ze spiżu i formy (por. 1035 b 27–30, 1035 a 6 n, 1029 a 3–5). Innymi słowy: widzimy tu przeniesienie określeń typów bytu na byty gatunkowo zróżnicowane, w związku z czym typy ulegają zrejonizowaniu. Do pojęć typów bytu dochodzą więc pojęcia odmian regionalnych. Można by powiedzieć, że do bytowo-typowego pojęcia „substancja" dołącza się teraz pojęcie substancji zmysłowej jako regionalna odmiana substancji.

zrozumienie procesów socjalizacji młodzieży w rodzinie i społeczeństwie rzymskim[5]. Ostatni rozdział pracy dotyczy stosunku młodzieży do religii i kultów oraz udziału w związanych z nimi ceremoniach. Eyben zwraca uwagę, że religijność młodzieży wyrażała tęsknotę do bezpieczeństwa i czystości moralnej.

Omawiana praca jest w zasadzie pierwszą publikacją, która w sposób bardzo szczegółowy i zarazem obszerny ukazuje różne aspekty życia młodzieży rzymskiej jako części społeczeństwa. Autor w imponujący sposób przedstawił i poddał analizie opinie źródeł pisanych na temat medycyny, psychologii, wychowania, życia wewnętrznego i uczuciowego ludzi młodych. Olbrzymia liczba wykorzystanych źródeł i bibliografia świadczą o ogromnej erudycji i pracowitości autora. Pomimo to książka nie ukazuje dynamiki procesu wrastania młodzieży w kulturę społeczeństwa i przejmowania określonych ról społecznych. Procesy te stosunkowo łatwo można prześledzić w rodzinie, która jest głównym narzędziem transmisji ogólno-społecznej kultury i miejscem szczególnie intensywnej socjalizacji. Eyben jednakże niewiele miejsca poświęcił sprawom *iuvenum* w rodzinie. Zabrakło w pracy również choćby paru informacji na temat demografii ludzi młodych jak np. o wieku zawierania małżeństw, przemienności generacji itp. kwestii, które mają znaczenie dla rozumienia procesu przekazywania kultury poprzedniej generacji i ciągłości trwania społeczeństwa.

Pomimo tych kilku krytycznych uwag omawiana książka ma kapitalne znaczenie dla poznania społeczeństwa rzymskiego. Z pewnością zainteresuje ona szerokie rzesze odbiorców, nie tylko badaczy historii społecznej czy kultury rzymskiej, lecz także socjologów i historyków medycyny, pedagogów.

Orientację i wykorzystanie różnorakich wniosków i uwag zawartych w pracy Eybena umożliwiają zwięzłe podsumowanie po każdej z czterech części książki. Ułatwiają to również zamieszczone w niej indeks rzeczowy i index locorum oraz obszerne streszczenie w języku angielskim.

Na zakończenie należy podkreślić jeszcze jedną ważną rzecz, mianowicie, że książka Eybena poza wspomnianymi walorami zyskuje na wartości dzięki zawartym w niej relacjom i odniesieniom do postaw i problemów współczesnej młodzieży, pozwalając nam lepiej je rozumieć.

Wiesław Suder (Wrocław)

Eos LXXI 1983
PL ISSN 0012–7825

Paul Kroh, Lexikon der antiken Autoren, Stuttgart 1972, ss. XVI, 675, Kröners Taschenausgabe, Bd. 366.

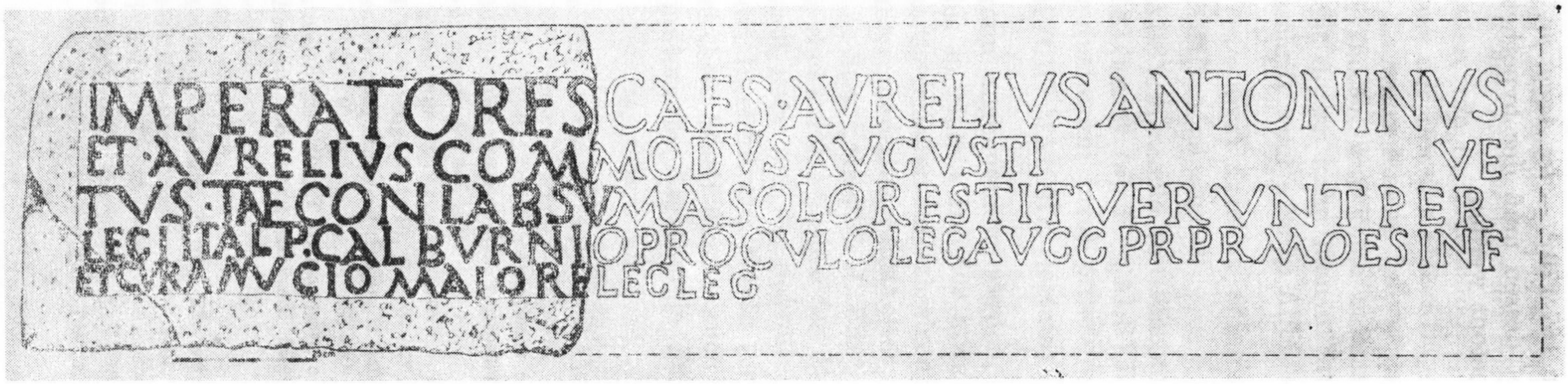
Dzisiejszy świat potrzebuje coraz więcej informacji z różnych dziedzin wiedzy. Dlatego też wszelkiego rodzaju wydawnictwa encyklopedyczne cieszą się ciągle żywym zainteresowaniem szerokich kręgów społeczeństwa. Szczególnie zaś rośnie zainteresowanie starożytnością. Chociaż w ostatnim ćwierćwieczu ukazało się kilka nowych niemieckojęzycznych encyklopedii antycznych[1], m. in. także poprawiony właśnie przez P. Kroha znany leksykon H. Lamera[2], podjęto w tym czasie właściwie tylko

---

[5] Zagadnienie to omawia książka L. Giuliano, *Gioventù e istituzioni nella Roma antica,* Condizione giovanile e processi di socializzazione, Roma 1979.

[1] *Kleines Lexikon der Antike...* von O. Hiltbrunner, Bern 1946, 1961[3]; *Lexikon der Alten Welt,* Zürich – Stuttgart 1965; G. Löwe – H. A. Stoll, *Die Antike in Stichworten,* Leipzig 1967; *Lexikon der Antike,* Leipzig 1971.

[2] *Wörterbuch der Antike...,* begründet von H. Lamer, fortgeführt von P. Kroh, ...durchgesehene und ergänzte Aufl., Stuttgart 1966.

IMPERATORES
ET·AVRELIVS COM
TVS·TAE CONLABS
LEG I ITAL P·CAL BVRNI
ET CRAWVCIO MAIORE
CAES·AVRELIVS ANTONINVS
MODVS AVGVSTI VE
MA SOLO RESTITVERVNT PER
O PROCVLO LEG AVGG PR PR MOESINF
LEG LEG

C E N S U R A E L I B R O R U M

Eos LXXI 1983
PL ISSN 0012–7825

Peter R. Pouncey, The Necessities of War. A Study of Thucydides' Pessimism, New York 1980, s. XIII + 195.

Zamierzeniem autora jest próba wniknięcia w Tukidydejską koncepcję mechanizmów rządzących procesem dziejowym i odczytanie poprzez drobiazgową analizę tekstu jego dzieła określonych idei, które się na tę koncepcję składają. Wychodzi z założenia, że w badaniach naukowych problem ten pomijano lub nie dostrzegano jego wagi: ostatecznie nie wyjaśniono go w sposób zasługujący na uznanie. Elementem mającym decydujący wpływ na bieg wydarzeń jest według Tukidydesa natura ludzka, której działania determinują takie czynniki jak honor, strach i własna korzyść. Ἡ ἀνθρωπεία φὺσις w ujęciu Tukidydesa była już wielokrotnie przedmiotem naukowych dociekań[1], jednakże zdaniem Pounceya nie zwrócono w nich uwagi na sprawę o zasadniczym znaczeniu: rozważania Tukidydesa o pewnych stałych właściwościach natury ludzkiej, o zespole podobnych zachowań w konkretnych sytuacjach życiowych nie mają charakteru czysto akademickiej spekulacji, gdyż odniesione przez historyka do anatomii dziejów stanowią jego oryginalną koncepcję, przenikającą całe jego dzieło. Tej zasadzie metodologicznej badającej rozgrywające się wydarzenia zarówno na arenie międzynarodowej, jak i w obrębie *polis* podporządkowana jest historyczna relacja wraz z całym materiałem źródłowym. Fungowanie tej zasady śledzi P. na przestrzeni całego dzieła, począwszy od „Archeologii", poprzez analizy wszelkich akcji zbiorowych prowadzących do konfrontacji sił, przez działania polityków i wodzów jak Perykles, Alcybiades, Nikiasz i Frynichos. Wszędzie — czy to w wielkich działaniach narodów, społeczeństw i miast, czy to w indywidualnych przypadkach konkretnych polityków wzgląd na strach przed przeciwnikami (czy tylko konkurentami) i wzgląd na własną korzyść dochodzi zdaniem P. do głosu, potwierdzając słuszność przyjętej przez niego hipotezy. Ta Tukidydejska filozofia dziejów tchnie pewnym pesymizmem: wzgląd na własną korzyść i strach przed innymi zmuszają jednostki i narody do potwierdzania własnej siły i zabezpieczania jej. Siła daje sankcjonowaną przez uniwersalne prawo natury możliwość wyzyskiwania słabszego. Słabsi muszą się bronić: powstają więc antagonistyczne związki jednostek i ludów kojarzone pod wpływem strachu i wspólnej korzyści, skierowane przeciwko sobie. Słabsi mają do wyboru albo uznać prawo silniejszego, albo szukać ocalenia w jego rywalu: to rzekome prawo wyboru nie jest niczym innym jak tylko wyborem mniejszego zła. Podobny proces dokonuje się w mikrokosmosie *polis*. Tu w momentach napięć społeczno-politycznych walka (στάσις) odbywa się w coraz ciaśniejszym kręgu — każda jednostka prowadzi walkę dla siebie, o swe przetrwanie i o własną jednostkową korzyść. Tkwiące w jednostce i w społeczeństwie — jako zbiorowości jednostek — energie, mogą zarówno tworzyć wielkie wartości, jak i wyzwalać siły niszczące te

---

[1] Por. zwłaszcza prace E. Topitscha, ANTHROPEIA PHYSIS *und Ethik bei Thukydides*, Wiener Stud. LXI/LXII 1943/7 oraz *Die Psychologie der Revolution bei Thukydides*, Wiener Stud. LX 1942, s. 9.

ogół przyjmuje, nie tylko naukowo-badawczą, lecz również, a może, przede wszystkim, polityczną i militarną. Wyprawa kaukaska miałaby zbadać możliwości ekspansji rzymskiej na wschód, ku Partii i Indiom, ekspedycja etiopska zaś przygotować podbój nieznanych ziem południowych. Prawdopodobnie niemały wpływ na podjęcie wymienionych przedsięwzięć wywarła swoista fascynacja Nerona osobą i czynami Aleksandra Macedońskiego.

Autor recenzowanej pracy wysuwa pogląd o konieczności połączenia z wymienionymi kwestiami również wyprawy bałtyckiej. Miałaby ona jako oficjalne zadanie zbadanie dróg i stosunków na rozległych terenach na północ od ziem rzymskich. Być może bursztyn był tu jedynie wtórnym celem — chodziło przede wszystkim o rekonesans przed ewentualną następną wielką północną wyprawą rzymską.

Kolendo zdaje sobie oczywiście sprawę, że przygotowanie w omawianym czasie przez Rzymian wypraw wojennych zakrojonych na tak szeroką skalę było zupełnym niepodobieństwem. Tego rodzaju plany to po prostu czysta utopia. Wyraża przekonanie, że również ówczesne władze rzymskie i sam Neron były tego w pełni świadome. Wysuwano i omawiano takie plany wcale nie po to, by je realizować, lecz ze względów czysto propagandowych. Już samo istnienie i dyskutowanie takich koncepcji, a zwłaszcza podejmowanie przygotowujących je wypraw rekonesansowych miało przekonać szerokie rzesze ludności, że świetność cesarstwa bynajmniej nie minęła, że cesarz, który podejmuje takie plany, to potężny władca, prawdziwy naśladowca i sukcesor polityki wielkiego Aleksandra. Oto prawdziwy i jedynie realny cel wszystkich ekspedycji Nerona do dalekich, nieznanych krajów.

Trzeba przyznać, że teza powyższa jest niezwykle sugestywna. Poparta szeroką, wnikliwą i na ogół przekonującą argumentacją wydaje się w pełni do przyjęcia. Można dodać, że spektakularny charakter przedsięwzięć Nerona zdaje się potwierdzać sam wybór kierunków wypraw. Nie był on chyba dziełem przypadku. Miały się one udać „na wszystkie strony świata": najdalszy wschód, południe i północ (rzecz oczywista, pominięty został zachód, jako że granice państwa rzymskiego oparte były o Atlantyk, uważany za zachodnie krańce świata). Niewątpliwie tego rodzaju seria wypraw musiała silnie oddziaływać na wyobraźnię Rzymian, przyczyniać sławy i popularności Neronowi.

W związku z powyższym nasuwa się jednak podejrzenie, czy rzeczywiście była to wyłącznie propaganda? Czy plany dalekich wypraw to jedynie świadomie lansowana fikcja? Oczywiście, wypada w pełni zgodzić się z Kolendą, że wprowadzenie ich w życie było niemożliwością. O tym wie dobrze współczesny historyk. Czy jednak podobnie realistyczny i rzeczowy sposób myślenia cechował Nerona? Można w to wątpić, zwłaszcza w świetle przekazów antycznych na temat jego megalomanii, dziwactw, niezwykłych pomysłów i fantazji posuniętej nieraz aż do absurdu. Chociaż więc wywody i argumentacja Autora recenzowanej pracy wydają się logiczne i przekonujące, nie można wykluczyć ewentualności snucia przez Nerona utopijnych i nierealnych, lecz całkiem poważnie przez niego traktowanych, planów wielkich wypraw i podbojów na wzór Aleksandra.

Wypada zaznaczyć, że argumentację Autora nieco osłabia fakt, że charakter wyprawy bałtyckiej był dość wyraźnie różny od obu pozostałych. Tamte organizowała armia. Zarówno ku Kaukazowi, jak też w górę Nilu wyprawiali się wojskowi. Do Bałtyku dotarł *eques Romanus*, być może urzędnik, lecz z pewnością nie żołnierz. Odmienne były też efekty. Podczas gdy wyprawy na Kaukaz i do Etiopii nie odnotowały żadnych (a w każdym razie większych) sukcesów ekonomicznych, źródła sławią wyłącznie materialne osiągnięcia ekwity — owe ogromne masy bursztynu.

Wiele uwagi poświęca Autor miejscu i roli wyprawy rzymskiego ekwity w ogólnym rozwoju kontaktów Rzymu z ziemiami północnymi, głównie z terenami nad dolną Wisłą i Bałtykiem. W tym punkcie skąpe wskazówki Pliniusza i innych autorów antycznych znakomicie uzupełniają i korygują coraz liczniejsze i cenniejsze dane archeo-

na prywatny użytek adresata zapewne bez myśli o druku. Zamieszczony w obecnej edycji fragment *Lechiady* to wszystko, co posiadamy z nie ukończonego najprawdopodobniej i zaginionego eposu w dwunastu księgach, ułożonego na kształt Wergiliuszowej *Eneidy*[2]. Tematem jego miało być przybycie do Polski Lecha i założenie państwa połączone z walkami z miejscową ludnością.

Wydawcy pominęli natomiast *Silviludia* i epigramaty, zaznaczając jednak, że *Zabawy leśne* ukażą się w osobnym wydaniu. *Silviludia*, które przekazano nam pod imieniem Sarbiewskiego, były utworami napisanymi rzekomo przez niego na użytek królewskich muzykantów, którzy mieli ułożyć do tego osobliwego baletu myśliwskiego muzykę. Do roku 1952 uchodziły one za oryginalny utwór naszego poety. Dopiero angielski slawista John Sparrow przekonująco udowodnił, że tekst przypisywany Sarbiewskiemu jest nieomal dosłowną kopią śpiewów (*cantiunculae*) zaczerpniętych z barokowego widowiska napisanego przez włoskiego jezuitę Mario Bettiniego[3].

Zbiór epigramatów narastał systematycznie przez całe życie poety i ogłaszany był tradycyjnie w kolejnych wydaniach *Liryków* jako oddzielna księga. Edycja Korolki i Okonia zawiera zatem kompletny zbiór wydanych za życia poety liryków (z wyłączeniem epigramatów) oraz wybór z opublikowanych po jego śmierci utworów nie wchodzących jednak do zasadniczego kanonu.

II

Należałoby zastanowić się, jakimi względami kierowali się autorzy niniejszej edycji, decydując się na niepełne i niekompletne wydanie spuścizny poetyckiej Sarbiewskiego. Wydaje się, że zasadnicze znaczenie miał tu fakt podporządkowania tekstu łacińskiego, przytaczanego paralelnie do tłumaczenia polskiego księdza Tadeusza Karyłowskiego, którego udostępnienie czytelnikowi, po blisko pięćdziesięciu latach spoczywania w maszynopisie, było głównym celem obecnej edycji. Mirosław Korolko pisze zresztą o tym we wstępie: „istotną przeszkodę w ponownym włączeniu twórczości poety z Sarbiewa do narodowej kultury stanowi łacińska bariera językowa, która w czasach nam współczesnych urosła do rozmiarów zapory nie do przebycia dla przeciętnie wykształconego Polaka" (s. V). Konkludując stwierdza zatem, iż „jedynym sposobem na ponowne wprowadzenie Sarbiewskiego do grona żywych literatów polskich jest udany artystycznie przekład jego poezji" (s. VI). Przekładem takim jest niewątpliwie tłumaczenie Karyłowskiego, wszelako nie obejmuje ono wszystkich utworów poetyckich Sarbiewskiego, stąd też niepełna jest również ich obecna polsko-łacińska edycja.

Należy żałować, że wydawcy, włożywszy tyle trudu w przygotowanie pierwszej od blisko stu lat polskiej edycji poety z Sarbiewa, nie zdecydowali się jednak poszerzyć jej zakresu poprzez dołączenie do przekładu Karyłowskiego pozostałych tekstów wraz z nowym tłumaczeniem epigramatów i reszty niekwestionowanych co do autorstwa utworów z „poesis posthuma". Otrzymalibyśmy w ten sposób kompletne wydanie tekstu łacińskiego i pierwsze polskie przekłady nie tłumaczonych nigdzie w całości epigramów i utworów z „poesis posthuma".

Teksty łacińskie, które przynosi obecna edycja, zostały opracowane i przygotowane do druku przez Mirosława Korolkę, który dokonał tego opierając się głównie na ostatnim za życia Sarbiewskiego wydaniu jego liryków, które ukazało się w Antwerpii w 1634 roku. Ponieważ Karyłowski tłumaczył ze starowiejskiego wydania *Poemata*

---

[2] Załęski podaje, że tekst *Lechiady* znajdował się w warszawskim domu profesorów przy ul. Świętojańskiej, skąd został wypożyczony i potem zaginął. Por. S. Załęski, *Jezuici w Polsce*, t. II, s. 718.

[3] J. Sparrow, *„Sarbiewski's Silviludia and their Italian Source*, Oxford Slavonic Papers, VIII 1958, s. 1—48.

może również stopniowo i niekoniecznie całościowo, tj. kompletnie. Zdaniem autora dotyczy to także języka łacińskiego. Co więcej, przykład łacińskiej kontrakcji *ĭ/ē* oraz *ŭ/ō* prowadzi do wniosku, że krótkie wysokie samogłoski mają artykulację bardziej niską niż ich długie odpowiedniki. Jest to odbicie generalnej tendencji, polegającej na tym, że samogłoski krótkie ulegają pewnej centralizacji. Inaczej mówiąc, im krótszy czas artykulacji danej samogłoski, tym bardziej staje się ona centralna. Ścisły związek iloczasu z barwą jest tu oczywisty. Takie kontrakcje samogłosek mogły zdaniem autora spowodować zanikanie iloczasu, przy czym uwagę należy zwrócić przede wszystkim na ten moment w procesie, w którym zmiana barwy powoduje, że dana samogłoska zaczyna być odbierana jako inna głoska (podkreślenie momentu percepcji). Wniosek ten potwierdzony został przez eksperyment laboratoryjny, polegający na odpowiednim skracaniu i wydłużaniu czasu trwania dźwięków syntetycznych oraz badaniu ich percepcji u większej liczby osób, zróżnicowanych pod względem wieku i narodowości, co nie pozostaje bez znaczenia z punktu widzenia socjolingwistycznego.

Fakt, że jakaś zmiana językowa może mieć charakter niekompletny albo że może się zatrzymać na pewnym etapie, został wyeksponowany także w III rozdz., w którym autor analizuje problem zwężania samogłosek krótkich w zgłoskach środkowych otwartych. Chodzi tu o takie wypadki, jak *capio — incipio, rapio — corripio, emo — eximo* itd. Jak wiadomo, zmiana ta w wielu wyrazach jest regularna, a w niektórych nie występuje w ogóle: wystarczy wspomnieć takie czasowniki, jak *maneo, nato, traho, valeo* itd. Autor tłumaczy to za Wangiem (*The Lexicon in Phonological Change*, 1977) tzw. leksykalną dyfuzją (*lexical diffusion*), co oznacza, że zmiana rozprzestrzeniała się stopniowo, z wyrazu na wyraz, przy czym z leksykalnych przyczyn mogła ona niektóre wyrazy pominąć, a nawet zatrzymać się nagle w pewnym momencie. Sam zresztą proces nasuwa, zdaniem Jansona, poważne wątpliwości, w związku z czym należy zweryfikować pod tym względem dotychczasowe, tradycyjne gramatyki. Nie kwestionuje on tylko zmiany $a > i$ oraz $e > i$ negując jednakże występowanie jej w wyrazach z samogłoską *o* lub *u*. Wydaje mi się, że z takim stanowiskiem trudno się zgodzić. Co prawda, już M. Leumann (*Lat. Gramm.*, 1977) jest tu niezdecydowany co do samogłoski *u* wobec braku przekonywających dowodów i z tym można by się ewentualnie zgodzić. Natomiast negowanie występowania tej zmiany także w wypadku *o* nie jest moim zdaniem słuszne. Jakkolwiek jest prawdą, że i tu dowodów posiadamy niewiele, a niektóre z nich, jak *novitas* czy *armiger* są wątpliwe, to jednak taki przykład, jak *illico* z *in loco* nie nasuwa żadnych wątpliwości. A dodać tu jeszcze trzeba wyrazy zlatynizowane, jak *Proserpina* z *Persephone*, *Clitipho* z *Kleitophon* itd. Bazując na negowaniu istnienia tej zmiany autor daje próbę fonologicznego wyjaśnienia, dlaczego w wyniku tego procesu powstaje samogłoska *i* a nie spodziewana — w myśl wspomnianej tendencji do centralizacji — samogłoska *e*. Rzecz jasna, w takiej sytuacji wyjaśnienie to staje się mało prawdopodobne.

Interesująco z punktu widzenia zarówno metody, jak i wniosków przedstawia się rozdział o tzw. restrykcjach fonotaktycznych, gdzie autor zajął się przede wszystkim zbadaniem połączeń końcówki (fleksyjnej lub derywacyjnej) z pierwiastkiem wyrazu. Z morfologicznej analizy, przeprowadzanej dla ułatwienia zadania za pomocą komputera, płynie wniosek oczywisty: język łaciński wyraźnie unika takich połączeń (junktur), w których końcowy element pierwiastka lub tematu oraz początkowy element końcówki byłyby równocześnie reprezentowane przez spółgłoskę (C + C). Wypadki takie, jak w wyrazach *ubertas* czy *ferret* należą do rzadkości, a język unika ich zwykle stosując samogłoskę (najczęściej *i* lub *e*) określaną zwykle za Leumannem terminem *Kompositionsvokal*. W rezultacie rozpowszechnianiu ulega schemat typowy dla łaciny C + V (*lego*) lub V + C (*vocas*). Urzeczywistnia się to albo przez zatrzymanie elementu wokalicznego, który w innych wypadkach zanika, jak w 3 sg. *regit*, gdzie *i* jest dawną samogłoską tematyczną, lub też przez wprowadzenie go do formacji

niają obraz. Znajomość zaś dziejów Ostrogotów w Panonii i na Bałkanach, przede wszystkim ze względu na braki podstawy źródłowej, niewiele postąpiła od czasów Ludwika Schmidta[6], a próba radykalnej rewizji tych dziejów przedsięwzięta przez László Várady'ego[7], aczkolwiek nie sposób odmówić jej inspiratorskiej roli, w zasadniczym swym kształcie nie ostała się w nauce.

W pracy Burnsa główny akcent postawiony został na ewolucji struktury społecznej (Ostro-) Gotów, którą na ogół przywykliśmy symplifikować określeniem „plemienna". „The Ostrogoths were always tribesmen. When they ceased to be tribesmen, they ceased to be Ostrogoths" (s. 1). W rzeczywistości jednak Ostrogoci, podobnie jak zapewne i inne plemiona, germańskie i niegermańskie, okresu późnej starożytności, zanim — w nielicznych przypadkach — zdołały osiągnąć ponadplemienny (a więc państwowy) poziom życia społecznego, przechodziły skomplikowaną ewolucję od drobnych i żywiołowo formowanych grup najeźdźczych w wieku III, przez skomplikowane w sensie podstawy etnicznej i oblicza ustrojowego „konfederacje" z drugiej połowy IV wieku, po „wędrujące plemiona" z silnymi władcami (typu demokracji wojennej, „Heerkönigtum") Teodoryka Wielkiego, a wcześniej wizygockiego Alaryka I. To, że Ostrogoci nie przestali być „Ostrogotami" (tribesmen) do końca ich istnienia jako wyodrębnionej kategorii etniczno-politycznej, wiązało się zapewne nie ze szczególnym przywiązaniem tego ludu do ustroju plemiennego czy z nadmiernym zapatrzeniem we własną przeszłość, lecz działo się z przyczyn zewnętrznych: krótkotrwałości italskiego „eksperymentu" państwowego. Anonymus Valesianus jakże trafnie zaobserwował: „Romanus miser imitatur Gothum et utilis imitatur Romanum". W Hiszpanii Wizygoci i Rzymianie, mimo wszelkich trudności, zdołali do podboju muzułmańskiego (początek VIII w.) niemal zakończyć proces kształtowania się jednego „hiszpańskiego" narodu. Nie widać powodu, by Ostrogoci w Italii na dłuższą metę zdołali utrzymać w mocy zarządzenia Teodoryka Wielkiego zmierzające do rozgraniczenia żywiołu gockiego i rzymskiego. Wiadomo, że pod koniec istnienia państwa ostrogockiego, w obliczu bezpośredniego zagrożenia bizantyjskiego, linie politycznego podziału w Italii nie biegły automatycznie wzdłuż linii podziału językowego i że Totila nie bez powodzenia usiłował zyskać poparcie italorzymskich warstw niższych. Burns jest tego zjawiska w pełni świadomy: „The war [z Bizancjum pod wodzą Narsesa] intervened and created another reason to champion an Ostrogothic cause. Noble and farmer stood shoulder-to-shoulder one last time" (s. 128).

Na tle dobrej na ogół znajomości przez Autora wielojęzycznej literatury zagadnienia, razi niewykorzystanie prac Dietricha Claudego i Herwiga Wolframa, które choć w większej mierze dotyczą dziejów wizygockich, miałyby duże znaczenie także dla problematyki książki Burnsa. Burns nie mógł rzecz jasna jeszcze znać ostatniej podstawowej monografii Wolframa *Geschichte der Goten*[8], ale dla wywodów zwłaszcza w II rozdziale swej pracy z pożytkiem mógłby wykorzystać cykl studiów tego uczonego o ustroju społeczno-politycznym Wizygotów w okresie ich dackich dziejów[9],

---

[6] L. Schmidt, *Die Ostgermanen* (w:) *Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgang der Völkerwanderung*, wyd. 2, München 1941 (przedruk 1969), s. 195—528.

[7] L. Várady, *Das letzte Jahrhundert Pannoniens (376—476)*, Budapest (także Amsterdam) 1969. Do krytyki por. T. Nagy, w: Acta Antiqua Acad. Scient. Hungar. XIX 1971, 299—345.

[8] H. Wolfram, *Geschichte der Goten. Von den Anfängen bis zur Mitte des sechsten Jahrhunderts. Entwurf einer historischen Ethnographie*, München 1979. Por. rec.: J. Strzelczyk, Przegląd Historyczny LXXI 1980, z. 3 (1981), s. 581—586.

[9] H. Wolfram, *Gotische Studien*, I—III, Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung LXXXIII 1975, s. 1—32, 289—324; LXXXIV 1976, s. 239—261. Por. także tegoż autora *Gotisches Königtum und römisches Kaisertum von Theodosius dem Grossen bis Justinian* I., Frühmittelalterliche Studien XIII 1979, s. 1—28.

5. Sprawozdanie Koła Łódzkiego

Zarząd Koła pracował w następującym składzie: przew. — prof. dr Stefan Oświecimski, zast. przew. — mgr Tamara Simla, sekr. — mgr. Józef Macjon, skarbn. — mgr Henryka Pawlak, czł. Zarz. — dr Ignacy Ryszard Danka, prof. dr Jerzy Starnawski, doc. dr Bohdan Wiśniewski; Komisja Rewizyjna: mgr Grażyna Kruszewska, mgr Zofia Lisik, mgr Łucja Macherowa.

W okresie sprawozdawczym odbyło się 5 zebrań Koła, na których wygłoszono 5 odczytów o tematyce naukowej i 1 komunikat. Tematy zebrań były następujące:

1. Doc. dr B. Wiśniewski: *Społeczna i polityczna rola filozofów w świetle „Żywotów sławnych filozofów" Diogenesa Laertiosa i innych źródeł.*
2. Prof. dr J. Starnawski: *Łaciński poemat Kochanowskiego o Wandzie* oraz *Z fryburskiego epizodu Adama Miodońskiego.*
3. Dr W. Gawłowska: *Legenda o Aleksandrze Macedońskim w „Chronicon universale" Frutolfa z Michelsbergu.*
4. Doc. dr A. Komornicka: *Uwagi o archaicznej liryce greckiej.*
5. Mgr J. Macjon: *Wpływ doktryny gorgiańskiej na izokratejską koncepcję wartości dyskusji.*

W omawianym okresie odbyło się również 9 zebrań Sekcji Indoeuropejskiej Łódzkiego Koła PTF, na których wygłoszono 9 odczytów o charakterze naukowym i popularyzatorskim. A oto tematy zebrań:

1. Dr I. R. Danka: *Zaranie dziejów Europy.*
2. Dr I. R. Danka: *Dies Solis Invicti — dawne święto przesilenia zimowego.*
3. Dr I. R. Danka: *Badania nad językiem hetyckim i innymi językami dawnej Anatolii.*
4. Dr I. R. Danka: *Języki indoeuropejskie i nieindoeuropejskie w Anatolii II i I tysiąclecia p.n.e.*
5. Mgr M. Mielczarek: *Warstwa indoeuropejska w państwie Mitanni.*
6. Dr R. Sadziński: *Asowie i Wanowie.*
7. P. L. Dzierbicka: *O związkach religii greckiej i rzymskiej.*
8. Doc. dr. W. Ceran: *Religijna polityka Juliana Apostaty.*
9. Dr I. R. Danka: *Praojczyzna indoeuropejczyków, ich kultura i migracje.*

Po odczytach mgr Józef Macjon prowadził zajęcia wprowadzające w rekonstrukcję prajęzyka indoeuropejskiego.

W ramach działalności popularyzatorskiej prowadzonej przez Koło Łódzkie wygłoszono w łódzkich liceach ogólnokształcących i szkole podstawowej 4 odczyty (dr I. R. Danka, mgr J. Czerwińska, mgr J. Wysocka).

W tegorocznym XXVII Konkursie Znajomości Języka Łacińskiego zorganizowanym przez Kuratorium Okręgu Szkolnego w Łodzi i Polskie Towarzystwo Filologiczne uczestniczyli uczniowie klas I i II łódzkich szkół licealnych. Zgodnie z regulaminem konkursu nauczyciele języka łacińskiego przeprowadzili eliminacje szkolne, w których wyniku do eliminacji finałowych przystąpiło 67 uczniów klas I, 32 uczniów klas II i — poza konkursem — 14 uczniów klas II i III przerabiających program klasy I języka łacińskiego. W marcu i kwietniu 1981 r. na Akademii Medycznej w Łodzi odbył się III Konkurs Znajomości Przysłów i Sentencji Łacińskich. Organizatorką Konkursu była mgr Teresa Macjon, kierowniczka Sekcji Języka Łacińskiego SPNJO Akademii Medycznej. Do eliminacji pisemnych Konkursu Znajomości Przysłów i Sentencji Łacińskich przystąpiło 227 osób z wydziału farmacji, lekarskiego i stomatologicznego. Do konkursu na plakat-ilustrację przysłowia lub sentencji zgłoszono 189 prac. Władze Akademii Medycznej otaczają Konkurs wielką życzliwością niosąc pomoc rzeczową, wyrażającą się w ufundowaniu nagród wartości około 4 tysięcy złotych. Jedną nagrodę ufundował również sekretarz Koła Łódzkiego.

Przy Kole Łódzkim PTF działa w dalszym ciągu punkt konsultacyjny dla nauczycieli języka łacińskiego prowadzony przez mgr Tamarę Simlę.

Substancja zmysłowa określa wówczas gatunek bytu substancjalnego i można by przyjąć także inne gatunki — może substancje matematyczne — albo rodzaje w ramach gatunku „substancja zmysłowa" — np. substancje naturalne i ciała niebieskie. W ten sposób otrzymalibyśmy zamiast typologii ontologicznej typologię ontyczną. Jednakże w księgach Zeta i Eta typy ontyczne rozpatrywane są w świetle typów bytu, a ich analiza sprowadza nas znowu do stosunków refleksyjno-logicznych, które same wymagają wyjaśnienia ze strony ontologii ogólnej.

W księdze Zeta 3 stwierdza Arystoteles, że określanie substancji jako ostatniego substratu orzekania nie wystarcza, gdyż stąd wynikałby wniosek, że substancja jest materią, a materia przecież substancją być nie może. Staje się więc widoczne, że substancję pojmować należy nie tylko jako substrat.

Substancją jest rzecz złożona z materii i formy. U Arystotelesa w pierwszej linii wchodzą w grę substancje zmysłowe; jako przykłady podaje najchętniej byty naturalne (choć i inne uznaje za substancje).

Do porządku występujących w formie typów substancjalnych treści poznawczych dołącza się u Stagiryty stopniowanie od niedoskonałych sposobów poznania do doskonałego sposobu poznania; a więc obok hierarchii typów substancji widzimy hierarchię form poznawczych.

a) Materia i forma. W tym miejscu odchodzi Brinkmann od zwykłego porządku rozdziałów i rozpatruje naukę o genezie, zawartą w księdze Zeta 7—9. Arystoteles zajmuje się tam konkretem σύνολον w odmianach regionalnych, tzn. głównie jako bytami ożywionymi i wytworzonymi sztucznie (artefacta). Przez σύνολον rozumie οὐσία/substancję w sensie konstytutywno-teoretycznym. Analiza konstytutywno-teoretyczna stanowi pierwsze cofnięcie się poza substancję jako substrat orzekania. Określająco-teoretyczne ujmowanie οὐσία/substancji oznacza drugi krok wstecz, cofnięcie się jeszcze poza analizę konstytutywno-teoretyczną. Także to drugie cofnięcie pojawi się w tym podrozdziale pracy Brinkmanna.

W związku z uwarunkowanym przez ruch powstawaniem σύνολον nasuwa się przede wszystkim pytanie, jak dochodzi do połączenia przeciwstawnych sobie elementów materii i formy w jedność danej rzeczy. Analiza procesu powstawania obejmuje dwa bieguny: jego początek i jego rezultat. Arystoteles sam rozpoczyna badanie genesis w Zeta 7 od innego podziału, a mianowicie na powstawanie naturalne (φύσει), sztuczne (τέχνῃ) i spontaniczne (ἀπὸ ταὐτομάτου). Podział ten nie zakłada identycznej struktury procesu powstawania we wszystkich przypadkach, lecz ujęty jest z punktu widzenia *causa efficiens*. Zaraz po tym rozróżnieniu przechodzi Stagiryta do opisu struktury tego procesu, ujętego w postać ogólnej abstrakcji, ważnej dla wszystkich przypadków *genesis* (1032 a 12 nn). Opis ten nie wyczerpuje problematyki powstawania, gdyż wymieniając elementy nie wyjaśnia dostatecznie ich wzajemnego stosunku. Teza Arystotelesa, że oba składniki σύνολον jako nie stworzone i zasadniczo nie stwarzalne preegzystują (por. Zeta 8, 1033 a 28 n.; 1033 a 34 — b 7), opiera się na argumencie, że inaczej popadlibyśmy w *regressio ad infinitum*. Takie stanowisko da się obronić, choć pewną trudność nastręcza fakt, że Arystoteles dopuszcza powstanie materii.

Arystoteles zdawał sobie sprawę z istniejących tu trudności i stara się z nich wybrnąć przez zastosowanie teorii aktu i możności; stwierdza mianowicie w księdze Eta 1, że materia potencjalnie — choć nie aktualnie — stanowi τόδε τι, czyli coś określonego (1042 a 26—28). W nawiązaniu do tego stwierdzenia omawia Brinkmann dalsze tezy, zawarte w pierwszych rozdziałach księgi Eta i tak konkluduje: „Widzieliśmy, że już materia stanowi σύνολον i że niezależnie od tego da się utrzymać teza o pryncypialnej przedwieczności substratu".

A jak przedstawia się sprawa z drugim elementem gotowego produktu, z formą? Gdyby i ona była „niestworzona", to chyba nie doszłoby do powstania jakiegokolwiek

Na książkę składa się ok. 2400 haseł autorów greckich i rzymskich w porządku alfabetycznym, a także dzieł anonimowych, jak np. cykl epiczny, epigrammata Bobiensia, itineraria, priapea, tabulae itp. Nie uwzględnił K. (zgodnie z tytułem) haseł zbiorczych, gatunkowych, jakie znajdujemy w znanych encyklopediach starożytności. Hasła obejmują nie tylko literaturę piękną, ale całe piśmiennictwo grecko-rzymskie. Znaleźć można w leksykonie również pisarzy, których dzieła albo się wcale nie zachowały (np. tragik rzymski epoki augustowskiej Pupius) albo tylko fragmentarycznie (np. filozof grecki z V w. p.n.e. Hiketas z Syrakuz, którego nb. wspomina M. Kopernik jako jednego ze swoich poprzedników uznających teorię heliocentryczną).

K. świadomie zawężył krąg autorów (por. wstęp s. V) i nie umieścił pisarzy chrześcijańskich, którzy jego zdaniem zasługują ze względu na liczebność oraz znaczenie na odrębne opracowanie, z wyjątkiem historyków Kościoła. Skoro K. wyznaczył sobie taki zakres, trudno wnosić tu zastrzeżenia, dlatego że i tak już obszerny tom rozrósłby się jeszcze bardziej. Upomniałbym się jednak przynajmniej o niektórych najwybitniejszych poetów chrześcijańskich, np. Prudencjusza, a przede wszystkim o tych pisarzy, którzy oprócz pisarstwa teologicznego uprawiali także poezję, tym bardziej że nie całkiem ściśle można oddzielić chrześcijańskiego pisarza teologa czy historyka od poety. I tak np. Avitus bp Vienne V/VI w. wg K. był autorem przeszło 80 listów o wielkim znaczeniu historycznym. Można więc odnieść wrażenie, że to cała spuścizna literacka Awita. A tymczasem chyba dzieła poetyckie, przede wszystkim zaś epos biblijny w 5 ks. *De spiritalis historiae gestis* (2552 heksametrów), mają jakieś znaczenie[6]. Podobnie ma się sprawa z Orozjuszem z VI w. n.e.; zgodnie z założeniem autora szczegółowo omówiono dzieło historyczne Orozjusza *Historiarum adversus paganos l. VII*, które istotnie jest głównym dziełem Orozjusza. Ale można było choć jednym zdaniem wspomnieć o jego pismach teologicznych, czy raczej polemicznych, żeby czytelnik nie odniósł wrażenia, że Orozjusz był autorem tylko jednego dzieła historycznego. Z drugiej zaś strony przy Sydoniuszu Apolinarym z V w. n.e., biskupie z Clermont, oprócz 9 ksiąg listów ważnych dla historii kultury Galii wspomniane są jego poezje. Z powyższych uwag widać, jak trudno jest przyjąć jakąś zasadę wyboru i konsekwentnie ją realizować.

Jeżeli chodzi o literaturę naukową, to trzeba przyznać, że autor uwzględnił najistotniejsze opracowania, i to nawet na bieżąco: por. np. A. Cameron, *Claudian. Poetry and Propaganda at the Court of Honorius*, Oxford 1970, czy *Pindaros und Bakchylides*, Wege der Forschung hrsg. von W. M. Calder und J. Stern, Darmstadt 1971. Brakuje mi jednak czasem przy podawaniu literatury naukowej dotyczącej najznakomitszych pisarzy syntetycznych opracowań odnośnie do języka i stylu. Warto było np. wspomnieć choćby o zastosowaniu przez W. Lutosławskiego w pracy angielskiej, wydanej po raz drugi w roku 1905, pionierskiej metody stylometrii w odniesieniu do dzieł Platona. Przy Cyceronie zaś brak przełomowego dzieła T. Zielińskiego, *Das Clauselgesetz in Ciceros Reden* (Leipzig 1904) czy kilkutomowego dzieła L. Lauranda, *Études sur le style de discours de Cicéron* (Paris 1926—1928), tym bardziej że K. charakteryzuje język i styl autorów i podaje czasem bardzo szczegółowo prace, jak np. G. Wolgast, *Die Zweigliedrigkeit im Satzbau des Lysias und Isokrates*, Diss. Kiel 1962.

Polskiego czytelnika, a raczej użytkownika, zainteresuje z pewnością stopień wykorzystania polskiej literatury naukowej. Z przyjemnością należy stwierdzić, że K. przytacza również prace polskie, ale tylko wtedy, jeżeli napisane zostały po łacinie lub w innym języku zachodnim. Przede wszystkim więc wymienia K. wydania krytyczne autorów antycznych, szczególnie zaś te, które ukazały się w słynnej Bibliotheca Teubneriana, np. W. Strzeleckiego wydania Atejusza Kapitona, K. Kumanieckiego *De oratore* Cycerona, ale także inne, np. L. Rychlewskiej wydanie fragmentów

[6] Por. M. Schanz, C. Hosius u. G. Krüger, *Gesch. d. röm. Lit.*, IV², München 1920, s. 382.

synergesis tes ieras metropoleos Filippon, Neapoleos kai Thasou kai tou Idrymatos meleton Chersonesou tou aimou, Thessaloniki 1980.
3. Gnomosyne. Menschliches Denken und Handeln in der frühgriechischen Literatur. Festschrift für Walter Marg zum 70. Geburtstag. Herausgegeben von G. Kurz, D. Müller und W. Nicolai, Verlag C. H. Beck, München 1981.
4. Graecolatina et Orientalia. Zborník Filozofickej Fakulty University Komenského, Ročník XI–XII, Bratislava 1981.
5. Il comportamento dell'intelettuale nella società antica, Università di Genova, Facoltà di Lettere, Instituto di Filologia Classica e Medievale, Genova 1980.
6. Invigilata Lucernis. Rivista dell'Istituto di Latino, Università di Bari, 1, 1979.
7. Miscellanea (Tituli, 2), Edizioni di Storia e Letteratura, Roma 1980.
8. Ricerche di Filologia Classica. I: Studi di Letteratura Greca, Giordini Editori e Stampatori, Pisa 1981.
9. Scienza e tecnica nelle Letteratura Classicha. Università di Genova, Facoltà di Lettere, Istituto di Filologia Classica e Medievale, Genova 1980.
10. Soziale Typenbegriffe. Untersuchungen ausgewählter altgriechischer sozialer Typenbegriffe. Herausgegeben von Elisabeth Charlotte Welskopf, Bd. 3, 4, 5. Akademie–Verlag, Berlin 1981.
11. Studi Noniani VI, Università di Genova, Facoltà di Lettere, Istituto di Filologia Classica e Medievale, Genova 1981.
12. Wiener Studien, Zeitschrift für klassische Philologie und Patristik, N.F., Bd. 13 (92), Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1979.

D

1. Edizioni di storia e litteratura, luglio 1980, Roma 1980.
1. A 13 = De vera religione. Werksindex. Vorarbeiten zu einen Augustinus-Lexikon, bearbeiten von Werner Hensellek und Peter Schilling, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1980.

zmian programowych. Podjęto także starania o przeobrażenie lokalnych olimpiad łacińskich w Ogólnopolską Olimpiadę Języka Łacińskiego. Jak co roku, staraniem PTF odbył się kurs metodyczny dla nauczycieli w dniach 25 VI — 4 VII w Sulejówku.

Z inicjatywy prof. dr A. Sadurskiej PTF oraz Uniwersytet Warszawski (Wydział Historyczny) projektują zorganizowanie w bieżącym roku akademickim cyklu wykładów publicznych na temat *Antyk i jego recepcja w kulturze polskiej*. Opracowaniem programu i ustaleniem preliminarza budżetowego zajmował się Komitet w składzie: prof. dr A. Sadurska, prof. dr M. Cytowska, dr hab. M. Pąkcińska i kierownik kancelarii PTF — Iwona Żółtowska. Pierwszy wykład, rozpoczynający serię 9 prelekcji, odbędzie się 28 października.

Zarząd Główny, opierając się na sprawozdaniach kasowych Skarbnika i analizie preliminarza budżetowego, widzi potrzebę podwyższenia składki członkowskiej PTF i zgłasza to jako wniosek na plenarne posiedzenie Zarządu PTF. W związku z trudną sytuacją, jeśli chodzi o import książek i czasopism, na posiedzeniu Zarządu w dniu 5 VI wysunięto postulat, by doprowadzić — o ile to możliwe — do intensyfikacji wymiany „Eos" na wydawnictwa zagraniczne.

Jak co roku Zarząd prowadził korespondencję w sprawach bieżących, a przede wszystkim współpracował z Poznańskim Kołem PTF nad organizacją LXXVIII Walnego Zgromadzenia.

3. Stan finansowy

Wpływy:		
1. Dotacja PAN		166.000,—
2. Składki członkowskie		18.580,—
3. Sprzedaż wydawnictw		636,—
	Razem:	185.216,—
Saldo z dnia 30 IX 1980 r.		55.700,38
	Ogółem aktywa:	240.916,38
Wydatki:		
1. Osobowy fundusz płac		67.370,—
2. Składki ZUS		15.929,—
3. Fundusz nagród		6.700,—
4. Fundusz prac zleconych		8.800,—
5. Koszty popularyzacji (w tym delegacje prelegentów: 245,20)		13.290,80
6. Usługi materialne		5.634,—
7. Koszty Zjazdu w Wiśle		55.535,70
8. Zakup „Eos" na wymianę zagraniczną		13.815,—
9. Materiały biurowe i zakup książek		4.823,—
10. Podatek obrotowy		7,—
11. Koszty wymiany zagranicznej		4.635,—
12. Różne (fundusz socjalny, mieszkaniowy, nekrolog)		5.131,—
	Razem:	201.670,50
Saldo w dniu 30 IX 1981 r.		39.245,88

B

SPRAWOZDANIA KÓŁ PTF

1. Sprawozdanie Koła Gdańskiego

Skład Zarządu Koła: przew. — mgr Maria Wujtewicz, zast. przew. — prof. dr hab. Stefan Zabłocki, sekr. mgr — Feliks Wujtewicz, skarbn. mgr — Elżbieta Roguszczak, czł. Zarz. — dr Zofia Głombiowska, dr Piotr Gruszka; Komisja Rewizyjna:

Doc. dr Lewandowski zorganizował też spotkanie z nauczycielami języka łacińskiego Kuratorium Leszczyńskiego w celu ewentualnego utworzenia koła PTF oraz wciągnięcia nauczycieli tego regionu w szkolenie metodyczne wspólnie z nauczycielami Kuratorium Poznańskiego.

8. Sprawozdanie Koła Toruńskiego

Na Walnym Zebraniu Koła Toruńskiego w dniu 23 czerwca 1981 roku wybrano nowy Zarząd Koła w następującym składzie: przew. — doc. dr Leon Witkowski, zast. przew. — prof. dr hab. Zofia Abramowiczówna, sekr. — mgr Włodzimierz Appel, skarbn. — mgr Lech Zasławski, czł. Zarz. — mgr Adam Domański, mgr Leonard Jarzębowski, doc. dr hab. Marian Szarmach; Komisja Rewizyjna: doc. dr hab. Władysław Bojarski, mgr Aleksandra Kłopotowska, dr Ireneusz Mikołajczyk.

W okresie sprawozdawczym odbyło się 8 zebrań naukowych, na których referaty wygłosiły następujące osoby:

1. Doc. dr hab. W. Bojarski: *Prawotwórcza działalność pretora w Rzymie.*
2. Doc. dr hab. M. Szarmach: *Wystąpienia Maksymosa z Tyru o wojsku i rolnictwie.*
3. Dr B. Wierzbowski: *Sprzedaż dzieci w rzymskim prawie poklasycznym.*
4. Doc. dr hab. S. Dworacki: *„Ion" Eurypidesa a komedie Menandra.*
5. Doc. dr hab. M. Szarmach: *Dyskusje o erotyce sokratejskiej w II w n.e.*
6. *Dyskusja nad programem nauczania, który będzie obowiązywał od 1 września 1981 roku w Liceum Klasycznym w Toruniu.*
7. Doc. dr hab. M. Szarmach: *Zagadnienia estetyczno-teologiczne u Maksymosa z Tyru.*
8. Prof. dr hab. Z. Abramowiczówna: *Pseudoherodota „Vita Homeri".*

W zakresie popularyzacji wiedzy o antyku przedstawiciel Koła, mgr W. Appel wygłosił 2 referaty dla młodzieży szkół średnich.

Z inicjatywy Katedry Filologii Klasycznej i przy współudziale Koła Toruńskiego PTF powstało w Toruniu Liceum Klasyczne. Członkowie PTF doc. dr hab. W. Wróblewski i dr I. Mikołajczyk aktywnie uczestniczyli w powołaniu i utworzeniu Liceum Klasycznego. Inni członkowie Koła: mgr A. Kłopotowska, mgr W. Appel i mgr H. Wysłouch włączyli się do tej pracy, biorąc udział w opracowaniu programów nauczania w tymże Liceum.

9. Sprawozdanie Koła Warszawskiego

Skład Zarządu: przew. — prof. dr hab. Hanna Szelest, zast. przew. — dr hab. Maria Pąkcińska, sekr. — mgr Małgorzata Wysocka-Mielczarska, skarbn. — mgr Małgorzata Borowska, czł. Zarz. — doc. dr hab. Jerzy Axer, mgr Karolina Holzman (Przewodnicząca Sekcji Popularyzacji Wiedzy o Antyku), mgr Hubert Kaczmarski, dr Wanda Popiak, dr Jerzy Wojtczak; Komisja Rewizyjna: przew. — mgr Stefania Świątłowska, mgr Helena Gesztoft, mgr Jan Lasocki, dr Jerzy Mańkowski, mgr Cyprian Mielczarski.

Podstawową formą działalności Koła są posiedzenia naukowe, które odbywają się przeciętnie raz w miesiącu. Oto tematyka 6 kolejnych posiedzeń Koła:

1. Prof. J. Irmscher (Berlin): *Goethe und Neugriechenland*

oraz

2. Prof. W. Hofmann (Lipsk): *Ausonius, sein Werk und sein Zeit.*
3. Prof. dr hab. H. Szelest: *„Historia Augusta" i wcześniejsza literatura rzymska.*
4. Dr hab. M. Pąkcińska: *Anegdota w biografiach filozofów Diogenesa Laertiosa.*
5. Mgr C. Mielczarski: *Podręcznik Walentego Ecka „De arte versificandi" (Kraków 1515, 1521, 1539) na tle humanistycznej teorii wersyfikacji.*
6. Dr H. Cichocka: *Z badań nad rytmiką prozy historyków wczesnego Bizancjum.*

cesarze rzymscy i ich rodziny, organizacje miejskie oraz wyrazy i rzeczy godne odnotowania.

Rozdziały kolejne, skonstruowane identycznie, obejmują: „Regio VI Umbria: Pisaurum", autorstwa G. Mennelli i G. C. Marrone (s. 73—98) oraz „Regio VII Etruria: Falerii Novi", pióra I. Di Stefano Manzelli (s. 101—176). Ostatnia część pracy: „Regio IX Liguria: Alpes Maritimae" napisana przez G. Mennellę jest tylko suplementem onomastycznym V tomu CIL (s. 179—205).

Drobne uwagi o charakterze weryfikacyjnym dotyczące napisów znajdujących się już w CIL (tomy X i XI) posiadają niewątpliwe znaczenie w badaniach epigraficznych (szczególnie odnoszące się do lekcji napisu, rekonstrukcji, miejsca znalezienia), ale bez wątpienia najistotniejsze jest zebranie tekstów opublikowanych po edycji CIL w różnych periodykach, jak i nie publikowanych dotychczas. Jest ich w sumie 144, w tym jedna *inscriptio falsa*. Z Ferentinum pochodzi 64, z Falerii Novi 65, a z Pisaurum 15. Zaznaczyć trzeba, że nie są to inskrypcje obszerne: znaczna ich część to drobne, kilkuliterowe ułamki, ale trafiają się również i fragmenty ciekawsze, obszerniejsze, jak na s. 41—42 (nr 5), s. 48 (nr 16), s. 91 (nr 9), s. 134 (nr 11), s. 135—136 (nr 12, 13) i inne. Sporo inskrypcji pochodzi z pomników nagrobnych (głównie z Falerii Novi), najbardziej interesujące są natomiast — przynajmniej dla piszącego te słowa — odnoszące się do spraw municypalnych (np. s. 41, nr 5, s. 47—48, nr 16). Z Falerii Novi pochodzi również największa liczba napisów nie uszkodzonych.

Komentarz przy każdym napisie ograniczony jest do niezbędnego minimum: zawiera bibliografię, informację o miejscu znalezienia, i dacie ostatnich badań z autopsji oraz dane dotyczące ewentualnej rekonstrukcji.

Niepodważalna wartość merytoryczna pracy w połączeniu ze starannością edytorską przyczyni się bez wątpienia do ustalenia jej wysokiej pozycji w gronie znawców problemu. Warto jednak pamiętać, że *Supplementa Italica* nie mogą zastąpić nowego wydania wszystkich inskrypcji z Italii. Należy też je traktować jako wstęp do tego niewątpliwie trudnego i odpowiedzialnego przedsięwzięcia.

Leszek Mrozewicz (Poznań)

Eos LXXI 1983
PL ISSN 0012—7825

Ion I. Russu, Daco-geţii în Imperiul Roman (în afara provinciei Dacia Traiană), Editura Academiei Republicii Socialiste România, Bucureşti 1980, ss. 115 + ilustracje czarnobiałe + mapa.

Książka I. I. Russu *Dako-Getowie w imperium rzymskim* (*poza granicami prowincji Dacji*) napisana została z myślą o „ostatecznym wyjaśnieniu sytuacji etniczno-demograficznej na terenie Dacji w wiekach II—III" (s. 7). Autor chce bowiem w ten sposób przyczynić się do udokumentowania poglądu głoszącego, że po podboju Dacji przez Trajana w r. 106 znaczna część jej ludności pozostała w swej ojczyźnie. Dodajmy — poglądu niewątpliwie słusznego. Dowodzi tego, zdaniem Russu, rekrutacja „etnicznych" jednostek wojskowych, składających się (przynajmniej początkowo) z Daków, oraz pojawiające się w źródłach spoza Dacji — głównie w inskrypcjach — osoby dacko-greckiej narodowości (*natione Dacus*), jak też spora liczba imion pochodzenia dackiego (np. Decebalus, Diuppaneus, Dacus i inne, zob. s. 46—56). Zebranie zaś tych źródeł i zestawienie w zwartej publikacji wszystkich informacji o Dakach poza granicami Dacji, z obszaru całego imperium, jest bez wątpienia rzeczą bardzo cenną i potrzebną w badaniach naukowych, i to nie tylko ze względu na ukazanie

Cena 160.—
Indeks 35715

INDEX AUCTORUM

Paginae

Bednarski Michał (Cracoviae) 43, 131
Böhm Richard Gregor (Friburgi Brisgoviae) 21
Brożek Mieczysław (Cracoviae) 11, 113
Danka Ignacy Ryszard (Lodziae) 57
Ilski Kazimierz (Posnaniae) 117
Łoposzko Tadeusz (Lublini) 139
Mantke Józef (Wratislaviae) 127
Mikołajczak Aleksander (Gnesnae) 120
Mrozewicz Leszek (Posnaniae) 85,144,145
Pąkcińska Maria (Varsaviae) 147
Porawski Roman (Posnaniae) 96, 107
Strzelczyk Jerzy (Posnaniae) 136
Suder Wiesław (Wratislaviae) 125
Szelest Hanna (Varsaviae) 35, 111
Szulczyk Jerzy (Ostroviae) 73
Turasiewicz Romuald (Cracoviae) 89, 92
Wikarjak Jan (Posnaniae) 5
Witkowski Leon (Torunii) 134

WARUNKI PRENUMERATY

Prenumeratę na kraj przyjmują Oddziały RSW „Prasa-Książka-Ruch" oraz urzędy pocztowe i doręczyciele w terminie do dnia 25 listopada na rok następny.
Cena prenumeraty rocznej 320,— zł
Jednostki gospodarki uspołecznionej, instytucje, organizacje i wszelkie zakłady pracy zamawiają prenumeratę w miejscowych Oddziałach RSW „Prasa-Książka-Ruch", w miejscowościach zaś, w których nie ma Oddziałów RSW — w urzędach pocztowych.

Czytelnicy indywidualni opłacają prenumeratę wyłącznie w urzędach pocztowych i u doręczycieli.
Prenumeratę ze zleceniem wysyłki za granicę przyjmuje RSW „Prasa-Książka-Ruch", Centrala Kolportażu Prasy i Wydawnictw, ul. Towarowa 28, 00-958 Warszawa, konto NBP XV Oddział w Warszawie Nr 1153—201045—139—11.
Prenumerata ze zleceniem wysyłki za granicę jest droższa od prenumeraty krajowej o 50% dla zleceniodawców indywidualnych i o 100% dla zleceniodawców instytucji i zakładów pracy.

Sprzedaż numerów bieżących i archiwalnych
— w Księgarni Ośrodka Rozpowszechniania Wydawnictw Naukowych PAN płatność gotówką, przelewem lub za zaliczeniem pocztowym. Adres: OR PAN, Pałac Kultury i Nauki, 00-901 Warszawa, konto PKO 15—912 I Oddział Warszawa,
— w PPDK Księgarni Ossolineum nr Wr. 93-009 Rynek 8, 50-106 Wrocław, konto NBP IV O/M Wrocław 93044—55.
Orders for this periodical from abroad can be placed with „Ars Polona", Krakowskie Przedmieście 7, 00-068 Warszawa, Poland or with
— Kubon Sagner, Inhaber Otto Sagner, D S München 34, Postfach 68 Bundesrepublik Deutschland;
— Earlscourt Publications Ltd., 130 Shepherd Bush Centre, London W 12, Great Britain;
— Licasa Commissionaria Sansoni, Via Lamarmora 45, 50 121 Firenze, Italy.